

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ТЕХНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТИ**

**СИРОЖИДДИНОВ ИКРОМИДДИН ҚУТБИДДИНОВИЧ,
КАДИРОВА ХАДИЧА ТУРАЕВНА
РАХМОНОВ ДИЛШОДЖОН АЛИДЖОНОВИЧ**

МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТ

Ўқув қўлланма

5111000 - Касб таълими (5230900- Бухгалтерия ҳисоби ва аудит)

**5310999 - Метрология, стандартлаштириш ва маҳсулот сифати
менежменти (пахта, тўқимачилик ва енгил саноат)**

МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТ

СИРОЖИДДИНОВ ИКРОМИДДИН ҚУТБИДДИНОВИЧ,

КАДИРОВА ХАДИЧА ТУРАЕВНА

РАХМОНОВ ДИЛШОДЖОН АЛИДЖОНОВИЧ

Ўқув қўлланма 5111000- Касб таълими (5230900- Бухгалтерия ҳисоби ва аудит), 5310999- Метрология, стандартлаштириш ва маҳсулот сифати менежменти (пахта, тўқимачилик ва енгил саноат), таълим соҳаси бакалавриат таълим йўналишлари учун “Молиявий менежмент” фан дастури талабларини инобатга олган ҳолда Наманган муҳандислик-технология институтида бажарилган. Ўқув қўлланмада иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитларида корхоналарда молиявий бошқарув олиб борилишининг энг муҳим ва долзарб масалалари ёритиб берилган. Қўлланма бакалавриат таълим йўналишлари талабаларига мўлжалланган бўлсада, унда ўқув материали баён этилиши мантиқи, тартиби ва масалалар хўжалик амалиётига боғланган ҳолда ўрганилиши туфайли фанни мустақил ўрганувчилар учун ҳам фойдали бўла олади.

Такризчилар:

Наманган муҳандислик-технология институти “Саноат ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва иқтисодиёти” кафедраси профессори, иқтисодиёт фанлари доктори Ш.Д.Сайидбоев.

Ўзбекистон Республикаси Банк- молия академияси «Банк иши» кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори, профессор Н.Х.Жумаев.

Ўқув қўлланма Наманган муҳандислик-технология институти илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2019 йил 28 август, баённома № 1)

Кириш

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегиясида миллий иқтисодиёт корхоналарининг ҳам ички, ҳам халқаро бозорда рақобатбардошлигини ошириш чора-тадбирлари муҳим ўрин эгаллаган, чунки глобаллашув шароитларида бу масала долзарблик касб этмоқда. Албатта, иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш зарурияти бевосита Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг пировард мақсадлари, корхоналар хўжалик фаолиятининг макро ва микродаражадаги шароитларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлсада, балки халқаро даражада бозор рақобатининг кескинлашувининг таъсирини инкор этиш мумкин эмас. Мамлакатимиз корхоналари кўплаб ресурслар ва хизматларнинг монопол бозорларда сотиб олишга, ўз товарларини эса рақобат кучли бўлган халқаро ёки ички бозорларда сотишга мажбурлар. Бу эса технологик модернизацияни амалга оширишдаги молиявий имкониятларга салбий таъсир этмай қолмайди. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги унинг жаҳон хўжалигига энг мақбул тарзда интеграциялашувига эришишни таъминлай олади.

Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш жараёнларини бошқариш – хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув тизимининг таркибий қисмларидан ташкил топган бўлиб, ишлаб чиқариш жараёни ва ижтимоий муҳотида сифат жиҳатидан кескин ўзгаришга қаратилган маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишнинг барча босқичларини модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш жараёнлари режалаштириш ва амалга оширишдан иборатдир. Миллий иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш юзасидан қабул қилинаётган ҳар бир чора-тадбирлар, ўз моҳиятига кўра, инновацион хусусиятга эга, чунки улар илғор техника ва технологияларга асосланиб, иқтисодий, ишлаб чиқариш ва сотиш салоҳиятини ташкил этади.

Модернизация қилиш жараёнларини рағбатлантириш корхонанинг техник ва инвестицион сиёсати мақсадларини бирлаштиришни назарда тутуди ҳамда янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ва ассортиментини кенгайтиришга қаратилади. Айни пайтда юқоридагиларнинг барчаси хўжалик амалиётида зарур молиявий ресурсларни шакллантириш ва ишга солиш орқали амалга оширилади. Иқтисодий жараёнлар молиявий ресурслар ҳаракатланишида айниқса яққол намоён бўлади, иқтисодий самара эса молиявий натижаларда ифодаланади.

Шу нуқтаи назардан ҳозирги шароитларда молиявий бошқарув алоҳида аҳамият касб этади. Чунки молиявий менежмент ўз моҳияти бўйича бошқарув фаолиятининг молиявий мақсадларга эришилишига қаратилишини билдиради, пировард молиявий мақсад эса фойда олишдир.

Молиявий-иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш, ундаги долзарб масалаларнинг туб мазмунини тушуниб етиш, мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари ва уларни амалга ошириш борасидаги куч ва имкониятлар, механизмлар ҳақидаги билим ва маълумотларни талаба ёшлар онгига чуқур сингдириш орқали уларнинг юртимиздаги улкан ўзгаришлар ҳақидаги тушунча ва тасаввурларни кенгайтириш, ана шу ўзгаришларга дахлдорлик туйғусини кучайтириш мақсадида молиявий менежмент фанини ўқитиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунинг учун мазкур ўқув қўлланма муаллифлари талабаларга молиявий менежмент бўйича энг муҳим базавий билимларни баён қилишга уриниб кўрдилар. Ишнинг методологик асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Таълим тўғрисидаги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев томонидан олға сурилаётган ва Ўзбекистон Республикасини 2017 – 2021 йилларда ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида амалга оширилаётган инсон капиталини

жадал ривожлантириш ғояси ташкил этмоқда. Мухтарам Президентимиз Ш. М. Мирзиёевнинг қатор маърузаларида олий таълим тизимини тубдан кенгайтириш ва олий таълим сифатини кескин яхшилаш юртимизнинг ҳозири ва келажаги учун нақадар аҳамиятли эканлиги чуқур асослаб берилди ва Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган чора-тадбирлар олий таълим педагоглари олдига ўта масъулиятли вазифалар қўймоқда.

1- боб. Молиявий менежментнинг иқтисодий моҳияти, предмети ва функциялари

1.1. Молиявий менежмент фанининг шаклланиш ва ривожланиш омиллари

Молиявий менежмент ёки молиявий бошқарув корхонада унинг фаолияти учун пул жамғармалари шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши жараёнларини ташкил этишга ва бошқаришга қаратилган. Молиявий бошқарув биринчи навбатда қисқа муддатли ва жорий вазифаларни ҳал этишга хизмат қилсада, у корхонанинг стратегик ривожланиши йўналишини белгилашда ҳам жуда муҳим ўрин эгаллайди.

Молиявий бошқарувнинг диққат марказида куйидаги вазифалар туради:

- фойдани кўпайтириш;
- корхонада пул оқимлари узлуксизлиги ва балансланганлигини таъминлаш;
- корхона капитали таркибини оптималлаштириш
- молиявий барқарорликни таъминлаш;
- мулкдорлар (акциядорлар), инвесторлар, кредиторлар учун корхонанинг молиявий-иқтисодий аҳволини ойдинлаштириш;
- инвестиция жозибадорлигига эришиш;
- молиявий ресурсларни жалб этишда бозор механизмлардан фойдаланиш.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври корхоналари учун аксарият ҳолларда молиявий ресурслар етишмовчилиги муаммоси мавжуд бўлади. Унинг замирида корхона маҳсулотнинг етарли даражада рақобатбардош эмаслиги, харидорларнинг тўлов қобилияти паст эканлиги, ҳисоб-китобларнинг пулсиз шакллари қўлланиши, корхона фаолиятига маъмурий аралашувлар, солиқ юки оғир эканлиги каби қатор сабаблар ётади. Шунинг учун молиявий бошқарувда корхонанинг нормал фаолияти учун зарур бўлган пул маблағлари етарлилигига эришиш ва корхонанинг тўлов қобилиятини сақлаб

туриш биринчи даражали вазифага айланади. Иқтисодийнинг эркинлаштирила бориши билан молиявий менежмент ҳал этиши лозим бўлган масалалар енгиллашмайди, балки мураккаблашади, чунки молиявий қарорлар оқибатлари учун реал масъулият шаклланади ва кучайиб боради.

Молиявий бошқарув корхона фаолиятининг стратегик ва тактик мақсадларига самарали эришилишини таъминлаши, яъни у мақсадли тус олиши учун корхонанинг молиявий сиёсати ишлаб чиқилиши зарур. Молиявий сиёсат ишлаб чиқилиши қуйидагиларни ифодалайди:

- корхона молиявий-иқтисодий аҳволини таҳлил қилиш;
- корхонанинг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва солиқ тўловчи сифатидаги фаолиятини режалаштириш;
- айланма маблағларни, кредиторлик ва дебиторлик қарздорлигини бошқариш;
- харажатларни тақсимлаш ва амортизация сиёсатини бошқариш;
- дивиденд сиёсатини танлаш.

Молиявий-иқтисодий аҳволни таҳлил қилишда корхона мулкӣ таркиби, молиявий қўйилмалари, ўз капиталини шакллантириш манбалари, қарз маблағлари миқдори ва манбалари аниқлаб олинади, корхонага моддий ресурслар етказиб берувчилар ва харидорлар билан ўзаро муносабатлар, сотишдан тушум ҳажми ва сотиш миқдори баҳоланади. Таҳлил уч асосий йўналишда амалга оширилади. Горизонтал таҳлил - жорий давр кўрсаткичлари аввалги даврлар ёки режа(смета) билан таққосланади. Вертикал таҳлилда умумий якуний кўрсаткичдаги алоҳида моддалар солиштирма оғирлигини аниқлаш ва кейинчалик натижани ўтган давр маълумотлари билан таққослаш амалга оширилади. Тренд таҳлилида қатор йиллардаги ҳисоботлар кўрсаткичлари ўзгаришлари аниқланади ва тренд (эгри чизиқ) ясалади. Таҳлил жараёнида таққословларни амалга оширишда турли даврларда қўлланган режалаштириш усуллари, бухгалтерия ҳисоботларида қўлланган ҳисоб сиёсати хусусиятлари, корхона фаолияти

йўналишлар ўзгариши (диверсификация) ва бошқа омиллар эътибордан четда қолмаслиги лозим.

Кўришиб турибдики, молиявий бошқарув олдига қўйилаётган вазифалар корхонада унинг молиявий-иқтисодий аҳволини таҳлил этиш билан шуғулланадиган хизматни ташкил этишни тақозо қилади. Мазкур хизмат муайян давр ичида ишлаб чиқариш харажатлари, корхонанинг пул чиқимлари ва даромадларини таҳлил этиши, турлича базавий кўрсаткичлар билан таққослаши ҳамда ўзгаришлар(тафовутлар) мазмун-моҳиятини, сабабларини ўрганиб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Корхонага пул тушумлари ва чиқимлари оқимини соғломлаштириш учун, биринчи навбатда, дебиторлик ва кредиторлик қарздорлиги айланишини таҳлил қилиш. қарзларни вақти-вақти билан инвентаризациялаш, корхонага қўлланган жарима чораларининг сабабларини ва айбдорларини аниқлаш, зарур ҳолларда даъво ишини олиб бориш лозим бўлади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодиётни эркинлаштириш стратегияси доирасида сўнгги пайтларда корхоналарга амортизация сиёсатини танлашда муайян имкониятлар яратиб берилмоқда. Корхона жадаллаштирилган амортизациясини қўллаши ва шу йўл билан харажатларни ошириши мумкин. Бу маҳсулот таннархига ва баҳо сиёсатига, мол-мулк солиғи ва фойда солиғига таъсир кўрсатади.

Акциядорлик жамияти сифатида фаолият кўрсатувчи корхонада дивиденд сиёсати ишлаб чиқилиши зарур бўлади. Бу, бир томондан, мулкдорлар манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган бўлса, иккинчи томондан корхонанинг бўлажак инвесторлар учун жозибadorлигини ошириш мақсадларига хизмат қилади. Айни пайтда, корхона эгалари манфаатлари фақат дивидендлар олишдан иборатдир деб, тасаввур қилиш тўғри бўлмайди. Фойданинг дивидендларга тўла йўналтирилиши корхонадаги жамғариш жараёнига салбий таъсир этади. Корхонанинг барқарор истиқболини, рақобатбардошлигини, молиявий барқарорлигини таъминлаш учун

фойданинг муҳим қисми қайта инвестицияланиши лозим. Демак, дивиденд сиёсати корxonанинг умумий молиявий-иқтисодий ахволидан келиб чиқиб белгиланади.

Молиявий бошқарув олиб борилишида жуда муҳим жиҳатларидан яна бири қарз маблағлардан оқилона фойдаланишдир. Корхона бозорда мустақкам мавқега эга бўлса, шу асосда унинг махсулотлари сотилиши етарли даражада фойда ҳажмларини таъминлаётган ва бу фойдани оширишнинг реал имкониятлари мавжуд бўлса, ишлаб чиқариш ҳажмларини кенгайтириш учун қарз маблағлар, шу жумладан узоқ муддатли негизда, жалб этилиши мумкин ва бундай имкониятлардан фойдаланиш мутлақо ўринли бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, молиявий бошқарув корхона фойдасини ёки корxonанинг иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилган. Албатта, фойда иқтисодий самарадорликнинг жуда муҳим ифодаси, лекин самарадорликнинг бошқа жиҳатлари ҳам мавжуд. Молиявий менежмент самарадорликнинг барча жиҳатларига таъсир этиши лозим.

Корхона раҳбари расман рухсат ва ваколат берган доирадагина молиявий менежер ёки бошқа ижрочи ходим корхона молиявий ресурсларини тасарруф эта олади. Лекин корхонадаги молиявий оқимлардан тўла хабардор шахс сифатида молиявий менежер бу оқимларни доимий равишда таҳлил қила олади ва таҳлил натижаларига суянган ҳолда мунтазам мониторингни ва назоратни амалга оширади. Шунинг учун молиявий директор, молиявий менежер ва бош бухгалтер корхона бошқарувининг энг юқори гуруҳи доирасига кирадилар ва корхона ҳаёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган барча масалаларнинг ҳал этилишида қатнашадилар.

Энг умумий ҳолда молиявий менежмент бўйича фаолият қуйидаги таркибда тасаввур этилиши мумкин:

- корхона мулкӣ ва молиявий ҳолатининг умумий таҳлили ва режалаштирилиши;
- корхона молиявий ресурслар билан таъминлаш (маблағлар манбаларини бошқариш);
- молиявий ресурсларни тақсимлаш (инвестицион сиёсат ва активларни бошқариш).

Ажратиб кўрсатилган фаолият соҳалари айна пайтда молиявий менежмент хизмати олдида турган вазифаларни бир-биридан ажратиб кўрсатишга имкон беради. Бу вазифаларни қуйидагича тавсифлаш мумкин.

Корхонанинг мулкӣ ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш ва режалаштириш учун қуйидагиларга умумий равишда баҳо бериш лозим бўлади:

- корхонанинг активлари ва уларни молиялашнинг манбалари;
- корхонанинг эришилган иқтисодий салоҳиятини қувватлаб туриш ҳамда унинг фаолиятини кенгайтириш учун зарур ресурсларнинг миқдори ва таркиби;
- қўшимча равишда молиялаш манбалари;
- молиявий ресурсларнинг ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлиги устидан назорат тизими.

Корхонани молиявий ресурслар билан таъминлаш учун қуйидагиларга батафсил баҳо бериш зарур:

- талаб этилаётган молиявий ресурсларнинг ҳажми;
- уларнинг олиниш усуллари (узоқ муддатли ёки қисқа муддатли кредит ва бошқалар);
- молиявий ресурсларни сафарбар этилиши усуллари;
- ресурслар олиниши имкониятлари ва вақти (бу шартномалар шартлари билан белгиланади, молиявий ресурслар керакли ҳажмда ва зарур бўлган пайтда олиниши лозим);

- маблағларнинг муайян манбаини жалб этиш билан боғлиқ хатар (корхона акцияларини чиқариб маблағлар жалб этилганда, маблағлар эгалари маблағни корхонадан қайтариб берилишини оддий вазиятда талаб эта олмайди, банк кредити эса баъзи шартлар бажарилмаса, банк томонидан муддатидан олдин ҳам қайтариб олиниши мумкин).

Молиявий ресурсларни тақсимлашда инвестицион характердаги узоқ муддатли ва қисқа муддатли қарорларни таҳлил этиш ва уларга баҳо бериш тақозо этилади:

- муайян молиявий ресурсларни уларнинг бошқа турларига (моддий, меҳнат, пул ресурсларига) айлантирилиши қанчалик даражада фойдали эканлиги;

- асосий воситаларга қўйилмаларнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлиги, асосий воситаларнинг таркибий тузилиши.

- айланма маблағларнинг оптималлиги (яхлит равишда ва турлари бўйича);

- молиявий қўйилмаларнинг самарадорлиги.

Юқорида кўрсатилган барча йўналишларда молиявий қарорлар қабул қилинишида ликвидлик, молиявий барқарорлик ва рентабеллик талабларини бир-бири билан муросага келтириш зарур бўлади. Мазкур талабларни эътиборга олган ҳолда узоқ муддатли активларга маблағ солиниши, маблағлар манбалари бошқарилиши, хатарлар даражаси бошқарилиши зарур бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида қандай озми-кўпми йирикроқ корхона молия бозорлари билан боғланган бўлади. Бу боғланиш хилма-хил: компания қимматли эмитенти, инвестор, қарз олувчи, чайқовчи ва бошқа кўринишларда бозорда иштироқ этади. Унинг молия бозорларидаги операциялари молиявий дастаклар ёрдамида амалга оширилади. Молиявий дастаклар тушунчасини тадқиқотчилар турлича талқин этадилар. Энг кенг тарқалган талқинда молиявий дастаклар молия бозорларида савдога қўйиладиган узоқ ёки қисқа муддатли инвестициялар шакллари бўйича

тузиладиган битимлар деб қаралади. Шундай қилиб молиявий дастакларга акциялар, облигациялар, фьючерслар ва бошқа шу кабилар киради. Бизнинг фикримизча, молиявий дастаклар тушунчаси кенгроқ талқин этилиши лозим. Молиявий дастаклар молиявий ресурслар қўлга киритилиши ёки бошқаларга берилиши пайтидаги муносабатларни расмийлаштиришга хизмат қилувчи воситалардир. Бу муносабатлар эса ҳар доим ҳам битишувлар кўринишида майдонга чиқавермайди.

Молиявий менежментда қўлланадиган усуллар ва воситаларни шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин: умумиктисодий, прогноз-таҳлилий ва махсус. Уларнинг барчаси назорат мақсадларида ҳам қўлланади.

Биринчи гуруҳга иктисодиётини давлат томонидан бошқариш доирасида жорий этилган ва давлат томонидан қатъий равишда тартибга солинадиган муносабатлар ва воситалар киради; кредитлаш, қарз операциялари, касса операциялари, ҳисоб-китоб операциялари, суғурталаш тизими, молиявий санкциялар тизими, траст операциялари, гаров операциялари, трансферт операциялар, амортизация ажратмалари тартиби, солиққа тортиш тизими ва бошқалар.

Иккинчи гуруҳга молиявий режалаштириш, солиқ тўловларини режалаштириш, прогнозлаш методлари, омиллар бўйича таҳлил, моделлаштириш ва бошқалар киради. Улардан фойдаланиш корхона молиявий менежмент ходимларининг билимлари, малакаси ва ташаббускорлигига боғлиқ бўлади.

Учинчи гуруҳни корхона молиясини бошқаришнинг махсус методлари ташкил этади: дивиденд сиёсати, молиявий лизинг, факторинг, франчайзинг, фьючерслар, хежлаштириш ва бошқа ҳосилавий молиявий дастаклар.

Молиявий бошқаришда ахборот базаси бўлиб биринчи навбатда корхонанинг молиявий ҳисоботлари ва молиявий ҳисобнинг бошқа маҳсулотлари хизмат қилади. Айни пайтда молиявий бошқарувни молия ва солиқ органларининг, банк тизимининг маълумотларисиз, товар, фонд ва

валюта биржаларининг ахборотларисиз ҳам тасаввур қилиб бўлмайди.

Молиявий бошқарув мамлакатдаги ҳуқуқий ва норматив базага суянган ҳолда амалга оширилади. Уларга қонунлар, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар ва идораларнинг ўз ваколатлари доирасидаги буйруқлари, кўрсатмалари, нормалари ва йўриқномалари, корхонанинг таъсис ҳужжатлари киради.

1.2. Молиявий менежмент тушунчаси ва унга халқаро ёндашувлар

Жаҳон амалиётида маълумки, ижтимоий ривожланиш қонуниятларини (иқтисодий, сиёсий ва бошқа) ўрганадиган илмий фанлар соҳаси ва турли даражадаги хўжалик муносабатларининг ҳеч бири молиявий менежмент муносабатлар даражасидагидек аҳамиятли, зиддиятли ва кўп функционал эмасдир.

Молиявий менежмент, яъни молиявий бошқарув пул муносабатлари пайдо бўлган даврдан то ҳозирги кунга қадар, корхоналар бошқарувчилари билан молиявий бошқарувчилар ўртасида кескин мунозаралар соҳаси бўлиб келмоқда

Молиявий менежмент муносабатларини ҳар томонлама ўрганиш ва тегишли хулосалар чиқариш оптимал солиққа тортиш тизимини ташкил этишнинг асоси ҳисобланади. Уларни бошқаришда молиявий менежмент энг устувор, назорат тамойилига амал қилиниши натижасида корхона хазинаси даромадлари кўпайиши асос бўлади.

XX асрнинг 2 ярми жаҳон хўжалигида революцион ҳам эволюцион бурилиш даври бўлди. Натижада илмий техник тараққиётнинг кескин авж олиши ва жаҳон хўжалигида товар ишлаб чиқаришнинг кескин ўсиши барча соҳаларда бўлганидек бошқарувнинг илмий концепцияларида ҳам тараққиётлар бўлишига олиб келди. Натижада замонавий молиявий *менежмент концепцияси* мустақил шакллана бошлади. Унинг асосий муаммоси сифатида субъектларнинг молиявий муносабатлари, пул

маблағлари айланишини ички ва ташқи омилларининг таъсирига асосланган ҳолда самарали ташкил этиш масалаларини ўз ичига ола бошлади.

Молиявий менежмент фан сифатида шаклланганига кўп вақт бўлгани йўқ. Унинг фундаментал жиҳатларининг ишлаб чиқилиши иккинчи жаҳон уруши арафасида молия назарияси доирасидаги тадқиқотлар таркибида амалга оширилган эди. Хусусан, 1938 йилда Ж. Уильямс таклиф этган молиявий актив қийматини баҳолашнинг модели молиявий бошқарувни илмий асослашнинг дастлабки қадамларидан бири эди. Шунга қарамасдан, Фарбдаги тадқиқотчилар молиявий менежментнинг илмий йўналиш сифатида майдонга чиқишини Г. Марковиц номи билан боғлайдилар. 1952 йилда у ўз мақоласида замонавий портфель назариясини баён қилиб берди. 1963 йилда Г. Марковицнинг шогирди Уильям Шарп математик аппаратнинг содалаштирилган ва амалда қўлланиши мумкин бўлган вариантини ёки бир омилли моделни (single-factor model) таклиф этди. Бу моделдан фойдаланиб юзлаб молиявий активларни ўз ичига олган йирик портфелларни самарали бошқариши мумкин эди.

Молия назариясининг молиявий активларни бошқаришга қаратилган қисми қимматли қоғозларга баҳо белгиланиши, капитал бозори самарадорлиги конценциясини ишлаб чиқиш, хатарни ва даромадлиликни баҳолаш моделларини яратиш, янги молиявий дастакларни ишлаб чиқиши бўйича тадқиқотларда ривожлантирилди. 1960 йилларда У. Шарп, Ж. Линтнер ва Ж. Моссин молиявий активларнинг даромадлилигини баҳолаш моделини (Capital Asset Pricing Model, CAPM) ишлаб чиқдилар. Мазкур моделда портфелнинг даромадлилиги билан системали хатар (бартараф этилмайдиган хатар) ўзаро боғланади. Шундан кейинги даврда CAPM моделининг ўрнини боса оладиган моделларни ишлаб чиқишга кўплаб уринишлар содир бўлди. Улар орасида энг кўп ном қозонгани баҳо белгиланишнинг ҳакамлик назарияси (Arbitrage Pricing Theory, APT) деб аталади. Бу назарияни Стивен Росс ишлаб чиқди. Моделга кўра ҳар қандай

акциянинг даромадлигини иккига ажратиш мумкин: нормал ёки кутилаётган даромадлилик ҳамда хатар билан боғлиқ, яъни ноаниқ даромадлилик. Иккинчи компонент мамлакатдаги умумий бозор конъюнктураси, жаҳон иқтисодий бартқарорлиги, инфляция, фойз ставкалари ўзгариши каби иқтисодий омилларга боғлиқ .

Умуман олганда йирик компанияни молиявий бошқаришда икки муҳим масала мавжуд: молиявий ресурсларни қаердан олган маъқул ва уларни нималарга йўналтириш энг самарали бўлади. Бу борада Ф. Модильяни ва М. Миллернинг асарларини тадқиқотларнинг таянч нуқтаси деб ҳисоблайдилар. Уларнинг ғояларини ривожлантирган ҳолда ҳозирги молиявий назария фанида икки йўналиш муваффақиятли ривожланмоқда - портфель назарияси ва капиталнинг таркиби назарияси.

Ҳозирги пайтда молиявий менежмент илмий йўналиш, амалий фаолият ҳамда ўқув фани сифатида шаклланиб бўлди. У йирик компаниянинг молиясини бошқариш методологияси ва техникасини қамраб олган. У ўз ичига молия назариясининг қатор бўлимларини, бухгалтерия ҳисобининг таҳлилий бўлимларини бошқарув назариясининг тушунчаларини қўллаган ҳолда қамраб олади.

Жамиятда ижтимоий тузум ривожланиши ва такомил жараёнида молиявий менежмент сиёсати ҳам ўзгарган, молиявий менежмент муносабатлари замонавий мазмун-моҳият касб эта бошлаган. Дастлаб, корхоналар давлатни режаси асосида бошқарувни ташкил этишган бўлса, ҳозирда молиявий менежмент корхоналарни ривожланиши учун хизмат қилади.

Иқтисодчилар бизнесни ташкил этишнинг замонавий назариялари (theories of the firm) орқали корхона фаолиятининг устувор мақсадини турлича тушунтирадилар. Энг кенг тарқалган ёндашувда фирма ўз эгаларига максимал даромад келтириши лозим деб қаралади. (Profit Maximisation Theory). Анъанавий янги классик иқтисодий моделга кўра фирма фойдани

максималлаштириш учун фаолият олиб боради. Эркин рақобат шароитида узок муддатли даврда фойданинг максимумига эришиш мумкин эмас, яъни суммар даромад нолга тенг бўлади. Шунинг учун бизнеснинг барча иштирокчиларини қониқтирувчи «нормал» фойда вужудга келади. Мазкур назария доирасида бошқа мезонлар ҳам қўлланади: акцияга даромад ва инвестицияларнинг рентабеллиги (ROI).

Бошқарув функциялари ёлланма ходимлар томонидан ижро этиладиган фирмалар учун эгаллик қилиш функциялари билан бошқариш ва назорат қилиш функциялари ўртасидаги узилганлик хос бўлади. Бизнеснинг ташкилий шакллари мураккаблашуви билан мазкур муаммо кескинлашади. Бу қатор бошқарув назариялари пайдо бўлишига олиб келди. Улар орасида «Ваколатларни узатиш назарияси ёки Агентлик назарияси» ни (Agency Theory) алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу назариянинг асосида фирма эгалари манфаатларининг унинг бошқарув ходимлари манфаатларига қарши кўйилиши ётади (Корпорация шаклидаги фирмада унинг эгалари оператив бошқариш билан шуғулланмайдилар, балки тегишли ходимларни ёллайдилар). Ҳозирдаги фойда билан келажакдасидан бирини танлашни назарда тутувчи муқобил ечимлар таҳлил этилишида акциядорлар манфаатлари билан бошқарув ходимлари манфаатлари ўзаро мувофиқ келмаслиги мумкин. Бундан ташқари бошқарув ходимларининг бир-бири билан низоллашувчи гуруҳларга бўлиниб кетиши ҳам истисно этилмайди. Бу гуруҳларнинг ҳар бири ўз манфаатларини кўзлайди.

Шунинг учун «Манфаатдор шахслар назарияси» (Stakeholder Theory) ҳар қандай фирма фаолиятининг мақсадлари мазкур фирмага бевосита ёки билвосита дахлдор бўлган юридик ва жисмоний шахсларнинг - акциядорлар, ёлланма бошқарув ходимлари, контрагентлар, давлат органлари - ўзаро низоллашувчи мақсадларини уйғунлаштиришдан иборат деб қарайди. Хусусан, фирма фақат фойдани максималлаштиришга интилиш билан кифояланиб қолмасдан, ўз ходимларининг ижтимоий аҳволи, атроф-муҳит

хақида ҳам ғамхўрлик қилиши лозим. Сўнгги даврда «Акциядорларнинг бойлигини максималлаштириш назарияси» кенг тарқалди (Welth Maximision Theory). Маълумки, мавжуд мезонлардан ҳеч бири - фойда, рентабеллик, ишлаб чиқариш ҳажми ва бошқалар - қабул қилинаётган молиявий характердаги қарорларнинг самарадорлигининг умумлаштирувчи мезони сифатида қаралиши мумкин эмас. Бундай мезон биринчидан, фирма эгаларининг даромадларини башоратлашга асосланиши, иккинчидан, асосланган аниқ ва равшан бўлиши, учинчидан эса, бошқарув қарорлари қабул қилишнинг маблағлар манбаларини қидириш, инвестициялаш, даромадларни (дивидендларни) тақсимлаш ва бошқалар сингари барча жиҳатлари учун маъқул келадиган бўлиши лозим.

Мазкур шартларга энг юқори даражада ўз капиталини максималлаштириши мезони, яъни фирма оддий акцияларининг бозор қиймати жавоб беради деб ҳисоблайдилар. Чунки фирма эгаларининг фаровонлиги жорий фойданинг ортишидагина эмас, балки улар мулкининг бозор баҳоси ортишида ҳам ифодаланади. Шунинг учун келажакда акциялар қиймати ортишини таъминловчи ҳар қандай молиявий қарор корхона эгалари ва бошқарув ходимлари томонидан мақбул деб топилиши лозим.

Лекин мазкур мезондан фойдаланиш амалиётда қатор сабабларга кўра қийин кечади:

- у келажакдаги даромадлар, харажатлар, пул оқимларининг ва улар билан боғлиқ хатарнинг эҳтимолий баҳоланишига асосланади;
- барча фирмалар ҳам молиявий таҳлилчилар томонидан бир хилда талқин этилаётган бозор қийматига эга эмаслар, хусусан, агар фирманинг акциялари фонд биржасида сотилмаётган бўлса, акцияларнинг бозор қийматини аниқлаш қийинлашади;
- айрим ҳолларда мазкур мезонни умуман қўллаб бўлмаслиги мумкин. Масалан, келажакда ўта юқори дивидендлар олишга умид боғлаб,

таваккалига капитал солинганда, бундай компанияларнинг акциялари бозор баҳоси хатар даражасига боғлиқ ҳолда муайян даражада пасайиши мумкин;

- агар фирма олдига максимал фойда олиш вазифаси эмас, балки бошқа вазифа қўйилган бўлса, мазкур мезонни қўллаб бўлмайди. Масалан, фирма фаолиятида хайрия ва бошқа ижтимоий мақсадлар устувор қўйилиши мумкин.

Фирманинг бозор қийматини максималлаштириш мезонини қўллаб бўлмайдиган ҳолларда молиявий қарорларни асослашда фойда ва рентабелликнинг абсолют ва нисбий кўрсаткичларидан фойдаланиш тавсия этилади. Лекин бу ҳолда «фойдани максималлаштириш» мезонининг нуқсонлари мавжудлигини назардан қочирмаслик лозим:

- фойда кўрсаткичининг турли хиллари мавжуд (асосий фаолиятдан фойда, баланс фойдаси, солиқларни тўлашга қадар фойда, солиққа тортиладиган фойда, соф фойда ва бошқалар). Шунинг учун молиявий қарорлар самарадорлигини баҳолашда қўлланадиган муайян фойда кўрсаткичи етарли даражада асосланиши ва аниқ бўлиши талаб этилади;

- агар икки хил муқобил вариантлар даромадлар башоратланаётган ҳажми ва ҳосил бўлиши муддатлари бўйича фарқланса, фойда мезонини қўллаб бўлмайди;

- фойда мезони олинадиган даромадларнинг сифатини, эҳтимолийлигини ва даромад олинишидаги хатарларни эътиборга олмайди.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда фирма акциялари бозор қийматини максималлаштириш мезонини энг асосланган ва устувор деб қараш мумкин. Лекин бу мезон капитал бозорида қимматли қоғозларга баҳолар белгиланишида чекловлар ва камситишлар бўлмаганида, яъни «талаб-таклиф» қонундаси тўла равишда амал қилганида ўзини чинакамига намоён этади. қимматли қоғозларнинг бозор баҳоси шаклланиши билан боғлиқ ҳолда инвесторларнинг ҳаракатлари амалга оширилади. Бозор таҳлили назариясига кўра (Market Analysis Theory), баҳоланаётган (котировкаланаётган) қимматли

коғознинг ҳақиқий кадр-қиймати фақат бозор конъюнктураси билан белгиланади, демак, динамикасининг тренд таҳлили натижалари бўйича башорат қилиниши мумкин. Бу назарияга мувофиқ потенциал инвесторлар акцияларни сотиб олиш еки сотиб юбориш бўйича қарорларида асосан уларнинг баҳолари динамикасига асосланадилар. Бирок, йирик фонд биржалари иш амалиёти мазкур мезонга доимо ҳам риоя этилавермаслигини кўрсатади.

Амалий жиҳатдан «Тусмоллаб юриш назарияси» (Random Walk Theory) анча реалроқ кўринишига эга. Бу назарияга биноан акциялар курслари ва фьючерс баҳолар тартибсиз ўзгаради ва уларни ўтмишдаги конъюнктура маълумотларини қайта ишлаш йўли билан ҳам олдиндан айтиб бериш мумкин эмас. Ушбу назарияга таянган ҳолда самарали бозорнинг гипотезаси (Efficient Market Hypothesis, EMH) ишлаб чиқилган бўлиб, унга кўра, бозорга кириш тўла эркин бўлганда ҳар бир дақиқада акциянинг баҳоси унинг ички қийматининг энг аниқ баҳоланишидир ва, демак, бўлажак баҳосини ҳам энг аниқ ифодалайди.

1.3. Молиявий менежмент фанининг предмети ва вазифалари

Молиявий менежмент ёки молиявий бошқарув корхонада унинг фаолияти учун пул жамғармалари шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши жараёнларини ташкил этишга ва бошқаришга қаратилган. Молиявий бошқарув биринчи навбатда қисқа муддатли ва жорий вазифаларни ҳал этишга хизмат қилсада, у корхонанинг стратегик ривожланиши йўналишини белгилашда ҳам жуда муҳим ўрин эгаллайди. Молиявий бошқарувнинг диққат марказида қуйидаги вазифалар туради:

- фойдани кўпайтириш;
- корхонада пул оқимлари узлуксизлиги ва балансланганлигини таъминлаш;
- корхона капитали таркибини оптималлаштириш

- молиявий барқарорликни таъминлаш;
- мулкдорлар(акциядорлар), инвесторлар, кредиторлар учун корхонанинг молиявий-иқтисодий аҳволини ойдинлаштириш;
- инвестиция жозибадорлигига эришиш;
- молиявий ресурсларни жалб этишда бозор механизмлардан фойдаланиш.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври корхоналари учун аксарият ҳолларда молиявий ресурслар етишмовчилиги муаммоси мавжуд бўлади. Унинг замирида корхона маҳсулотнинг етарли даражада рақобатбардош эмаслиги, харидорларнинг тўлов қобилияти паст эканлиги, ҳисоб-китобларнинг пулсиз шакллари қўлланиши, корхона фаолиятига маъмурий аралашувлар, солиқ юки оғир эканлиги каби қатор сабаблар ётади. Шунинг учун молиявий бошқарувда корхонанинг нормал фаолияти учун зарур бўлган пул маблағлари етарлилигига эришиш ва корхонанинг тўлов қобилиятини сақлаб туриш биринчи даражали вазифага айланади.

Молиявий бошқарув корхона фаолиятининг стратегик ва тактик мақсадларига самарали эришилишини таъминлаши, яъни у мақсадли тус олиши учун корхонанинг молиявий сиёсати ишлаб чиқилиши зарур. Молиявий сиёсат ишлаб чиқилиши қуйидагиларни ифодалайди:

- корхона молиявий-иқтисодий аҳволини таҳлил қилиш;
- корхонанинг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва солиқ тўловчи сифатидаги фаолиятини режалаштириш;
- айланма маблағларни, кредиторлик ва дебиторлик қарздорлигини бошқариш;
- харажатларни тақсимлаш ва амортизация сиёсатини бошқариш;
- дивиденд сиёсатини танлаш.

Молиявий-иқтисодий аҳволни таҳлил қилишда корхона мулкый таркиби, молиявий қўйилмалари, ўз капиталини шакллантириш манбалари, қарз маблағлари миқдори ва манбалари аниқлаб олинади, корхонага моддий ресурслар етказиб берувчилар ва харидорлар билан ўзаро муносабатлар,

сотишдан тушум ҳажми ва сотиш миқдори баҳоланади. Таҳлил уч асосий йўналишда амалга оширилади. Горизонтал таҳлил - жорий давр кўрсаткичлари аввалги даврлар ёки режа (смета) билан таққосланади. Вертикал таҳлилда умумий якуний кўрсаткичдаги алоҳида моддалар солиштирма оғирлигини аниқлаш ва кейинчалик натижани ўтган давр маълумотлари билан таққослаш амалга оширилади. Тренд таҳлилида катор йиллардаги ҳисоботлар кўрсаткичлари ўзгаришлари аниқланади ва тренд(эгри чизик) ясалади. Таҳлил жараёнида таққословларни амалга оширишда турли даврларда қўлланган режалаштириш усуллари, бухгалтерия ҳисоботларида қўлланган ҳисоб сиёсати хусусиятлари, корхона фаолияти йўналишлар ўзгариши (диверсификация) ва бошқа омиллар эътибордан четда қолмаслиги лозим.

Кўриниб турибдики, молиявий бошқарув олдига қўйилаётган вазифалар корхонада унинг молиявий-иқтисодий аҳволини таҳлил этиш билан шуғулланадиган хизматни ташкил этишни тақозо қилади. Мазкур хизмат муайян давр ичида ишлаб чиқариш харажатлари, корхонанинг пул чиқимлари ва даромадларини таҳлил этиши, турлича базавий кўрсаткичлар билан таққослаши ҳамда ўзгаришлар(тафовутлар) мазмун-моҳиятини, сабабларини ўрганиб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Корхонага пул тушумлари ва чиқимлари оқимини соғломлаштириш учун, биринчи навбатда, дебиторлик ва кредиторлик қарздорлиги айланишини таҳлил қилиш. қарзларни вақти-вақти билан инвентаризациялаш, корхонага қўлланган жарима чораларининг сабабларини ва айбдорларини аниқлаш, зарур ҳолларда даъво ишини олиб бориш лозим бўлади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодиётни эркинлаштириш стратегияси доирасида сўнгги пайтларда корхоналарга амортизация сиёсатини танлашда муайян имкониятлар яратиб берилмоқда. Корхона жадаллаштирилган амортизациясини қўллаши ва шу йўл билан харажатларни

ошириши мумкин. Бу маҳсулот таннархига ва баҳо сиёсатига, мол-мулк солиғи ва фойда солиғига таъсир кўрсатади.

Акциядорлик жамияти сифатида фаолият кўрсатувчи корхонада дивиденд сиёсати ишлаб чиқилиши зарур бўлади. Бу, бир томондан, мулкдорлар манфаатини химоя қилишга қаратилган бўлса, иккинчи томондан корхонанинг бўлажак инвесторлар учун жозибаторлигини ошириш мақсадларига хизмат қилади. Айни пайтда, корхона эгалари манфаатлари фақат дивидендлар олишдан иборатдир деб, тасаввур қилиш тўғри бўлмайди. Фойданинг дивидендларга тўла йўналтирилиши корхонадаги жамғариш жараёнига салбий таъсир этади. Корхонанинг барқарор истикболини, рақобатбардошлигини, молиявий барқарорлигини таъминлаш учун фойданинг муҳим қисми қайта инвестицияланиши лозим. Демак, дивиденд сиёсати корхонанинг умумий молиявий-иқтисодий ахволидан келиб чиқиб белгиланади.

Молиявий бошқарув олиб борилишида жуда муҳим жиҳатларидан яна бири қарз маблағлардан оқилона фойдаланишдир. Корхона бозорда мустаҳкам мавқега эга бўлса, шу асосда унинг маҳсулотлари сотилиши етарли даражада фойда ҳажмларини таъминлаётган ва бу фойдани оширишнинг реал имкониятлари мавжуд бўлса, ишлаб чиқариш ҳажмларини кенгайтириш учун қарз маблағлар, шу жумладан узоқ муддатли негизда, жалб этилиши мумкин ва бундай имкониятлардан фойдаланиш мутлақо ўринли бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, молиявий бошқарув корхона фойдасини ёки корхонанинг иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилган. Албатта, фойда иқтисодий самарадорликнинг жуда муҳим ифодаси, лекин самарадорликнинг бошқа жиҳатлари ҳам мавжуд. Молиявий менежмент самарадорликнинг барча жиҳатларига таъсир этиши лозим.

1.4. Молиявий менежментда қарорлар қабул қилиш

Корхонада молиявий бошқарув корхона фаолияти турли томонлари билан боғлиқ мақсадларга бўйсундирилади. Молиявий бошқарувнинг қанчалик самарали эканлиги ҳам шу мақсадларга эришилиши даражасида ўз ифодасини топади. Албатта, корхона учун таърифланиши аниқлиги ва миқдорий баҳоланиши мумкинлиги бўйича фарқланувчи кўплаб мақсадлар хос:

- рақобат кураши шароитларида компаниянинг омон қолиши;
- банкрот бўлмаслик ва йирик молиявий омадсизликлардан ўзини асрай олиш;
- рақобатчилар билан курашда етакчилик ;
- фирманинг бозор қийматини максималлаштириш;
- корхона иқтисодий салоҳиятини оширишнинг барқарор суръатлари;
- ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмларининг ўсиши;
- фойдани максималлаштириш;
- харажатларни минималлаштириш;
- рентабелли фаолиятни таъминлаш ва ҳ.к.

Юқорида қайд этилган мақсадлардан қайси бирининг устувор деб тан олинishi корхонадаги молиявий бошқарувнинг шакллари, мазмуни, йўналишлари ва усулларига жиддий таъсир кўрсатади. Айни вақтда мақсадлар иерархияси мулкчилик шаклларига, корхонанинг ташкилий-хўжалик шаклига, танлаб олинган бошқарув ташкилий тузилмасига ва бошқа кўплаб ички ва ташқи омиллар ва шарт-шароитларга боғлиқ бўлади.

Молиявий қарорлар қабул қилишнинг пойдевори сифатида молиявий менежментнинг илмий мазмунини ташкил этувчи назариялар хизмат қилади. Бошқачасига айтганда, назариялар молиявий менежерларга нима қилиш лозимлиги ҳақида энг умумий кўрсатмаларни беради. Албатта, ҳар қандай назарий ёндашув муайян шарт-шароитларни назарда тутаяди. Улардан баъзиларининг амалда мавжуд бўлмаслиги назарий хулосани амалий вазиятга

нисбатан қўллаб бўлмасликка ҳам олиб келиши мумкин. Бироқ, назарий ёндашувларнинг муҳимлигини инкор этиш мумкин эмас.

Молиявий менежмент назариясининг энг муҳим тушунчаларидан бири идеал ёки мукаммал капитал бозори тушунчасидир. Мазкур тушунча ўз ичига қуйидаги шарт-шароитларни олади: 1) трансакция харажатларининг бутунлай йўқлиги; 2) солиқларнинг йўқлиги; 3) кўп сонли харидорлар ва сотувчиларнинг мавжудлиги, бунинг оқибатида алоҳида харидор ёки сотувчининг ҳаракатлари тегишли қимматли қоғознинг баҳосига таъсир этмайди; 4) юридик ва жисмоний шахсларнинг бозорга тенг даражада кира олиши; 5) ахборот таъминоти харажатлари мавжуд эмаслиги, бу ахборотнинг барча иштироқчилар томонидан тенг олиниши мумкинлигини билдиради; 6) ҳаракатланувчи шахсларнинг умид-истаклари бир хиллиги (бир тусдалиги); 7) молиявий қийинчиликлар билан боғлиқ харажатларнинг йўқлиги.

Реал ҳаётда бу шарт-шароитларнинг тўла-тўқис мавжуд бўлишига эришилиши жуда қийин. Назария кўплаб шартларга асосланган бўлса ҳам бу шартларни бирин-кетин «юмшатиш» ва шу тарзда муайян омилларнинг пировард натижаларга таъсирини аниқлаш мумкин. Бундай таҳлил эса молиявий қарорларни ишлаб чиқишда жуда фойдали бўлади. Молиявий бошқарув назарий тушунчаларидан яна бири дисконтланган пул оқимидир (Discounted Cash Flow, DCF). Барча молиявий қарорлар у ёки бу даражада башоратланаётган пул оқимларини баҳолашга асосланади. Шунинг учун дисконтланган пул оқими таҳлили жуда муҳим аҳамиятга эга. DCF таҳлили концепцияси биринчи марта Жон Бэрр Уильямс томонидан ишлаб чиқилган эди (Williams J. B. The Theory of Investment Value. Cambridge, Mass, 1938). Майрон Ж. Гордон бу методни корпорациялар молиясини бошқаришда биринчи бўлиб қўлади (Gordon M. J. The Investment, Financing, and Valuation of the Corporation. Homewood, Ill.: Irwin, 1962). DCF таҳлили пулнинг вақтдаги қийматига асосланган. Бугунги доллар бирор муддатдан кейин олинадиган доллардан қадрлироқ, чунки у ҳозир бирон-бир активга

инвестицияланса, кўшимча даромад келтиради. DCF таҳлили ўз ичига тўрт босқични олади:

- 1) башоратланаётган пул оқимларини ҳисоблаб чиқиш;
- 2) пул оқимлари учун хатар даражасини баҳолаш;
- 3) хатарнинг аниқланган даражасини таҳлилга киритиш;
- 4) пул оқимининг келтирилган қийматини аниқлаш.

Дисконтланган пул оқимларининг ҳар қандай таҳлилида муқобил харажатларни эътиборга олувчи дисконт ставкасини қўллаш лозим. Мазкур ставка қуйидаги омилларнинг таъсирини акс эттириши лозим:

1. Муайян пул оқимининг хатар даражаси. Дисконт ставкаси таҳлил этилаётган оқимларга хос бўлган хатар даражасини акс эттириши лозим. Хатар даражаси қанчалик юқори бўлса, дисконт ставкаси ҳам шунчалик баланд бўлади.

2. Даромадлилик кўрсаткичининг устунроқ даражаси, яъни дисконт ставкаси иқтисодиётда вужудга келган ўртача даромадлиликни акс эттириши лозим.

3. Пул оқимларининг даврийлиги, яъни пул оқимлари кўриб чиқиляётган вақт оралиқлари - йил, ярим йил ёки бошқа вақт оралиғи. Одатда дисконт ставкаси ва пул оқими миқдори йиллик йиллик ҳисобда келтирилади. Лекин пул оқими таҳлилида вақт оралиғи йилдан фарқ қилса, бу дисконт ставкасида акс этиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Молиявий менежмент фанининг шаклланиши омилларини таърифланг
2. Молиявий менежмент тушунчасига халқаро ёндашувлар қандай ривожланди?
3. Молиявий менежмент тушунчаси га таъриф беринг.
4. Молиявий менежментнинг вазифаларини кўрсатинг.
5. Молиявий менежментнинг мақсади нималарда ифодаланади?

2-боб. Молиявий менежментнинг концептуал асослари

2.1. Молиявий менежментни мустақил фан сифатида шаклланишида назарий билимлар ва концепцияларнинг ўрни ва аҳамияти

Молиявий менежмент концепцияси қуйидаги ўзаро боғлиқ бўлган асосий концепцияларга асосланади:

1. Пул оқимлари концепцияси.
2. Пул ресурсларининг вақтинча қийматлилиқ концепцияси.
3. Таваккалчилик ва даромад (фойда) ўртасида мурасасозлик концепцияси.
4. Капитал баҳоси концепцияси.
5. Капитал бозорининг самаралилиқ концепцияси.
6. Ахборотнинг ҳар хиллилиги концепцияси.
7. Агентлик алоқалари концепцияси.
8. Харажатларнинг муқобиллиқ концепцияси.

1. Пул оқимлари концепцияси қуйидагиларни назарда тутди:

- пул оқимларининг идентификацияси, унинг давомийлиги ва турлари (қисқа муддатли, узоқ муддатли, фоизли ва фоизсиз);
- пул оқимлари элементлари ҳажмини белгиловчи факторларнинг баҳолаш;
- вақтнинг турли лаҳзаларида кучаювчи пул оқими элементларини таққослашга имкон берувчи дисконтлаш коэффициентларни танлаш;
- мазкур оқимга тааллуқли бўлган таваккалчилик ҳамда уларни ҳисобга олиш усулларини баҳолаш.

2. Пул ресурсларининг вақтинча қийматлилиқ концепцияси.

Вақтинча қийматлилиқ – пул ресурсларининг муомаладаги объектив тавсифи.

У қуйидаги 3 та сабабга асосланади:

- а) инфляцияга;
- б) кутилаётган даромад (фойда)нинг тўлиқ ёки қисман ололмаслик риск (хатар)ига;
- в) айланувчанликка.

3. Таваккалчилик ва даромад (фойда) ўртасида мурасасозлик концепцияси. Бу тамойилнинг маъноси: бизнесда ҳар доим, узлуксиз равишда ҳар қандай фойдани олиш - катта риск (хатар) билан боғлиқ ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тўғри пропорционалдир. Шу билан бирга, фойдани максималлашуви - риск (хатар)ни минималлашуви билан боғлиқ лаҳзалар ҳам бўлиши мумкин.

4. Капитал баҳоси концепцияси – у ёки бу молиялаштириш манбасига хизмат кўрсатиш фирма учун бир хилда кечмайди. Натижада капитал баҳоси ҳар бир манбани фаолиятини таъминлаш учун керакли харажатларни қоплаш ва зарар кўрмаслик мақсадида минимал даражадаги даромадга эга бўлади.

Капитал баҳосини миқдорий баҳолаш инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилишда ҳамда муқобил вариантларни танлашда асосий ўринни эгаллайди.

5. Капитал бозорининг самаралилик концепцияси– молиявий бозорлардаги операциялар (қимматли қоғозлар билан), нинг хажми қимматли қоғозлар қиймати жорий нархларга қанчалик мувофиқ келишига боғлиқ. Бозор баҳоси кўп факторларга, шу жумладан маълумот ва ахборотларга ҳам боғлиқ бўлади. Ахборотлар оқими энг асосий факторлардан ҳисобланади, бундан ташқари ахборотларнинг қанчалик тезкорлик билан нархларга таъсир кўрсатишини бозор самарадорлигини ўзгаришига олиб келади.

Бу ерда “самарадорлик” термини иқтисодий маънода эмас, балки ахборотларга нисбатан қўлланилган, яъни бозор самарадорлиги унинг ахборотларга бойлиги ҳамда бозор иштироқчиларига уни етиб бориши билан боғлиқ. Бозорни ахборот самарадорлигига етишиши учун қуйидаги шартлар амалга ошиши лозим:

- бозор кўп миқдордаги харидор ва сотувчиларга мавжудлиги хусусиятига эга;

- бозорда ахборотлар барча субъектларга бир вақтда тарқалади ва уларни олиш учун харажат қилиш шарт эмас;

- битишувларни амалга ошириш учун транзакцион сарфлар мавжуд эмас, яъни шартномалар тузиш учун тусиқлар, солиқлар ва бошқа факторлар йўқ;

- алоҳида юридик ҳамда жисмоний шахслар ўртасида тузиладиган шартномалар, бозордаги умумий баҳоларга таъсир кўрсатмайди;

- бозорнинг барча субъектлари рационал равишда кутилаётган фойдани максимал даражага кўтариш учун ҳаракатланади;

- қимматли қоғозлар билан савдо қилишда ортиқча даромад олишни имкони йўқлиги, яъни бозорнинг барча қатнашчилари истиқболдаги натижани тенг эҳтимолли тарзда тузади.

Самарали бозорнинг ўзига хос икки хусусияти мавжуд:

1. Бу бозордаги инвестор инвестицион капитал доирасида белгиланган таваккалчилик даражасидаги ўртача даромаддан кўпроқ фойда олиш учун асосланган имкониятга эга эмас.

2. Инвестиция қилинган капиталнинг даромадлилик даражаси – бу таваккалчилик даражасининг функцияси ҳисобланади. Бу бозорни самарадорлик концепцияси амалиётда 3 турдаги самарадорлик даражаси билан намоён бўлади:

- 1) паст даражадаги;
- 2) ўртача даражадаги;
- 3) кучли даражадаги.

Паст даражадаги самарадорлик шаротида акцияларни жорий баҳоси ўтган даврдаги баҳолар динамикасини ўзида тўлиқ акс эттиради. Бунда нархлар динамикасининг статистикасига қараб курсларни ошиши ёки пасайишини асосли равишда аввалдан тахминлаштириб бўлмайди.

Ўртача даражадаги самарадорлик шароитида акцияларнинг жорий баҳоси нафақат ўтмишдаги нархлар ўзгаришини, балки барча тенг имкониятли ахборотларни бозорга келиб тушиб нархларда акс этиши билан характерланади.

Кучли даражадаги самарадорлик шароитида жорий нархлар барча бозор иштирокчиларига тегишли ахборот сифатида майдонга чиқади, яъни ҳеч ким қимматли қоғозлар бўйича юқори даражадаги фойда олиш имкониятига эга бўлмайди.

6. Ахборотнинг ҳар хиллилиги концепцияси бешинчи концепция билан узвий боғлиқдир. Унинг маъноси қуйидагича: бошқаларга етиб бормаган ахборотларни, алоҳида категориядаги шахслар эга бўлиши мумкин .

Бу ахборотлардан фойдаланиш ижобий ва салбий натижа бериши мумкин.

7. Агентлик алоқалари концепциясини молиявий менежментга киритилиши бизнеснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклидаги мураккабликлар билан боғлиқ.

Унинг маъноси шундаки: мураккаб ҳуқуқий-бошқарув шаклларида бошқарув функцияси билан эгаллик қилиш функцияси ўртасида узилишлар мавжуд, яъни компаниялар эгалари бошқаришдан узоқлашади, бошқарувни эса компания менежерлари бажарадилар

Менежерлар ҳамда компания эгалари ўртасида ўзаро яхши алоқа ўрнатиш ҳамда менежерларнинг номақбул ҳаракатларини чегаралаш учун мулк эгалари агентлик харажатларини қоплашга мажбур бўладилар. (масалан, компания олган даромадларни менежерларга алоқасини чегараланиши).

8. Харажатларнинг муқобиллилик концепцияси. Унинг маъноси: ҳар қандай қуйилмалар доимо муқобил манбага эга бўлади.

2.2. Молиявий менежментда қўлланадиган асосий моделлар

Корхона активлари ва, шу жумладан молиявий активлар турли кўринишларда мавжуд бўлади. Шу нуқтаи назардан молиявий активлар

портфели ёки инвестицион портфель ҳақида сўз юритиш мумкин. Ўз молиявий имкониятлари доирасида корхона ўз ресурсларини молиявий активларнинг турли комбинацияларига йўналтириши мумкин.

Инвестицион портфель ҳақида Уилям Шарп ва Гарри Марковицнинг назариялари ҳозирда энг кенг тан олинган. Ундаги асосий қоидалар қуйидагича:

1. Инвестициянинг муваффақияти унинг активлар турлари бўйича тақсимланишига боғлиқ.

2. Муайян қимматли қоғозга инвестициянинг хатари фойданинг прогноз қилинган миқдори кутилаётган миқдоридан фарқланиши эҳтимоли билан аниқланади. Прогнозланаётган миқдор фойда динамикаси бўйича статистик маълумотларни қайта ишлаб, хатар эса кутилаётган фойда миқдоридан ўртача квадратик четланиш сифатида аниқланиши мумкин.

3. Инвестицион портфель бўйича умумий даромадлилик уни таркиби ўзгариш билан ўзгариши мумкин. Демак, жами хатарни пасайтиришга ва жами даромадни оширишга интилиш лозим.

4. Портфелни шакллантиришда қўлланаётган барча баҳолашлар эҳтимолий характерда.

Хатарнинг ўрнатилган даражасида максимал кутилаётган даромадни ёки даромаднинг белгиланган даражасида минимал хатарни таъминловчи портфель самарали портфель деб аталади. Самарали портфелларни аниқлаш алгоритми 1950-йилларда Г. Марковиц томонидан ишлаб чиқилган эди.

Ҳар қандай активга эгалик қилиш корхона умумий даромадига таъсири бўйича муайян хатар билан боғлиқ. Портфелнинг умумий хатари икки қисмдан иборат:

- диверсификацияланувчи (тизимли бўлмаган) хатар, бу хатар инвестицияларни диверсификациялаш орқали силлиқланиши мумкин;
- диверсификацияланмайдиган (тизимли ёки бозор) хатар, уни портфель таркибини ўзгартириш билан камайтириб бўлмайди.

Портфелни шакллантиришда асосий эътибор бозор хатарларига каратилади. “Портфель назарияси ” доирасида статистик методлар ёрдамида портфель хатарини энг мақбул равишда тақсимлаш ва фойдани баҳолаш амалга оширилади. Бу назария ўз ичига тўрт элементни олади:

- активларни баҳолаш;
- инвестицион қарорлар;
- портфелни оптималлаштириш;
- натижаларни баҳолаш.

Молиявий менежмент суянадиган концепциялардан бири капиталнинг таркиби назариясидир. Бу назария Франко Модильяни ва Мертон Миллернинг 1958 йилда ва 1963 йилда эълон қилинган икки асарида баён этилган (Modigliani F. Miller M.H. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment. Amer. Econ. Rev 1963, June. P. 261-297; Modigliani F. , Miller M. H. Taxes and the Cost of Capital:A Correction.-Amer.Econ.Rev. 1963 June. P. 433-443). Унга кура ҳар қандай фирманинг қиймати мутлақо унинг келажакдаги даромадлари билан белгиланади ва капиталнинг таркибига боғлиқ эмас. Агар фирма фаолиятини қарз капитал ҳисобидан молиялаш фойдалироқ бўлса, капиталнинг аралаш таркиби хос бўлган компаниянинг акциялари эгалари ўз фирмалари акциялари бир қисмини сотадилар ва тушумни жалб этилган манбалардан фойдаланмаётган фирманинг акцияларини сотиб олишга сарфлайдилар. Фирмаларнинг қимматли қоғозлари билан операциялар пировардида бу фирмаларнинг баҳолари бараварлашувига олиб келади. Шундай қилиб фирма акциялари бозор қиймати ўз ва қарз капитал ўртасидаги нисбатга боғлиқ бўлмайди.

Инвестицион портфелни бошқаришда портфелга янги воситаларни қўшиш масаласини ҳал этиш учун уларни таҳлил этиш лозим бўлади. Буни амалга оширишнинг қатор усуллари мавжуд ва улар орасида САРМ - Capital Asset Pricing Model алоҳида ўрин тутди. Мазкур модель тизимли хатар ва

даромадлиликни бир-бир билан боғлайди. Бунда CAPM модели катор фаразларга асосланади:

1. Ҳар бир инвестор ўз бойлигини режалаштирилаётган давр охирига максималлаштиришга интилади.
2. Барча инвесторлар муайян хатарсиз фоиз ставкасида чекланмаган миқдорларда ссуда олишлари ва беришлари мумкин, бунда активларни “қисқа” сотишларга (сотиш пайтида ўзида мавжуд бўлмаган активларни сотиш бўйича шартнома) чекловлар йўқ.
3. Барча инвесторлар барча активлар бўйича кутилаётган даромадлиликни, дисперсия ва ковариацияларни бир хил баҳолайдилар.
4. Барча активлар бўлини олади ва бутунлай ликвид характерда (бозорда мавжуд баҳоларда тўла сотилиши мумкин).
5. Трансакция харажатлари мавжуд эмас.
6. Солиқлар эътиборга олинмайди.
7. барча инвесторлар баҳони четдан берилган экзоген миқдор сифатида қабул қиладилар (сотувчиларнинг фаолияти бозор баҳоларига таъсир этмайди).
8. Барча молиявий активлар миқдори аввалдан белгиланган ва ўзгармайди.

Моделнинг мантиқи қуйидагича ифодаланади:

$$Y = f(x),$$

Бу ерда Y – даромадлилик, x – активнинг хатар даражаси.

Мазкур формула, биринчидан, даромадлилик хатар билан бевосита боғланганлигини, иккинчидан, хатар бирон-бир кўрсаткич орқали ифодаланганлигини (B – коэффициент), учинчидан, хатарнинг ва даромадлиликнинг ўртача даражаси хос активлар мавжудлигини ва, тўртинчидан, хатар даражаси нолга тенг, лекин муайян даромад келтирадиганактивлар мавжудлигини назарда тутаяди. Бозордаги ўртача хатар коэффициенти 1 га тенг деб олинади. Тегишли равишда хатар даражаси юқори активларда хатар коэффициенти 1 дан юқори бўлади. CAPM моделида тизимли хатарлар мана шу коэффициент орқали ифодаланади. Портфель

бўйича йиғма коэффициентнинг ўсиши хатар даражаси ортишини билдиради. Масаланинг муҳим жиҳати шундаки, даромадлилик хатар даражасига тескари пропорциональ, яъни хатари юқорироқ активларга юқорироқ даромад ваъда қилинган бўлади. Кўриниб турибдики, XX асрнинг 60-йилларида У. Шарп, Ж. Линтнер ва Ж. Моссиннинг саъй-харажатлар билан ишлаб чиқилган бу модель молиявий активлар даромадлилигини тизимли хатарлар билан портфель даромадлилигини боғлаган ҳолда баҳолайди.

Ўзларининг 1963 йилдаги асарида Ф. Модильяни ва М. Миллер дастлабки моделга корпорацияларга солиқ омилини киритдилар, яъни ноль солиқ солиш шартини юмшатдилар. Корпорацияга солиқни эътиборга олинмаган бўлса, бошқа барча тенг шароитларда, қарз капитал улуши қанча юқори бўлса, акциялар баҳоси шунчалик юқори бўлади. Чунки акциядорларга даромад солиқ тўлангандан кейин қолган фойдадан, кредиторларга тўловлар эса солиқ тўлангунга қадар фойдадан бажарилади. Солиққа тортишдаги бундай асимметрия қарз капитал ортиши билан фирма даромадининг инвесторлар ихтиёрида қоладиган қисми ортишига олиб келади. Демак, фирма 100 фоизга қарз капитал ҳисобидан молияланса, акциялар курси энг юқори булар эди.

Лекин, реал ҳаётда фирма капиталидаги қарзлар улуши 100 фоиздан анча узоқда бўлади. Юқоридаги моделда капиталнинг ноқулай таркиби туфайли вужудга келадиган қийинчиликларни енгиш харажатлари омили эътиборга олинмаган. қарзларнинг капиталдаги улуши ортиши билан солиқ тўловлари пасайиши ҳисобига эришилаётган тежам ортиб боради. Лекин, қарзларнинг муайян даражасида маблағлар манбаларининг хатарлироқ таркиби билан боғлиқ харажатлар мазкур тежамдан ҳам ортиб кетиши мумкин. Молиявий қийинчиликлар олинмиш ҳисобга олиб такомиллаштирилган Модильяни-Миллер назарияси қуйидаги хулосаларни беради:

- 1) қарз капиталнинг муайян улуши фирма учун фойдали;

- 2) қарз капиталдан ҳаддан зиёд фойдаланиш фирмага зарар келтиради;
- 3) ҳар бир фирма учун қарз капиталнинг оптимал улуши мавжуд бўлади.

Мазкур назария солиқ тўловлари пасайишидан тежам билан молиявий харажатлар ўртасидаги компромисс назарияси деб аталади (tax savings-financial costs trade off theory) ва у капиталнинг оптимал таркибига таъсир этувчи омилларни яхшироқ тушунишга имкон беради.

Молиявий менежмент соҳасида Ф. Модильяни ва М. Миллер томонидан олға сурилган ғоялардан бири дивидендлар назариясидир (Miller M. H., Modigliani F. Dividend Policy, Growth and the Valuation of Shares.-Journ. Business. 1961 Oct. P. 411-433). Унга кўра компаниянинг дивидендлар сиёсати, унинг акциялари курсига таъсир этмайди. Чунки акциядорлар томонидан дивиденд кўринишида олинаётган ҳар бир доллар уларни келажакдаги дивидендлардан маҳрум этади. Келажакдаги даромадларнинг дисконтланган қиймати эса ҳозирги даромад миқдорига тенг.

Молиявий менежментда инвестицион портфель концепцияси алоҳида ўрин тутди. Унга 1990 йилда иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотиغا сазовор бўлган Гарри Марковиц асос солган (Markovitz. Portfolio Selection.- Journ. Finance. 1952. March. P. 77-91). Г. Марковицнинг портфель назариясининг асосий хулосалари қуйидагилардир: 1) хатарни минималлаштириш учун инвесторлар активларни инвестицион портфелларга гуруҳлашлари лозим; 2) алоҳида актив бўйича хатарни унинг диверсификацияланган портфелнинг умумий хатарлигига таъсири билан ўлчаш лозим. Портфель назарияси инвесторларни хатарни ўлчашга ундаса ҳам, хатар даражаси билан даромадлилик ўртасидаги боғлиқликка аниқлик киритмайди. Уильям Шарп томонидан ишлаб чиқилган молиявий активларнинг даромадлилигини баҳолаш модели (Capital Asset Pricing Model, CAPM) бу боғлиқликни ифодалаб беради (Sharpe W.F. Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium Under Conditions of Risk.- Journ. Finance. 1964.

Sept. P.425-442). CAPM капиталнинг идеал бозори мавжуд деб фараз қилади. Бу моделга кўра хатар хос активларнинг ҳар қандай тури учун талаб қилинадиган даромадлиги уч ўзгарувчининг функциясидан иборат бўлади: хатарсиз даромадлилик, қимматли қоғозлар бозоридаги ўртача даромадлилик ва мазкур молиявий актив даромадлигининг бозордаги ўртача даромадлиikka нисбатан тебраниши индекси. CAPM фирма капиталининг умумий баҳосини ҳамда фирма амалга ошираётган алоҳида лойиҳаларнинг талаб этиладиган даромадлигини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Молиявий менежментда қўлланадиган муҳим назарий хулосалардан бири бозорлар самарадорлиги гипотезасидир (Efficient Markets Hypothesis, EMH). Самарадорлик сўзи бу ерда бозор ҳақидаги ахборотга тааллуқли бўлиб, самарали бозор тушунчаси унинг баҳоларида барча маълум ахборот акс этишини билдиради. Бозорнинг ахборот самарадорлиги таъминланиши учун тўрт шарт бажарилиши лозим:

1. Ахборот бозорнинг барча субъектларига бир пайтда очиқ бўлади ва ахборотнинг олиниши бирон-бир харажатлар билан боғланмаган.

2. Трансакцион харажатлар, солиқлар, битимлар тузишга тўсқинлик қилувчи бошқа омиллар мавжуд эмас.

3. Алоҳида жисмоний ёки юридик шахс томонидан амалга оширилаётган битишувлар баҳоларнинг умумий даражасига таъсир эта олмайди.

4. Бозорнинг барча субъектлари оқилона ҳаракат қиладилар, кутилаётган нафни максималлаштиришга интиладилар.

Бозорлар самарадорлиги гипотезаси (EMH) фирманинг қийматини молия бозоридаги операциялар ҳисобидан ошириб бўлмаслиги ҳақидаги хулоса учун имкон беради. Чунки бу операциялар соф келтирилган қиймати (NPV) нолга тенг. Демак, фирманинг қиймати амалда моддий товарлар ва хизматлар ҳаракати билан боғлиқ операциялар натижасидагина ортади. Молиявий активларнинг қиймати умуман олганда объектив миқдор. Шунинг

учун уларни ифодаловчи у ёки бу қийматли қоғозларнинг оширилиши ёки пасайтирилган қиймати тўғрисидаги таҳлиллар ёки мулоҳазалар пухта текшириб чиқилиши лозим.

Молиявий ресурсларга эгалик билан уларни тасарруф қилиниши бир-биридан ажралган ҳолларда агентлик муносабатлари келиб чиқади. Ресурсларнинг эгалари принципаллар деб аталиб, улар қарорлар қабул қилиш бўйича ваколатларни агентларга берадилар. Молияни бошқариш нуқтаи назаридан энг муҳим агентлик муносабатлари акциядорлар билан менежерлар ўртасида ҳамда кредиторлар билан акциядорлар ўртасида келиб чиқади. Менежерлар томонидан акциядорлар манфаатларига жавоб бермайдиган қарорлар қабул қилиниши ва ҳаракатлар қилиниши агентлик низоларини келтириб чиқаради. Менежерлар устидан акциядорлар назоратини ўрнатиш эса агентлик харажатлари деб аталадиган харажатларни талаб этади. Бундай харажатларга мисол қилиб аудитор текширувини ўтказишга харажатларни келтириш мумкин. Агентлик низоларини ҳал этиш йўллари билан бири менежерларни рағбатлантириш тизимидир.

Стивен Росснинг «Арбитраж баҳо шаклланиш» (Arbitrage Pricing Theory) модели. Молиявий менежментда арбитраж (arbitrage) тушунчаси. Бу ёндашув Йель университети профессори Стивен Росс томонидан 1976 йилда таклиф этилган. Модель асосида ҳар қандай акциянинг ҳақиқатдаги даромадлиги икки қисмдан: нормаль, яъни кутилаётган ва хатар билан боғлиқ, яъни ноаниқ даромадлиқдан иборат деган фарз ётади. Ўз навбатида хатар кўплаб омилларга боғлиқ бўлади. Мазкур моделни сўзларда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Ҳақиқатдаги даромадлиқ кутилаётган даромадлиқ + биринчи омилнинг таъсири + иккинчи омилнинг таъсири + ... + моделга киритилмаган омилларнинг таъсири.

Ҳар бир омилнинг таъсири эса омилдаги ўзгаришни даромадлиқнинг шу омил таъсирига қанчалик даражада боғлиқлигини ифодаловчи

коэффициентга кўпайтмаси сифатида аниқланади. Омилларнинг танлаб олиниши пухта ўтказиладиган сифат таҳлилига таяниши лозим. Моделнинг кўлланиши анча мураккаб математик статистика аппаратига асосланади.

Франко Модияни ва Мертон Миллернинг «Капитал таркиби (структураси)» назарияси. Ф. Модияни ва М. Мертон муайян шароитларда фирманинг бозор қиймати ва капиталнинг қиймати унинг таркибига боғлиқ эмас ва, демак, уларни оптималлаштириш мумкин эмас, шунингдек фирманинг бозор қийматини капитал таркибини ўзгартириш ҳисобига ошириш ҳам мумкин эмас. Мазкур ёндашув қуйидаги фаразларга асосланади:

- самарали капитал бозори мавжудлиги (ахборотнинг бепуллиги, барча манфаатдор субъектлар бозорга кира оладилар, трансакцион харажатлар йўқ, қимматли қоғозлар пакети хоҳлаганча майдалаштирилиши, инвесторлар оқилона ҳаракат қилиши);

- компаниялар фақат икки турдаги мажбуриятларни эмиссия қиладилар – хатарсиз ставкали қарз мажбуриятлари (облигация) ва акциялар (хатар хос капитал);

- жисмоний шахслар қарз операцияларини хатарсиз ставкада амалга ошира оладилар;

- банкротлик билан боғлиқ харажатлар йўқ;

- барча компаниялар хатарнинг битта гуруҳига мансуб;

- кутилаётган пул оқимлари муддатсиз аннуитетдан иборат (даромадалар ўсиб боровчи эмас);

- солиқлар йўқ.

Капитал таркиби назариясининг иккита хулосаси мавжуд:

- компаниянинг бозор қиймати капиталнинг таркибига боғлиқ эмас ва унинг операцион фойдасини мазкур компаниянинг хос бўлган хатар

тоифасига мувофиқ келадиган ставка бўйича капиталлаштирилиши орқали аниқланади;

- молиявий қарам компания ўз капиталининг қиймати шунга ўхшаш молиявий мустақил компаниянинг даромад ва хатар даражаси бўйича ўз капитали қиймати билан хатар учун мукофот йиғиндисига тенг бўлади. Хатар учун мукофот эса ўз капитали қиймати билан қарз капитал қиймати миқдорлари ўртасидаги тафовутни молиявий левеиж миқдорига кўпайтириб аниқланади.

Мазкур хулосалардан кўриниб турадики, арзонроқ манбаларни жалб этиш компаниянинг бозор қийматини оширмайди. Чунки арзон манбани жалб қилишдан келадиган ютуқ хатар даражаси ортиши ва шунга мувофиқ ўз капитали қадрсизланиш туфайли йўққа чиқади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Молиявий менежментдаги асосий концепциялар нималардан иборат?
2. Модильяни-Миллер назарияси хулосаларини таърифланг.
3. CAPM модели қандай фаразларга асосланади?

3-боб. Корхоналарда молиявий менежментни ташкил этиш механизми

3.1. Молиявий фаолиятнинг асосий йўналишлари

Бозор иқтисодиёти хўжалик субъектлари орқали ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш жараёнида бозордаги талаб ва тақлиф, аниқ истъёмолчиларнинг талаблари, ишлаб чиқарувчи учун максимал фойда олиш имкониятини туғдирувчи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўзда тутди.

Бошқарувнинг бозор шарт-шароитлари, Ўзбекистоннинг иқтисодий истиқболлари ва менталитети учун хусусиятли ҳисобланувчи бошқарув тизимини шакллантиришни, мамлақтимизда шакллантирилаётган бозор иқтисодиёти аҳоли учун реал иқтисодий эркинликнинг мавжуд бўлишини назарда тутди. Менежмент субъектларнинг бошқарувнинг самарали тизими сифатида бундай имкониятларга эғалигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари, корхоналарининг ташқи муҳитини ўрганиш (тадибркорлик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари, товарлар, хизматлар, молиявий бозорлар, баҳоларни шакллантириш тизимлари, бухгалтерия ҳисоби тизимлари) ва уларнинг асосий фаолият соҳаларини ўрганишнинг таҳлили (маркетинг тадқиқотлари, молиявий менежмент, ишлаб чиқариш, сотиш жараёнлари, бухгалтерия ҳисоби ва персоналларни бошқариш) шуни кўрсатадики, баъзи субъектлар имконият даражасида бундай ташқи муҳитнинг ўзгаришлари натижасидаги ноананавий янги муаммоларни анъанавий усуллар воситасида ўзига хос фаолият соҳаларини мослаштиришга ҳаракат қиладилар.

Шунинг учун замонавий шарт шароитларда айрим субъектларнинг олдида асосий вазифа сифатида ташқи муҳитнинг ўзгаришларига ўз фаолият соҳаларини тезлик билан мослаштири олиш ва вужудга келган муаммоларни осонлик билан ўз фойдасига ҳал этиш масаласи юзага келади. Худди

шунингдек ҳар қандай субъектнинг асосий фаолият соҳаларидан бири молиявий менежмент ҳисобланади. Молиявий менежмент–субъектларда молиявий ресурслар ва капиталларни бошқариш ҳисобланади.

Молиявий менежмент фаолиятининг тури сифатида 2 та йирик соҳани кўриш мумкин:

-субъектнинг раҳбарияти томонидан қарорлар асосида молиявий ресурслар ва капиталларни бошқаришни ўз ичига олувчи ички хўжалик фаолияти;

-корхона ва бошқа хўжалик субъектлари ўртасидаги молиявий муносабатларни ўрнатиш жараёнида амалга ошириладиган молиявий ресурслар ва капиталларни бошқаришнинг ташқи жараёни.

Бошқарув тизими бошқарилаётган объектларга зарурий таъсирини таъминлайди. Бошқарув фаолияти одатда ташкилотнинг маъсул шахслари ўртасида ва махсус бўғинлари ўртасида тақсимланади. Бошқарув тизимининг бўғинлари чизиқли, функционал, чизиқли – функционал, функционал- чизиқли ва бошқа турли комбинацияларда бўлиши мумкин.

Молиявий бошқарувнинг замонавий тизими ҳисобланган молиявий менежментнинг асосий мақсади иқтисодий субъектлар ўртасида ўзаро ижтимоий адолатлилик тамойиллари асосида иқтисодий манфаатларнинг тақсимотига эришиш ҳисобланади.

Молиявий менежментнинг муҳим *услубий асоси* сифатида уни ташкил қилишнинг умумий тамойилларини аниқлаб олиш ҳисобланади. Бу ўз навбатида молиявий менежментнинг ҳаракат фаолиятини аниқлаб олиш учун, уни амал қилишини умумий мезонларини аниқлаб олиш учун зарур ҳисобланади. Шунини ҳисобга олиш керакки, молиявий менежмент субъектларнинг ички доирасида эмас, балки доимий равишда бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, банклар ва бошқа кредиторлар, молия кредит муассалари, институционал инвесторларнинг ўзаро муносабатларида ҳам акс этади.

Айрим ҳолларда, молиявий менежмент, режалаштириш, рағбатлантириш, алоҳида элементларнинг ўзаро мувофиқлиги, вариативлиги, мақсадли йўналтирилганлиги кабиларни ўз ичига олувчи бошқарувни ташкил қилишнинг умумий тамойиллари билан ҳам бирининг таъсир доирасида бўлади. Албатта биз таъкидлаганимиздек, молиявий менежмент тизимининг шаклланиши хўжалик субъектларининг иқтисодий мустақиллиги яъни тадбиркорлик фаолиятининг кенг имкониятларини шаклланиши билан белгиланади. Бунда, бюджет билан ўзаро солиқли муносабатлар тизимининг шаклланиши, субъектлар асосий ва айланма маблағларни шакллантиришда кредит ва инвестицион усулларнинг шаклланиши, бозор механизмлари асосида уларнинг иқтисодий фаолиятидаги турли хатарлар бўйича масъулият, фойдани тақсимлаш имкониятини субъектларнинг ихтиёригага ўтиши ва бошқа омиллар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам *молиявий менежмент концепциясини* ўрганишнинг асоси тадбиркорлик фаолияти ҳисобланади деб таъкидлашимиз мумкин.

Тадбиркорлик бу мулкдан фойдаланиш, товарларни сотиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш натижасида тизимли фойда олишга йўналтирилган мустақил, ҳамда хатар билан боғлиқ фаолиятдир. Молиявий менежмент билан хўжалик юритишга самарали таъсир этувчи молиявий жараёнлар ўзаро боғлиқдир.

Молиявий менежмент субъектларнинг молиявий фаолиятида молиявий ресурслардан фойдаланиш ва уларнинг самарали йўналишларини танлаб олишни ўз ичига олиб, бу жараён таҳлил, режалаштириш, бошқарув, молиявий қарорларнинг қабул қилиш жараёни билан боғлиқдир

Тадбиркорлик жараёнида молиявий бошқарув вазифалари алоҳида бажарилган ҳолларда молиявий менежментнинг бошқарувчи тизими ўз ичига қўйидагиларни олади:

1. Молиявий бошқаришнинг ташкилий таркиби.
2. Молиявий бошқарув кадрлари.

3. Молиявий дастаклар.
4. Молиявий усуллар.
5. Молиявий ахборот.
6. Молиявий бошқарувнинг техникавий воситалари.

Бошқа иқтисодий категориялар каби молиявий менежментнинг моҳиятини уни бажарадиган функциялари орқали аниқлаш мумкин. Корхона ва тижорат ташкилотларининг молиявий фаолиятини ташкил этиш самарали бошқаришнинг илмий жиҳатдан асосланган функциялари бўлишини талаб этади.

Молиявий менежментнинг бажарадиган функциялари тўғрисида олимлар орасида ҳар хил ёндошув ва қарашлар мавжуд. Улар орасида энг кўп эътироф этилганлари қуйидагилардир:

- такрор ишлаб чиқариш ва маблағларни баланслаштириш функцияси;
- маблағларни тақсимлаш функцияси;
- назорат функцияси.

Молиявий менежмент такрор ишлаб чиқариш жараёнида ресурслар ва маблағларнинг баланслашган ҳаракатини таъминлаши лозим. Корхонанинг ихтиёридаги ресурсларнинг турли қисмлари айланиши муддатлари бири-бирига мувофиқ келмайди. Такрор ишлаб чиқариш жараёнига авансланган маблағ асосий капитал ва айланма капитал кўринишига эга бўлади. Авансланган капиталнинг таркибий қисмлари ҳар хил муддатларда пул кўринишига қайтади. Айти пайтда такрор ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминлаш учун асосий капитал ва айланма капиталнинг моддий элементларини мувофиқ равишда янгидан тўлдириб туриш талаб этилади. Демак, молиявий менежмент корхонада молиявий ресурслар шаклланишини ва такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжларига мос равишда асосий ва айланма капитални тўлдириб туришга йўналтирилишини таъминлайди.

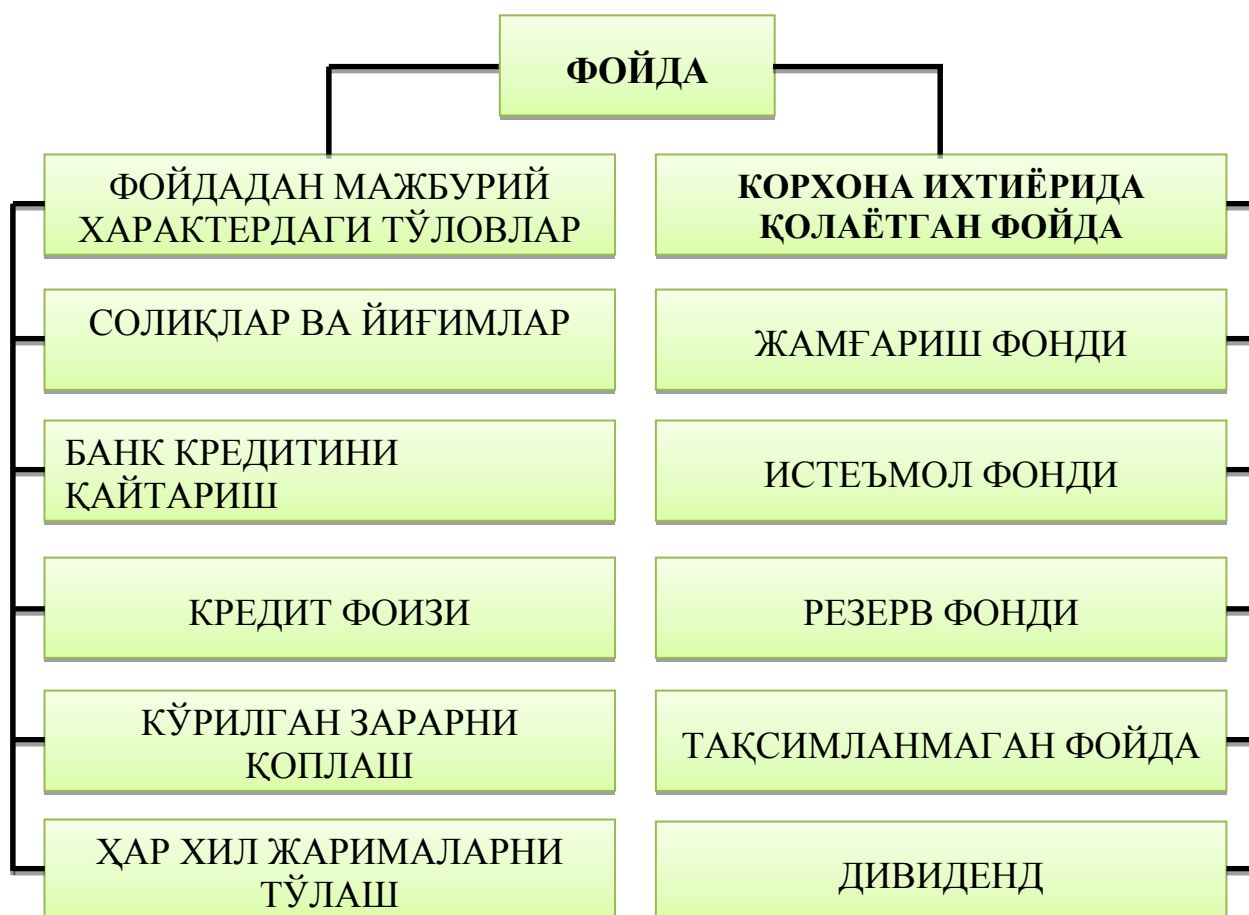
Молиявий менежментнинг тақсимлаш функцияси унинг такрор ишлаб чиқаришдаги функцияси билан узвий боғлиқдир. Тақсимлаш қоплаш фондини ташкил этишдан бошланади.

Ҳозирги шароитда фаолият кўрсатаётган корхонава ташкилотларда ялпи олинган тушум қўйидаги тартибда тақсимланади. Даставвал, ялпи олинган тушумдан солиқ қонунчилиги асосида қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи ва бошқа солиқлар ва мажбурий тўловлар ажратилгандан сўнг, корхонани соф тушуми ҳосил бўлади. Соф тушумдан моддий ҳаражатлар, иш ҳақи, ижтимоий суғурта фондига ажратма, амортизация ажратмаси ва бошқа ҳаражатлар қоплангандан кейин корхонанинг ялпи фойдаси шаклланади.

Корхонада ялпи фойдани тақсимлаш жараёнини қўйидаги схемада ёрдамида кўриб чиқамиз.

Чизма 3.1

Корхона ва тижорат ташкилотларда фойдани тақсимлаш схемаси

Молиявий менежмент корхонада фойдани тақсимлаш сиёсатини, унинг такрор ишлаб чиқариш жараёни ва рағбатлантиришдаги ролини белгилайди. Даромадларни тақсимлаш жараёни натижасида пул фондлари ташкил этилади, молиявий дастурлар ва тадбирлар амалга оширилади, капиталнинг оптимал структураси таъминланади.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси сўм билан назорат орқали амалга оширилади. Бунда тўлов ва ҳисоб китобларни олиб бориш жараёнида молиявий кўрсаткичларнинг ўзгариши устидан назорат ва молиявий стратегия бажарилиши устидан назорат ўрнатилди.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси унинг такрор ишлаб чиқариш ва тақсимлаш функцияси билан доимо боғланиб кетади.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси корхонада даромад манбаларини аниқлаш ва ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида пул фондлари структурасини аниқлаш, корхона пул фондлари ва моддий ресурслардан фойдаланишда даромад ва харажатларни тартибга солиш мақсадларига хизмат қилади.

Корхона моддий ва молиявий маблағларини, даромад ва харажатларини баланслаштиришда хом ашё, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, қарз ва тўловларни ўз вақтида тўлаш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун молиявий менежментнинг назорат функцияси қўйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- корхонада шаклланадиган барча фондларни молиялаштириш манбалари бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиб борилиши устидан назорат;
- корхонадаги ишлаб чиқариш истеъмоли ва ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига асосланган ҳолда фондлар структурасига амал қилиниши устидан назорат;
- молия ресурсларининг мақсадли ва самарали сарфланиши устидан назорат.

Корхонада назоратни амалга ошириш учун нормативлар ишлаб чиқиш талаб этилади. Бунда пул ресурслари фондининг манбалари ва молиялаштирилиши ҳажми аниқланади. Яъни корхонанинг ичида нормативлардан фойдаланиб, молиявий ресурслар тартибга солинади ва иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилади. Пул фондларидан фойдаланиш смета бўйича ташкил этилади ва фойдаланишнинг мақсадли ва самарали амалга оширилиши устидан назорат олиб борилади.

3.2. Корхоналарда молиявий фаолиятни ташкил этиш масалалари

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолияти билан мулкдорнинг ўзи ёки унинг номидан у ёллаган шахс шуғулланиши мумкин. Корхоналарнинг аксарият кўпчилигида (масалан, акциядорлик жамияти) мулкка эгаллик корхонани бевосита бошқаришдан ажралган бўлади. Йирик корхоналарда эса тадбиркорлик (умумий иқтисодий бошқарув) жараёнида молиявий бошқарув алоҳида вазифа сифатида ажралиб чиқади ва тегишли ходимлар томонидан амалга оширилади. Кичик корхоналарда эса молиявий бошқарув умумий бошқарувдан ажралмаган ҳолда олиб борилади.

Молиявий бошқарув алоҳида ходим зиммасига юкланганда корхона билан мазкур ходим ўртасидаги муносабатлар шартномавий негизда йўлга қўйилади.

Мулк эгаси ўзи мустақил равишда тадбиркорлик билан шуғулланганда унинг зиммасига қуйидаги вазифалар вужудга келади:

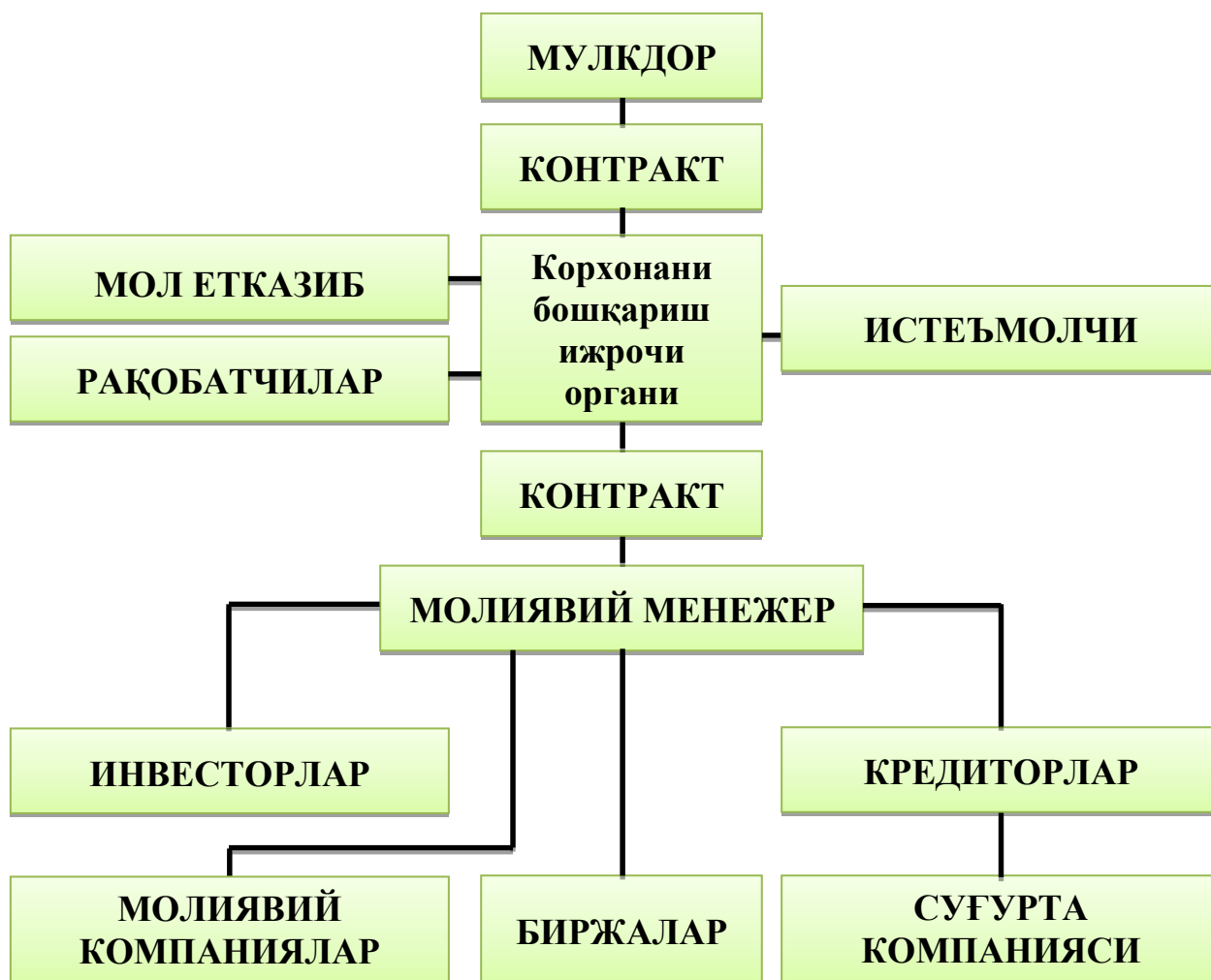
- янги ғояларни топиш ва уни баҳолаш;
- бизнес-режани тузиш;
- маблағ ёки инвестиция манбасини топиш;
- тузилган корхонани бошқариш.

Юқорида санаб ўтилган вазифаларни бажаришда молиявий менежментни қўллаш зарурдир, чунки бу вазифалар молиявий фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ҳолда молиявий менежментнинг зарурлиги қуйидаги омиллар асосида юзага келади:

- ўзини-ўзи молиялаштиришнинг зарурлиги;
- бозордаги баҳолар таъсирини ўрганиш;
- меҳнат бозорини ўрганиш лозимлиги;
- пул бозоридаги ўзгаришларни ҳисобга олиш;
- корxonанинг давлат олдидаги мажбуриятларини тартибга солувчи конунчилик ҳужжатлари талабларини бажариш.

Чизма 3.2

Мулкдор – тадбиркор (ижрочи бошқарувчи) - молиявий менежер алоқадорлиги

Ижрочи бошқарувчи билан мулкдор ўз фаолиятини бир-биридан ажралган ҳолда олиб борганда мулкдор билан ижрочи бошқарувчи

(менежер) ўртасида тегишли шартнома тузилиб, мулкни бошқариш ҳуқуқлари ва уларга мувофиқ мажбуриятлар менежер зиммасига ўтади.

Ижрочи бошқарувчи корхона фаолиятидаги барча муаммо ва масалаларни мустақил ҳал этади ва амал қилаётган қонунларга асосланган ҳолда корхонанинг уставига мувофиқ фаолият кўрсатади.

Ижрочи бошқарувчининг қўйидаги ҳуқуқлари мавжуд:

- банкларда ҳисоб рақами ва валюта счётларни очиш;
- ҳар хил битимлар ва шартномалар тузиш, меҳнат шартномасини ҳам;
- корхона ва фирма пул маблағларини тасарруф қилиш, ҳаражатларни коплаш ва ресурслар харид қилиш учун фойдаланиш;
- корхона номидан иқтисодий ҳуқуқий ва маъмурий фаолиятни олиб бориш;
- корхона, фирмани бошқариш ва бошқалар.

Тадбиркорликни юритишдаги **асосий мажбуриятлар** қўйидагилардир:

- ишни ташкил этиш ва бошқариш ҳамда корхонада, бўлимлар ичидаги самарали алоқаларни ташкил этиш;
- жорий ва стратегик режа топшириқларни бажарилишини ташкил этиш;
- корхонанинг тўлов қобилияти ва ликвидлигини таъминлаш;
- корхонани молия-хўжалик фаолияти ҳисоботларини тузиб чиқиш ва уни тегишли ташкилотларга тақдим этиш;
- корхона фаолиятини қонун доирасида юритиш;
- тижорат сирларини сақлаш ва корхона фаолияти тўғрисидаги маълумотларни бошқаларга бермаслик;
- молия, солиқ ва банк органларига бухгалтерия, молиявий ҳисоботларни ўз вақтида топшириш;
- "Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси" асосида солиқ мажбуриятларни бажариб бориш;

- бошқа мажбуриятларни бажариш, корхона низомидаги бандларни тўла бажариш ҳамда битим ва шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариб бориш.

Ижрочи бошқарувчи ўзининг вазифаларини бажариш жараёнида корхона фаолиятига қасддан моддий зарар етказган тақдирда, белгиланган тартибда келтирилган зарарни қоплаши лозим.

3.3. Корхоналарда молиявий менежментни ташкил этиш механизми

Қайд этилганидек, молиявий менежмент – бу корхоналарда молиявий ресурслар ва капиталларни бошқаришдир. Энг умуми ёндашувда бошқарув тизими бошқарилаётган объектларга зарурий таъсирини таъминлайди. Бошқарув фаолияти одатда ташкилотнинг масъул шахслари ўртасида ва махсус бўғинлари ўртасида тақсимланади. Бошқарув тизими бўғинлари чизиқли, функционал, чизиқли – функционал, функционал- чизиқли ва бошқа турли комбинацияларда бўлиши мумкин.

Молиявий менежмент – корхоналар бошқарувининг умумий мақсадларига эришишга йўналтириш учун амал қиладиган тизимдир Россиялик иқтисодчи Л. Павлованинг такидлашича, «молиявий менежмент бир томондан аниқ қонуниятлар ва аҳамиятга эга бўлган бошқарилувчи тизим, иккинчи томондан эса – корхона умумий бошқарув тизимининг бир қисми бўлган бошқарувчи тизимдир»¹. Бунда бошқариладиган тизим ҳисобланувчи молиявий менежмент сезиларли равишда давлатнинг солиқлар, баҳо, иш ҳақи ва бошқа дастаклари воситасидаги таъсир этиш соҳаси назарда тутилади. Бошқарилувчи тизим сифатида эса молиявий менежмент бошқарув қарорлари оқимларга таъсир этувчи бошқарув объекти ҳисобланишини назарда тутилади. Молиявий бошқарувнинг замонавий тизими ҳисобланган молиявий менежментнинг асосий мақсади иқтисодий

¹ Павлова Л.Н. «Финансовый менеджмент», М: «Банки и биржи», 1995. 65-бет

субъектлар ўртасида ўзаро ижтимоий адолатлилик тамойиллари асосида иқтисодий манфаатлар тақсимотига эришиш ҳисобланади.

Молиявий менежментнинг муҳим услубий асоси сифатида уни ташкил қилишнинг умумий тамойилларини аниқлаб олиш ҳисобланади. Бу уз навбатида молиявий менежмент харакат фаолиятини аниқлаб олиш учун, уни амал қилишини умумий мезонларини аниқлаб олиш учун зарур ҳисобланади. Шунини ҳисобга олиш керакки молиявий менежмент корхоналар ички доирасида эмас, балки доимий равишда бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, банклар ва бошқа кредиторлар, молия кредит муассалари, институционал инвесторларнинг ўзаро муносабатларида ҳам акс этади..

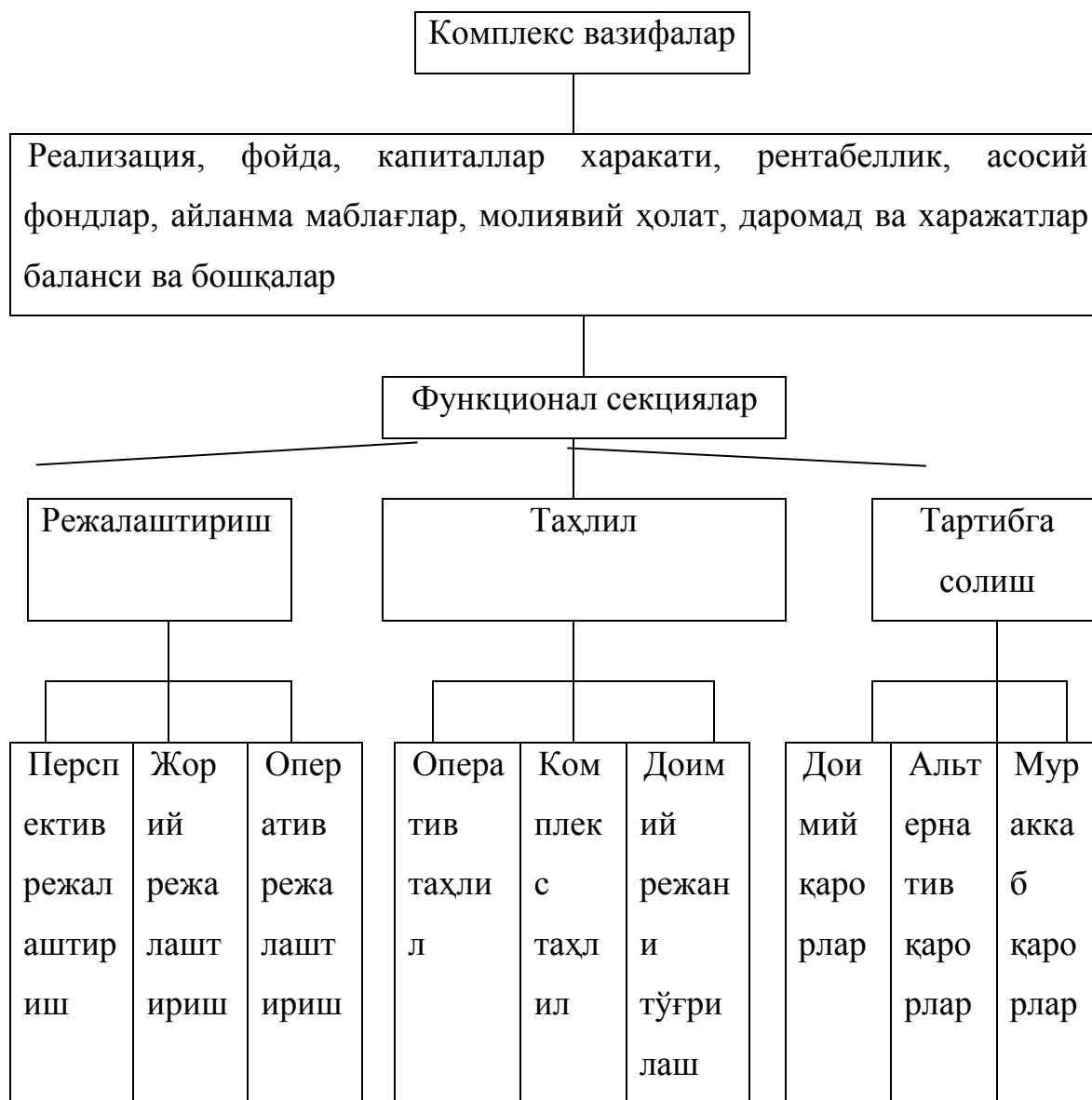
Молиявий менежментда режалаштириш, рағбатлантириш, алоҳида элементларнинг ўзаро мувофиқлиги, вариативлиги, мақсадли йўналтирилганлиги кабиларни уз ичига олувчи бошқарувни ташкил қилишнинг умумий қоидалари амал қилади. Молиявий менежмент тизимининг шаклланиши хўжалик субъектларининг иқтисодий мустақиллиги яъни тадбиркорлик фаолиятининг кенг имкониятларини шаклланиши билан белгиланади. Бунда, бюджет билан ўзаро солиқли муносабатлар тизимини шаклланиши, корхоналар асосий ва айланма маблағларни шакллантиришда кредит ва инвестицион усулларнинг шаклланиши, бозор механизмлари асосида корхоналар иқтисодий фаолиятидаги турли хатарлар бўйича масъулият, фойдани тақсимлаш имконияти ва бошқа омиллар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам молиявий менежмент концепциясини ўрганишни тадбиркорлик фаолиятининг фундаментал қоидаларидан ажратиш мумкин эмас.

Тадбиркорлик - мулкдан фойдаланиш, товарлар сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш натижасида тизимли фойда олишга йўналтирилган мустақил, хатар билан боғлиқ фаолиятдир. Молиявий менежмент эса бевосита ва билвосита хўжалик юритишга самарали таъсир этувчи ташкилий, техник-технологик, иқтисодий-молиявий жараёнлар билан ўзаро боғлиқ.

Шундай бўлсада молиявий менежмент аввало корхоналар молиявий фаолиятида молиявий ресурслардан фойдаланиш ва улардан фойдаланишнинг самарали йўналишларини танлаб олишни ўз ичига олиб, бу жараён таҳлил, режалаштириш, бошқарув, молиявий қарор қабул қилиш жараёни билан боғлиқдир. Бу қуйидаги чизмада ифодаланган.

Чизма 3.3

Молиявий менежментнинг таркиби ¹

¹ «Бозор, пул, кредит» журнали, № 4. 2000й.

Юқоридаги молиявий менежментнинг комплекс вазифалари иқтисодий фаолиятнинг молиявий натижаларини иқтисодий ресурслар ҳаракатланишига таъсири нуқтаи назардан баҳолаш элементларини ҳам ўз ичига олади.

Бошқарувнинг молиявий механизмини амал қилиши молиявий кўрсаткичлар ва жараёнлар ҳақидаги аналитик, режали ахборотларни шакллантириш, ўрганиш ва тартибга солиш билан узвий равишда боғлиқ бўлади. Аксарият ҳолларда молиявий режалаштириш ва молиявий таҳлил корхонада амалга оширилаётган молиявий ишларнинг мустақил соҳалари ҳам ҳисобланади. Жорий ва оператив молиявий ишлар эса ўз навбатида режалаштириш ва таҳлилга асосланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, таҳлил блоки узлуксиз равишда ахборотларни йиғиш, ҳисобини юритиш ва умумлаштиришни ўз ичига олади. Режалаштириш блокада эса бизнес режанинг молиявий ресурслар ҳаракати режалаштириб борилади.

Шунингдек, молиявий менежментнинг самарали фаолияти аввало бошқарув қарорлари учун зарурий ахборотлар билан таъминланишига асосланади.

Ҳар қандай бизнес бўйича корхона фаолиятининг бошланишида биринчи навбатда қуйидагилар ҳисобга олинади:

- корхона активларининг оптимал таркиб ва миқдори;
- молиялаштиришнинг манбалари ва уни оптимал таркибини шакллантириш;

Корхоналарда тўлов қобилияти ва молиявий барқарорликни таъминловчи молиявий фаолиятни жорий ва истиқболли бошқаришни ташкил қилиш хусусиятларини кўриб чиқадиган бўлсак, у зарурий механизмга ва ташкилий структурага таяниши лози(3.2-чизма).

Молиявий бошқарув тизимининг ташкилий структураси¹.

¹ Ковалева В. «Финансовый анализ», Москва, «Финансы и статистика», 1996г.

Юқоридаги чизмадан кўриниб турибдики, корхоналардан молиявий бошқарув тизимини ташкил қилишда ахборотлар оқимлари муҳим роль ўйнайди. Бундай ахборотлар манбалари ишлаб чиқариш жараёнидаги операцион, молиявий ва инвестицион фаолият натижалари ҳисобланади. Чунончи, ахборот оқимлари сифатида ишлаб чиқаришдан олинган ахборотлар, бозорлардан олинган ахборотлар ва бюджет, мулкдорлар ва ҳамкорлардан олинган ахборотларни кузатамиз. Корхоналарда ишлаб чиқаришдан олинган ахборотлар сифатида корхонада маҳсулот реализацияси тўғрисидаги ички ахборотлар ва уларнинг бирламчи ҳамда қайта тақсимлаш натижасидаги молиявий натижалар бўйича тегишли ахборотлар ҳисобланади. Бундай ахборотлар ички ахборот манбаларидан олинади.

Ташқи ахборотларга бозор конъюнктураларининг ўзгариши билан боғлиқ ахборотлар, бюджетга тўланган солиқлар тўғрисидаги ахборотлар, ҳамкорларлар тўғрисидаги ахборотлар киритилади.

3.4. Молиявий менежмент механизмининг элементлари

Молиявий дастак – бир вақтнинг ўзида бир компанияда молиявий активнинг, бошқа компанияда эса молиявий мажбуриятнинг ёки улушли дастакнинг вужудга келишига олиб келувчи ҳар қандай шартнома.

Томонларга ҳисоб-китобларни пул шаклида ёки бошқа бирон-бир молиявий дастакнинг ёрдамида амалга ошириш ҳуқуқини берувчи товар контрактлари молиявий дастаклар сифатида ҳисобга олиниши лозим. Лекин, компаниянинг харидлар, сотувлар ёки истеъмолга кутилаётган эҳтиёжларини қондириш мақсадида тузилган, аввал бошданок шу мақсадларга мўлжалланган ва товарни етказиб бериш йўли билан ижро қилинадиган товар контрактлари бундан мустаснодир.

Битишувлар бўйича харажатларга агентлар, маслаҳатчилар, брокерлар ва дилерларга тўланадиган ҳақлар ва воситачилик ҳақлари, тартибга солувчи

органлар ва фонд биржаларининг йиғимлари, шунингдек солиқлар ва маблағларни ўтказиш учун йиғимлар киради. Битишувлар бўйича харажатларга қарз дастаклар бўйича мукофот ва дисконт, молиялашга харажатлар, тақсимланган ички маъмурий харажатлар ва активларни бошқариш бўйича харажатлар кирмайди

Молиявий актив – бу қуйидагилардан бири бўлган ҳар қандай активдир:

а) пул маблағлари;

б) пул маблағларини ёки бошқа молиявий активни бошқа компаниядан олишнинг контрактда белгиланган ҳуқуқи;

в) молиявий дастакларни бошқа компания билан потенциал фойдали шартларда айирбошлашнинг контрактда белгиланган ҳуқуқи;

г) бошқа компаниянинг улуши дастаги.

Савдо сотиқ учун мўлжалланган молиявий активлар ва мажбуриятлар – бу асосан баҳоларнинг ёки дилер маржасининг қисқа муддатли тебранишлари натижасида фойдага эга бўлиш мақсадида сотиб олинган ёки ўз зиммасига олинган активлар ва мажбуриятлардир. Сотиб олиншининг сабабидан қатъи назар молиявий активни, агар у портфелнинг бир қисми бўлиб, портфелнинг таркиби амалда қисқа муддатли келажакда фойда олишга интилишдан дарак бераётган бўлса, сотиш учун мўлжалланган деб туркумлаш лозим. Дериватив молиявий активлар ва дериватив молиявий мажбуриятлар, агар улар хежлашнинг самарали дастаклари вазифасини бажараётган бўлса, ҳамма вақт сотиш учун мўлжалланган деб қаралади.

Сўндиришга қадар сақлаб туриладиган инвестицияларга қайд этиб қўйилган ёки ҳисоблаб чиқиб туриладиган тўловлар хос бўлган ва сўндирилиши муддати қайд этиб қўйилган, компания уларга сўндириш муддатига қадар эгалик қилишни астойдил хоҳлайдиган ва эгалик қила оладиган молиявий активлар киради. Лекин, компания томонидан берилган ссудалар ва дебиторлик қарзлари бундан мустасно.

Компания томонидан берилган ссудалар ва дебиторлик қарзлари компания томонидан пул маблағларини, товарларни ёки хизматларни дебиторга тўғридан-тўғри бериш йўли билан, улар яқин орада ёки қисқа муддатли келажакда бошқаларга ўтказиб юборилиши мақсадида берилган ҳолларни истисно қилганда, яратилган молиявий активлардир. Улар бошқаларга ўтказиб юбориладиган бўлса, сотиш учун мўлжалланган деб туркумланади. Компания томонидан берилган ссудалар ва дебитор қарзлари сўндирилишига қадар сақлаб туриладиган инвестициялар таркибига киритилмайди.

Сотиш учун нақд ҳолда мавжуд молиявий активлар – булар қуйидаги тоифаларга кирмай қолган молиявий активлардир:

- а) ссудалар ва дебитор қарзлар;
- б) сўндирилишигача сақлаб туриладиган инвестициялар;
- в) савдо-сотик учун мўлжалланган молиявий активлар.

Молиявий мажбурият -қуйидаги мазмундаги шартнома бўйича ҳар қандай мажбурият:

- а) пул маблағларини ёки бошқа молиявий активни бошқа компанияга ўтказиб бериш;
- б) молиявий дастакларни бошқа компания билан потенциал ноқулай шароитларда айирбошлаш.

Улушли дастак – компаниянинг унинг барча мажбуриятлари чиқариб ташлангандан сўнг қоладиган активларидаги улушга ҳуқуқни тасдиқловчи ҳар қандай шартнома.

Пулдаги молиявий активлар ва молиявий мажбуриятлар (монетар молиявий дастаклар деб ҳам аталади) - қайд этиб қўйилган ёки аниқланадиган пул суммаларининг олинисини ёки тўлаб берилишини иназарда тутувчи молиявий активлар ва молиявий мажбуриятлар.

Адолатли қиймат – яхши хабардор, шундай битим тузишни хоҳловчи, бир-бирдан мустақил томонлар ўртасида битим тузишда активларни сотиб олиш ёки мажбуриятни бажариш учун етарли бўлган пул суммаси.

Бозор қиймати – бу фаол бозорда молиявий дастакни сотишда олинishi мумкин бўлган ва сотиб олишда тўланиши лозим бўлган пул маблағи суммаси.

Дериватив дастак – бу қуйидаги хусусиятларга эга бўлган молиявий дастак:

а) қиймати фоиз ставкасининг, товар ёки қимматли қоғознинг баҳосининг, айирбошлаш курсининг, баҳолар индекси ёки ставкаларининг, кредит рейтингининг ёки кредит индексининг, бошқа ўзгарувчининг (баъзан «база» деб аталадиган) ўзгариши натижасида ўзгаради;

б) сотиб олинishi учун баҳолари бозор конъюнктураси ўзгаришларига шу тарзда жавоб берадиган бошқа молиявий дастакларга нисбатан кичик миқдордаги дастлабки инвестициялар зарур;

в) келажакда муайян санада сўндирилади.

Дериватив дастакларнинг типик мисоллари фьючерс, форвард, опцион, битимлар ва своплардир. Дериватив дастакларда одатда шартли сумма мавжуд бўлади, яъни валюта суммаси, акциялар миқдори, оғирлик, ҳажм бирликлар сони мавжуд бўлади. Лекин дериватив дастакларнинг шартларига мувофиқ дериватив дастакни олаётган шахс шартномани тузиш пайтида шартли суммани инвестициялашга ёки, аксинча, олишга мажбур эмас. Шунингдек, контракт муайян ҳодисанинг келажакда содир бўлиши натижасида қайд этилган тўлов амалга оширилишини назарда тутиши мумкин ва бу тўлов суммаси шартли суммага боғлиқ эмас. Масалан, контракт ЛИБОР ставкаси 6 ойлик кредитлар бўйича 100 базис пунктга ошганда 1000 доллар тўланишини назарда тутиши мумкин. Бу шартли сумма умуман кўрсатилмайди, яъни шартли сумма дастакнинг қиймати ўлчанишида роль ўйнамайди.

Дериватив дастакнинг хусусияти уни сотиб олиш учун бозор бошқа шартномаларга нисбатан жуда кам дастлабки инвестициялар талаб этилишидир. Опцион контракти бу таърифга мувофиқ келади, чунки опцион учун тўланадиган мукофот опцион боғлаб қўйилган базис молиявий дастакни сотиб олиш учун зарур бўлган инвестициянинг қийматидан анча паст бўлади

Молиявий активнинг ёки молиявий мажбуриятнинг амортизацияланадиган қиймати – бу қиймат молиявий актив ёки мажбурият дастлабки тан олинишида ўлчанган қийматни дастлабки қиймат билан сўндирилиши қиймати ўртасидаги ҳар қандай тафовутнинг жамғариладиган суммасига камайтирилиб ёки кўпайтириб, қарзнинг асосий суммасини сўндиришга тўловларни, шунингдек молиявий активнинг қадрсизланиши ёки умидсизлиги билан боғлиқ равишда қисман ҳисобдан чиқаришнинг суммасини (тўғридан-тўғри ёки баҳоланган резерв шакллантириш йўли билан) чиқариб ташлаб аниқланади.

Хежлаш бухгалтерия ҳисоби мақсадларида хежланаётган модданинг у билан боғлиқ пул маблағлари келиб тушиши ва тўловларининг адолатли қиймати ўзгаришини қисман ёки тўла қоплаш учун бир ёки бир неча хежлаш дастакларидан фойдаланишни билдиради.

Хежланаётган модда – бу актив, мажбурият, қатъий мажбурият ёки келажакда кутилаётган битим бўлиб, у, биринчидан, компанияни адолатли қиймат ўзгариши хатарига ёки пул маблағарининг келажакдаги тушумлари ва тўловларининг ўзгариши хатарига учратмоқда ва, иккинчидан, хежлашда бухгалтерия ҳисоби мақсадлари учун хежланадиган модда сифатида танлаб олинган.

Хежлаш дастаги – ҳисоб юритиш мақсадларида хежлашда бу муайян дериватив дастак ёки (чекланган ҳолларда) бошқа молиявий актив ёки мажбурият бўлиб, унинг адолатли қиймати ёки ундан келиб тушадиган пул маблағлари муайян хежланаётган модданинг адолатли қиймати ёки пул

оқимлари ўзгаришини қоплаб беради деб кутилади. 39-сонли МҲХС га биноан, нодериватив молиявий активлар ёки нодериватив молиявий мажбуриятлар ҳежлашда ҳисоб юритиш мақсадларида ҳежлаш дастаги сифатида фақат улар валюта курси ўзгариши хатарини ҳежласагина белгилаб олинади.

Хежлашнинг самарадорлиги – ҳежлаш дастаги ёрдамида ҳежланаётган хатар билан боғлиқ адолатли қиймат ёки пул маблағлари тушиши ва тўловлари ўзгаришини қоплашга қанчалик даражада эришилганлиги.

Секьюритизация – молиявий активларни қимматли қоғозларга айлантириш жараёни.

РЕПО битими – бу молиявий активни бошқа томонга пул маблағи пул маблағлари ёки бошқа маблағ эвазига айирбошлаш бўлиб, шу пайтнинг ўзида мазкур молиявий активни келажакда белгиланган кунда олинган пул маблағлари ёки бошқа маблағларга плюс фоизларга тенг суммани тўлаб, қайтариб сотиб олиш мажбурияти қабул қилинишини билдиради.

3.5. Молиявий ричаг (дастаклар). Молиявий методлар тизими.

Молиявий инструментлар (воситалар)

Молиявий инструмент (восита) – бир корхонанинг молиявий активлари кўпайишига ва айна шу пайтда бошқа корхонанинг қарз ёки улушли характердаги молиявий мажбуриятлари кўпайишига олиб келувчи шартнома. Молиявий воситалар орқали корхона фаолияти натижаларига ёки корхонанинг молиявий барқарорлигига таъсир этилганда улар молиявий дастак бўлиб хизмат қилади. Молиявий воситаларга қуйидагиларни киритадилар.

Акциялар ўз эгасининг акциядорлик жамияти капиталида қатнашишини тасдиқлайдиган ва ушбу жамият фойдасининг маълум бир қисмини дивиденд сифатида олиш ҳуқуқини таъминлайдиган, жамиятни бошқариш, шунингдек,

фойдани ва жамиятни тугатиш чоғида мулкларни тақсимлашда қатнашиш ҳуқуқини берадиган қимматли қоғозлардир.

Бухгалтерия ҳисоботлари портфель инвестициялар, яъни корхона томонидан сотиб олинган қарздорлик ва хисса қўшиш ҳақидаги қимматли қоғозлар тўғрисида қониқарли ахборот бериши лозим.

Портфель инвестициялари (инглиз. Portfolio investment) чет элдаги саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, кредит ва бошқа корхоналарга қилинган узоқ муддатли капитал қўйилмалардир. Портфель инвестициялари одатда чет эл акциядорлик компанияларининг акция ва облигацияларини сотиб олиш шаклида амалга оширилади. Қоидага кўра портфель инвестициялари ҳажми корхона акциядорлик капиталининг 10 фоизидан ошмаслиги лозим. Бевосита инвестициялардан фарқли ўлароқ корхона фаолияти устидан бевосита назорат ўрнатиш ёки уларга эгалик қилиш ҳуқуқини бермайди. Шу билан бирга портфель инвестициялари, бошқача қилиб айтганда, молиявий инвестициялар юқори даражадаги ликвидлиги билан ҳам ажралиб туради.

Облигация қимматли қоғозлар тури бўлиб, унинг эгаси томонидан пул маблағлари топширилганлиги ва унга қимматли қоғозлардаги кўрсатилган муддат давомида белгиланган фоиздаги даромадни ва унинг қийматини олиш ҳуқуқини кафолатлайдиган тасдиқловчи ҳужжатдир. Корхона облигациялари акциялардан фарқли бўлиб, уларнинг эгаларига корхона бошқарувида иштироқ этишга ҳуқуқ бермайди.

Вексель ёзма равишдаги сўзсиз мажбурият ифодаланган гувоҳлик ёки вексель берувчининг вексель тақдим этувчига ёки векселда кўрсатилган шахсга белгиланган муддат ичида маълум суммани ёки уларнинг мажбуриятларини тўлаш учун берилган кўрсатмадир. Шу билан бирга вексель мустақил тўлов мажбурияти ҳам бўлиб, ҳисоб-китоб амалиётидаги каби бухгалтерлик ҳисоби векселлар бўйича қарзларни векселларни тўловга тақдим этиш ва қабул қилиш бўйича товар етказиб бериш билан боғлиқ

бўлган бошқа турдаги қарз мажбуриятларидан ажралиб туришини билдиради.

Оддий векселлар юридик ёки жисмоний шахснинг маълум суммани белгиланган вақтда тўлаши ҳақидаги қарздорлик мажбуриятидир.

Ўтказма векселлар маълум суммани ўтказма векселни тақдим этувчига тўлаш учун қарздорга бериладиган фармойишидир.

Оддий векселдан фарқли ўлароқ, ўтказма векселлар қўлланиладиган ҳисоб-китобларда иккита эмас, балки кўп сонли юридик ва жисмоний шахслар иштироқ этишлари мумкин.

Депозит сертификати банкнинг қарз мажбурияти ҳақидаги ҳужжат бўлиб, ундан молиявий восита сифатида фойдаланиш имконияти мавжуд бўлади.

Булардан ташқари қимматли қоғозларнинг ҳосилалари: опционлар, фьючерслар ва ордерлар муомалада бўлиши мумкин.

Опцион унинг эгасига қимматли қоғозлар ёки товарларни контрактда кўрсатилган баҳода белгиланган муддатда сотиб олиш ёки олишдан воз кечиш ҳуқуқини берадиган шартномалардир. Мазкур корхонада ходимларнинг маълум миқдордаги акцияларни имтиёзли асосда сотиб олиш ҳуқуқлари; конвертацияланадиган имтиёзли акциялар ёки облигацияларни оддийларига алмаштириш ҳуқуқлари; эмитентнинг облигацияларни оддийларига алмаштириш ҳуқуқлари; эмитентнинг облигацияларни муддатидан олдин қоплаш ҳуқуқлари ва бошқалар опцион ҳисобланади. Бу барча ҳуқуқлар иккиламчи қимматли қоғоз ҳисобланган опцион шартномаси тузилганидан сўнг вужудга келади. Опционларнинг икки тури мавжуд: 1-сотиш опциони (put) қимматли қоғозларни сотиш ҳуқуқи; 2-харид опциони (call) қимматли қоғозларни сотиб олиш ҳуқуқи.

Фьючерслар опционлардан фарқли ўлароқ, маълум қимматли қоғозларни ёки бошқа молиявий инструментларни ёки товарларни келгусида маълум бир санада, контрактда белгиланган баҳолар бўйича сотиш ёки сотиб олиш учун сўзсиз гувоҳлик берувчи иккиламчи қимматли қоғоздир.

Қимматли қоғозлар ҳосилаларидан олинадиган даромад битта ёки бир нечта бозор кўрсаткичлари (индекслар)га боғлиқ. Масалан, фьючерс муомалаларидан олинадиган даромад олди-соттини амалга оширишда товарнинг келгусидаги баҳоси қанчалик тўғри аниқланганлиги ва бу товарга талаб қандай эканлигига боғлиқ.

Корхоналар бўш турган пул маблағларини қимматли қоғозларга кўйишдан ташқари бошқа корхоналарнинг устав капиталига улуш қўшиш (пай) шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларга қарз бериш учун ҳам ишлатишлари мумкин.

3.6. Корпоратив молияни бошқариш методларининг мажмуи.

Операцион леверидж. Молиявий леверидж. Операцион рычаг даражаси

Тижорат ташкилотининг фаолият олиб бориши соф иқтисодий маънода олиб қаралганда узок муддатни мўлжаллаган ҳолда фойда олиш мақсадларида молиявий ресурсларни инвестициялашдан иборатдир. Корхона фаолияти учун ишлаб чиқариш жараёни билан ва молиявий жараёнлар билан боғлиқ хатарлар хос бўлиб, корхона мақсадларига эришилишига салбий таъсир этиши мумкинлиги учун ҳам хатар деб аталади. Мутаносиб равишда ишлаб чиқариш хатарларини ва молиявий хатарларни фарқлайдилар. Ишлаб чиқариш хатари, биринчи навбатда, тармоқнинг ва унинг маҳсулотига талабнинг хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, молиявий хатар корхона фаолияти қайси молиявий манбалардан молияланаётганлигига боғлиқ бўлади.

Корпорацияларда ўз манбалари билан бир қаторда қарз маблағлар ҳам сезиларли даражада жалб қилинади. Қарз ҳисобига бўлса ҳам йирикрок маблаларни тасарруф таётган компаниянинг бошқарувчилари кўп ҳолларда каттароқ обрўга эгалар, кўпроқ ва каттароқ буюртмаларни бажардилар. Лекин, бошқа томондан олиб қаралганда, компания салгина қийналса унга

молиявий мадад берувни хоҳловчилар камроқ бўлади. Демак, бу вазиятда хатар даражаси ортади. Шунинг учун хатарни ва уни белгиловчи омилларни фойдадаги ўзгаришларга боғлаб ўрганилиши зарур бўлади. Бунинг учун “левериж” кўрсаткичи қўлланади. Атама АҚШдан келган. У фойда билан унга эришиш учун сафарабар қилинган активларнинг ёки инвестицияларнинг қиймати ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Луғавий маънода левериж оғир нарсани силжита оладиган кичик кучни (дастак, рычаг) билдиради. Иқтисодий маънода левериж озгина ўзгариши қатор натижавий кўрсаткичларни ўзгартира оладиган омилнинг миқдорий характеристикасидир.

Ишлаб чиқариш левериж корхонадаги доимий ва ўзгарувчи харажатларнинг ўзаро нисбатида ифодаланади. Доимий харажатлар салмоғи юқори бўлганда ишлаб чиқариш ва сотишнинг озгина қисқариши фойданинг бундан тезроқ қисқаришига олиб келади. Чунки бу вазиятда ўзгарувчи харажатлар қисқаради, лекин доимий харажатлар қисқармайди. Жами харажатлар сотиш ҳажмларидан секинроқ қисқаради ва фойда камаяди.

Молиявий левериж узоқ муддатли молиялашда ўз ва қарз маблағлари нисбатида акс этади. Қарз маблағлардан фойдаланганлик учун фоиз тўлаш лозим. Демак, қарзмаблағлар қанча кўп жалб этилса, корхона ихтиёрида қоладиган фойда шунчалик кам бўлади. Молиявий левериж қанчалик юқори бўлса молиявий хатар ҳам шунчалик юқори бўлади. Қарз маблағлардан юқори даражада фойдаланаётган компания молиявий қарам компания деб ҳисобланади ва, аксинча, асосан ўз манбаларига таянадиган компания молиявий мустақил деб қаралади.

Ҳар иккала кўрсаткичлар ишлаб чиқариш-молиявий (операцион) леверижда бирлаштирилиши мумкин. Чунончи хусусий капитал рентабеллиги коэффиценти билан корхонага жами инвестициялар рентабеллиги коэффиценти орасидаги фарқ кўпчили ҳолларда четдан маблағ жалб этиш қанчалик мақбул эканлигини ифодалай олади.

3.7. Молиявий ричаг даражаси. Зарарсизлик нуқтаси. Умумий ричаг даражаси

Ишлаб чиқариш-молиявий левериж кўрсаткичлари корхонада молиявий ричаг даражасини ифодалайди ва уларни аниқлаб олиш корхонада молиявий иқтисодий қарорларни асослашда муҳим роль ўйнайди. Леверининг корхона фаолияти натижаларига таъсирини баҳолаш учун "Харажатлар — ишлаб чиқариш ҳажми— фойда" таҳлили қўлланади. Унинг ёрдамида зарарсизлик нуқтаси аниқланади.

Зарарсизлик нуқтаси корхона даромадлари унинг харажатларини тўлиқ қоплаш нуқтаси бўлиб, молиявий натижаларни аниқлашнинг оддий ва аниқ усули ҳисобланади.

Баҳолар, корхона харажатлари, маҳсулотни сотиш ҳажми ва таркибига оид ҳар бир қабул қилинган қарор оқибати пировард натижада корхонада фойда кўпайиши ёки камайишида намоён бўлади.

"Харажатлар — ишлаб чиқариш ҳажми — фойда" таҳлили қуйидагиларга имкон беради:

— ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва назорат қилиш;

— харажатлар, ишлаб чиқариш ҳажми ва фойданинг ўзаро боғлиқлиги таъсири натижасида харажатларнинг қандай ўзгариши мумкинлигини аниқлаш;

— корхонада қисқа муддатли бошқарув қарорлари қабул қилишга кўмаклашиш;

— корхонани истиқболли ривожлантириш имконини берадиган вариантлар орасидан энг мақбулини танлаш ва ҳ.к.

"Харажатлар — ишлаб чиқариш ҳажми — фойда" таҳлили тизимида харажатлар, ишлаб чиқариш жараёнлари ва молиявий натижалар боғлиқлигига таъсир этувчи турли хил омиллар ўрганилади. Чунки корхона менежерлари мунтазам равишда сотиш баҳоси, ўзгарувчан ва доимий

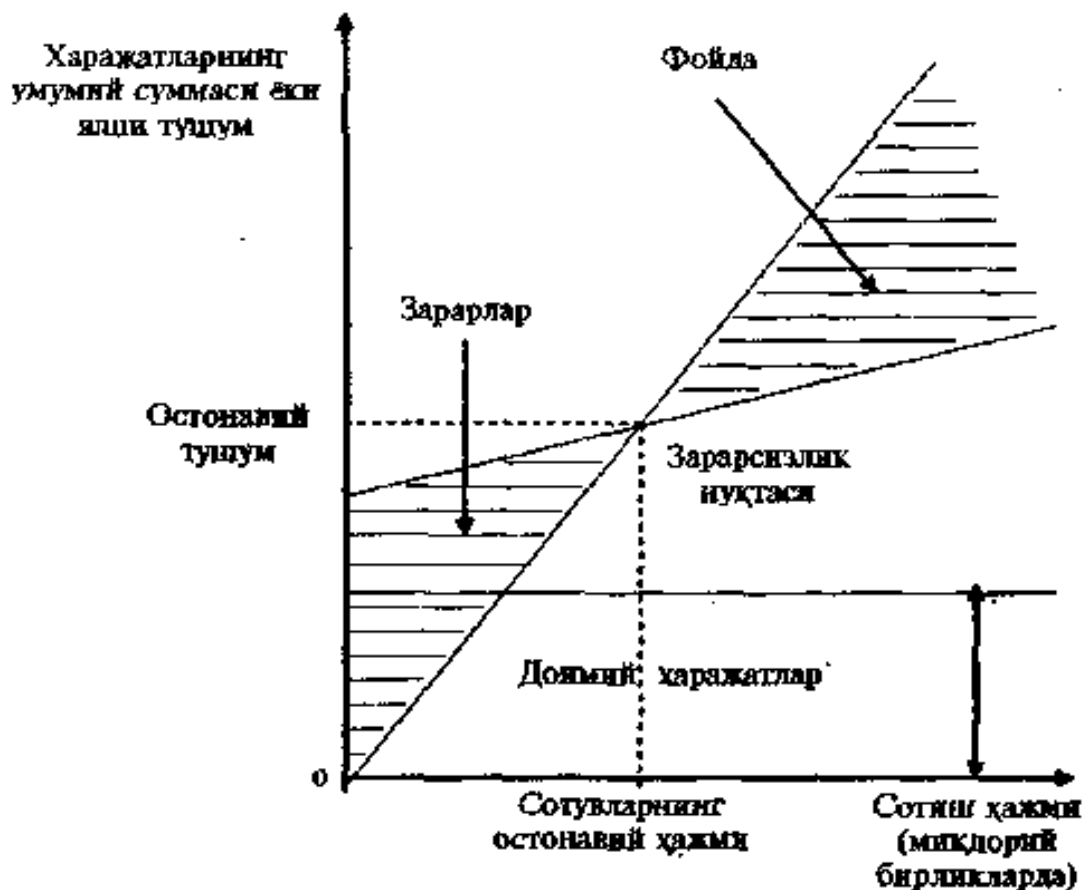
харажатлар, ресурсларни сотиб олиш ва улардан оқилона фойдалаяиш борасида қарорлар қабул қилишлари зарур.

"Харажатлар — ишлаб чиқариш ҳажми — фойда" таҳлили сотиш ҳажми, доимий харажатлар, ўзгарувчи харажатлар, зарарсизлик нуқтаси ва фойда кўрсаткичларидан фойдаланади. Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарса ҳам ўзгармайди. Ўзгарувчи харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмлари ўзгаришига монанд ўзгариб боровчи харажатлардир, масалан, материаллар сарфи. Маржинал даромад корхоналарда маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинadиган тушум ва уларни ишлаб чиқаришдаги ўзгарувчи харажатлар суммаси ўртасидаги тафовутни ифодалайди. Маржинал даромад суммаси доимий харажатлар суммасини қоплагандан сўнг фойда ҳосил бўлади. Бу кўрсаткичлар умумий равишда ёки маҳсулот бирлигига ҳисоблаб чиқилиши мумкин.

Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик чегараси) деганда, корхона ишлаб чиқаришининг шундай ҳажми ва тушуми тушуниладики, унда доимий ва ўзгарувчи харажатлар қопланади, корхона фойда ҳам, зарар ҳам кўрмайди. Иқтисодий адабиётларда бу нуқтани ВЕР ("Break even point" қисқартмаси) сифатида белгиланади ва у рентабеллик нуқтаси ёки остонаси деб аталади.

Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик остонаси)ни ҳисоблаш график, тенгламалар ва маржинал даромад каби усуллар ёрдамида амалга оширилади.

График усулда зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик остонаси)ни топиш учун "Харажатлар — маҳсулот ҳажми — фойда" графигини тузилади (3-3-чизма).

Чизма 3.5. Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик стонаси)ни аниқлаш

Чизмадаги зарарсизлик нуқтасига мос келувчи тушум оstonавий тушум деб аталади. Зарарсизлик нуқтасидаги ишлаб чиқариш (сотиш) ҳажми ишлаб чиқариш (сотишлар)нинг оstonавий ҳажми деб аталади. Агар корхона сстишларнинг оstonавий ҳажмидан кам маҳсулот еотеа, у зарар кўради, кўп сотса фойда олади.

Келтирилган чизмада кўриниб турибдики, горизонтал ўқ ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини, вертикал ўқ эса ҳисобот давридаги фойда ва зарарларни акс эттирган. Агар сотиш ҳажми нолга тенг бўлса, унда зарар доимий харажатлар суммасига тенг бўлади.

Тенгламалар:

Сотишдан тушум қ доимий харажатлар + ўзгарувчи харажатлар + фойда.

Маржинал даромад қ сотишдан тушум - ўзгарувчи харажатлар.

Маржинал даромад қ доимий харажатлар, бу зарарсизлик нуқтаси.

Маҳсулот бирлигига маржинал даромад кўрсаткичидан фойдаланиб ҳам зарарсизлик нуқтаси аниқланади.

Маҳсулот бирлигига маржинал даромад баҳодан бир бирлик маҳсулотга ўзгарувчи харажатларни айириб аниқланади. Доимий харажатлар умумий суммасини маҳсулот бирлигига маржинал даромадга бўлсак зарарсизлик нуқтасидаги ишлаб чиқариш ҳажми маълум бўлади.

Молиявий ричаг даражаси ёки хавфсизлик маржаси қуйидагича аниқланади: Пул ифодасида хавфсизлик маржаси қ умумий даромад - зарарсизлик нуқтасидаги даромад.

Худди шу кўрсаткич фоизларда:

Хавфсизлик маржаси%да қ Пул ифодасида хавфсизлик маржаси: умумий даромад.

Операцион леве́риж. Операцион леве́риж корхона фаолиятидаги доимий харажатларни ҳисобга олган ҳолда операцион фойда ўзгариши билан сотишдан келадиган тушум орасидаги боғлиқликни улчашни имконини беради.

Операцион леве́риж – корхона доимий операцион харажатларидан келиб чиқади. Операцион хавф улчовидир. Операцион леве́риж – маҳсулот сотишдан келадиган тушум ўзгариши билан боғлиқ равишда операцион фойда (асосий фаолиятдан фойда) қанчалик ўзгаришини кўрсатади.

Операцион леве́риж қ асосий фаолиятдан фойда ўзгариши(%) : маҳсулот сотишдан тушум ўзгариши (%).

Даромадлар ва харажатлар ўртасидаги боғлиқликни ўрнатадиган операцион леве́рижни ҳисоблашнинг бошқа формуласи, бу:

$$ОЛ = \frac{Q(P - V)}{Q(P - V) - F}; \text{ бу ерда}$$

ОЛ – операцион леве́риж;

Q – сотилган маҳсулот ҳажми,дона;

- P – маҳсулот бир бирлигининг нархи;
V – маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар;
F - доимий операцион харажатлар.

3.8. Молиявий менежментнинг ахборот таъминот тизими

Ахборот тушунчаси латинча «informatio» сўзидан олинган бўлиб, бирон бир далил, воқеа, ходисани баён қилиш, тушунтиришни билдиради.

Корхоналар молиявий бошқарув тизимининг ахборотлар манбаларини ички ахборотлар манбалари ва ташқи ахборотлар манбаларига ажратиш мумкин.

Иқтисодий ахборот - ахборотнинг энг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Иқтисодий ахборотлар ишлаб чиқариш жараёнларига, моддий ресурслар, бозорлар, банк, ва молия муассасалари билан муносабатларга тааллуқлидир. Чунончи, иқтисодий ахборотларнинг такрибий қисмларидан бири молиявий ахборотлардир.

Мамлакатимиз товарлар ва молия бозорининг шиддат билан ривожланиши жамият ҳаётининг барча жабҳаларида ахборотлар ҳажмининг жадаллик билан ўсиши учун кучли турки бўлади. Ишлаб чиқариш-хўжалик, бошқарув фаолияти ва фойдаланувчиларнинг бошқа турли-туман категорияларини ахборот билан таъминлашга ёндашиш ўзгармокда. Давлатнинг қонунчилик ва тартибга солувчи фаолияти натижасида микро ва макроиқтисодий объектлар даражасида ишлаб чиқиладиган ҳисоб ва статистика маълумотларининг ишончлилиги, ўз вақтидалиги ва қонунийлигига талаб ўсмоқда. Молиявий менежмент учун ахборотни олиш учун фойдаланиладиган маълумотлар базаси икки элементдан ташкил топиши лозим:

- корхонанинг молиявий фаолиятини баҳолаш асосида жамланадиган молиявий ахборотлар;

- бошқариладиган объектнинг фаолияти билан боғлиқ режалар, стандартлар, бюджетлар ва бошқа меёрий ҳужжатлар.

Корхонада молиявий ахборотнинг ички манбалари аввало бухгалтерия ҳисоб маълумотлари ва улар асосида ишлаб чиқилладиган молиявий ҳисоботлардир Молиявий ҳисоботларга қуйидагилар киради:

- бухгалтерия баланси;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот;
- пул оқимлари тўғрисида ҳисобот;
- ўз капитали тўғрисида ҳисобот.

Бухгалтерия баланси активида ўз ифодасини топган корхона маблағлари сафарбарлиги шакллари ва даражаси бўйича акс эттирилади(3.4-чизма).

Корхона маблағларининг сафарбарлиги шакллари

Узоқ муддатли активлар бир қанча ишлаб чиқариш даврларида фойдаланиладиган маблағлар бўлиб, улар, демак, дарҳол нақд пулга айланмайдиган маблағлардир.

Ҳаракатчан маблағлар, яъни жорий активлар эса бир ишлаб чиқариш даврида фойдаланади ва улар, демак, дарҳол нақд пулга айланиши мумкин.

Корхона маблағларининг манбалари корхонага тегишли манбалар ва қарз манбалари, яъни мажбуриятлар шаклида бўлиши мумкин. Улар ҳам ўз навбатида ҳар хил манба турларига бўлинади. Буларни қуйидаги 2-чизма тасвирида кўришимиз мумкин. Молиявий барқарорлик нуқтаи назаридан корхоналарнинг маблағларига бўлган эҳтиёжлари аввало ўз манбалари ҳисобидан қопланиши лозим ва қолган қисми ташқаридан жалб этилган қарз-мажбуриятлар ҳисобидан қопланиши мумкин.

Кўриниб турибдики, қарз манбалари узоқ ва қисқа муддатли, банклардан олинган кредит шаклида ёки бошқа ташкилотлардан, корхоналардан олинган

қарзлар ҳамда уларга кредиторлик қарзлари шаклида бўлиши мумкин.

Чизма 3.7

Корхона маблағлари ва уларнинг манбалари бухгалтерия балансида муайян санадаги ҳолати бўйича акс эттирилади (чорак, йил боши ёки охири). Баланс актив қисми моддалари суммалари йиғиндиси билан пасив қисми моддалари суммалари йиғиндиси ўзаро тенг бўлади. Активда корхона маблағлари таркиби ва жойлашиши бўйича кўрсатилади: асосий воситалар, товар заҳиралари, пул маблағлари ва ҳоказолар. Маблағларнинг шаклланиши манбалари балансинг пасив қисмида кўрсатилади (таъсисчилар маблағлари, корхона ишлаб топган маблағлар, қарзга олинган маблағлар, мақсадли молиялаш тарзида олинган маблағлар).

Молиявий барқарорлик нуқтаи назаридан ўз маблағлари манбалари суммаси узоқ муддатли активлар суммасидан ортиқ бўлиши лозим. Корхонанинг ўз маблағлари биринчи навбатда асосий воситаларни харид қилиш ва узоқ муддатли молиявий қўйилмаларга йўналтирилади. Қолган қисми ҳисобига айланма маблағлар (товар-моддий захиралар, пул маблағлари ва бошқалар) шаклланади. Агар ўз маблағлари манбалари узоқ муддатли активларни қопламаса бу, биринчидан, корхона айланма маблағлари тўласича қарз маблағлари ҳисобидан шаклланганлигини ҳамда узоқ муддатли активлар бир қисми ҳам қарзга харид қилинганлигини билдиради. Бундай ҳолда корхона тўловга ноқобил ҳисобланади.

Айланма маблағлар катта қисмининг корхона ўз маблағлари ҳисобидан қопланиши мақсадга мувофиқдир. Узоқ муддатли активлар, биринчи навбатда, ўз маблағлари ҳисобидан шаклланиши лозим. Айти пайтда бу мақсадлар учун узоқ муддатли кредитлар ва қарзлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Айланма маблағлар оборотдаги ўз маблағлари, қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар ҳамда айланма маблағларни тулдиришга йўналтирилган узоқ муддатли қарзлар ва кредитлар йиғиндисига тенг бўлиши лозим.

Бухгалтерия баланси моддалари бошқа молиявий ҳисоботлар шакллари кўрсаткичлари билан бевосита боғлиқ. “Молиявий натижалар ҳақидаги ҳисобот”да корхона томонидан ҳисобот даврида олинган фойда ҳисобкитоби берилди. Унда операцион фаолиятнинг молиявий натижаси, фавқулодда фойда ёки зарар, солиқ тўлангунча қадар умумий молиявий натижа, ҳисобот давридаги соф фойда акс эттирилади. Бу ҳисоботнинг маълумотномасида бюджетга барча тўловлар кўрсатилади. Мазкур ҳисоботдаги соф фойда баланс пассивининг “Ўз маблағлари манбалари” бўлимида тақсимланмаган фойда суммасини шакллантиради. Акциядорлик жамиятида у фойданинг дивидендларга йўналтирилмасдан корхона

ихтиёрида қолган қисмининг корхона фаолияти давомида жамғарилиб келаётган суммасини ифодалайди.

“Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот”да пул маблағларининг барча турлари ҳақида ахборот кўрсатилади. Бухгалтерия балансининг пул маблағлари кўрсаткичлари “Пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот”нинг пул маблағлари ҳақидаги кўрсаткичларига мувофиқ келиши лозим.

“Ўз капитали тўғрисидаги ҳисобот”да устав фонди, қўшилган капитал, резерв фонди ва тақсимланмаган фойда ҳаракати ҳақидаги маълумотлар берилади. Бу маълумотлар баланс пассиви 1-бўлимидаги маълумотларга мос келади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхоналарда молиявий менежментни ташкил этиш механизмига нималар киради

2. Молиявий левежи нима?

3. Маржинал даромад ва зарарсизлик нуқтасини тушунтиринг.

4. Корхоналар молиявий бошқарув тизимининг ахборотлар манбаларини кўрсатинг.

5. Корхонада молиявий ахборотнинг ички манбалари нималардан иборат?

4-боб. Молиявий менежментнинг математик асослари

4.1. Пулнинг даврий қиймати. Оддий ва мураккаб фоизлар ҳақида тушунча

Ҳар бир иқтисодий субъект ўзининг ихтиёрида бўлган пул маблағларининг доимо бирон бир наф келтиришини истайди. Пулнинг даромад келтириши учун эса уни муайян йўналишда инвестиция қилиш лозим. Субъектлар четга инвестиция қилишдан ташқари ўзларининг фаолиятини яхшилаш учун четдан инвестиция жалб қиладилар. Мазкур операциялар юзасидан қарор қабул қилишда пул маблағларининг жорий ва келгуси даврдаги қийматларини билиш зарур. Инвестиция жалб қилиш ва инвестициялаш учун таклиф этилаётган лойиҳанинг самарадорлигига катта эътибор берилади. Инвестиция бозорида таклиф қилинаётган маблағларни харид қилиб олиш маълум бир харажатларни ўз ичига олади. Бундай харажатларга жалб қилинган маблағга нисбатан фоиз тўловларини тўлаш киради. Маблағни бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга фойдаланиш учун берилаётганда ёки ўзларининг хўжалик фаолиятига жалб қилаётганда маблағ берилган муддатлардан келиб чиқиб фоиз тўловларини келишиб оладилар. Ушбу фоиз тўловлари маблағни жалб қилувчилар учун харажат бўлиб ҳисобланса, маблағни берувчилар учун эса даромад бўлиб ҳисобланади.

Молиявий қарорлар қабул қилинишида асосий ахборот манбаи бухгалтерия ҳисобининг маълумотларидир. Ўзбекистон бухгалтерия ҳисоби миллий андозаларида (БХМА), узоқ муддатли активлар ёки мажбуриятлар масалаларида, молиявий ижарада, облигацияларда, узоқ муддатли қарзларда, олинган ва берилган векселларда, шунингдек инвестициялар бўйича қарорлар қабул қилишда ва умуман маълум бир вақт давомида мураккаб фоизлар ишлатиладиган ҳар қандай ҳолларда, дисконтланган пул оқимлари деб аталадиган тушунча қўлланилади.

Фоиз - пулдан фойдаланиш қиймати. Бу ёхуд инвестициялар бўйича даромад, ёхуд кредит учун тўловдир.

Асосий сумма - бу фоиз ҳисобланиши лозим бўлган инвестиция қилинган, қарзга олинган ёки фойдаланилган маблағлар суммасидир.

Одий фоизлар - бу доимо асосий суммага кўпайтириладиган фоиз ставкасидир. Асосий сумма келгуси давр учун ўзгармайди.

Мураккаб фоизлар – бу олдинги давр учун ҳисобланган фоиз суммаси кўшилиб ўзгариб борадиган, ўзгарувчан асосий суммага кўпайтириладиган фоиз ставкасидир. Демак, асосий сумма фоизлар тўловининг ҳар бир даврида олдин тўпланган (ёки қайта инвестицияланган) фоизлар суммаси миқдорига ўзгаради.

Таъидлаш лозимки, «мураккаб фоизнинг» қўлланилиши инфляциянинг таъсирини бир мунча пасайтиради (агар унинг ставкаси инфляция даражасидан юқори бўлса). Бошқа сўз билан айтганда, инфляция нолга тенг бўлса, пул вақт мобайнида ўз қийматини йўқотмайди ва пулнинг эгаси қайта инвестицияланган маблағ учун ҳам мукофот олади.

Мисол: Агар, Акрам ҳозир банкка 1000 сўмни йилига 10 % га, фоизлар бўйича суммани йилда бир марта тўлаш шарти билан қўйса, унда биринчи йил охирида Акрам 1100 сўмга эга бўлади, бу қуйидагича ҳисобланган:

$$1000 \text{ сўм} + 10\% = 1000 + (1 + 10\%) = 1000 + (1,1) = 1100$$

Биринчи йил учун олинган фоиз $100(1100 - 1000 \div 100)$ сўмни ташкил этган. Иккинчи йил охирида Акрам 1210 сўмга эга бўлади. Бунинг учун қуйидаги ҳисоблашлар амалга оширилади:

$$1100 + 10\%(1100) = 1100 + (1 + 10\%) = 1100 + (1,1) = 1210 \text{ сўм.}$$

Буни бошқача ёзиш мумкин - икки йил учун бошланғич инвестиция миқдорига қандай қилиб фоизлар ҳисобланганини кўрсатиш йўли билан, яъни:

$$1000 * (1,1) * (1,1) = 1000 * (1,1)^2 = 1210$$

Иккинчи йил учун олинган фоиз суммаси 110(1210-1100) сўмни ташкил этган.

Агар Акрам пулни кейинги йилда ҳам банкда сақлашни давом эттирса, инвестициянинг қиймати учинчи йил охирида қуйидаги суммагача кўпаяр эди:

$$1000 \times (1,1) \times (1,1) \times (1,1) = 1000 \times (1,1)^3 = 1331 \text{ сўм.}$$

Учинчи йил учун фоизлар бўйича тўлов суммаси (1331-1210) 121 сўмни ташкил этади. Ёки, умумий ҳолатда келгуси қиймат қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$S \times P(1+i)^n,$$

S - инвестициянинг n йилдан кейинги келгуси қиймати

P- ҳисоблаш вақтида қўйилган сумма, яъни қўйилган сумманинг жорий қиймати

i- ўнлик каср шаклидаги фоиз ставкаси (масалан 10 % = 0,1)

n- ҳисобот давридаги йилларининг ёки тўловларининг сони (фоизларни ҳисоблашнинг даврийлиги).

Агар оддий фоизлар қўлланганда, ҳисоблашлар қуйидагича булар эди: $(1000 \times 10\%) \times 3$ ёки 1300, бу ерда ҳар йил охирида олинган фоизлар суммалари ҳисобга олинмаяпти.

Демак, мураккаб фоиз ставкалари қўлланилган ҳолда Акрамнинг уч йил олдинги қўйган суммаси юзасидан фоиз тўловлар суммаси 331 (1331-1000) сўмни ташкил этган бўлса, оддий фоиз ставкаларида 300 (1300-1000) сўм бўлар эди.

4.2. Пул оқимларининг келгуси ва жорий қийматини аниқлаш

Пулнинг **келгуси қиймати** - бу ҳозирги қўйилган асосий сумма (бошланғич инвестиция)нинг келгусидаги вақт ҳолатига тўпланган суммасидир. Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги кунда қўйилаётган маблағнинг маълум бир муддатлардан кейин белгиланган фоиз ставкалари ҳисобига ўстирилган қийматидир. Юқорида келтирилган мисолда, яъни

Акрамнинг уч йил муддатга қўйган маблағи уч йилдан сўнг қанча миқдорга ўстирилган бўлади. Бунинг учун $S=P(1+0,1)^n$ $S=1000(1+0,1)^3=1331$ сўм. Қўйилган маблағларнинг келгусидаги ўстирилган қийматларини ҳисоблаш учун дисконтлаш жадвалидан фойдаланамиз. Бунинг учун С-3 жадвалидан фойдаланиб, белгиланган фоиз ставкаси ва муддатига мувофиқ ўстирилган қийматни топиш учун жадвалдаги коэффициентни пулнинг жорий қийматига кўпайтирамиз.

Мисол: Акрам 2000 сўмни йиллик 8 % га инвестиция қилди. Инвестициянинг қиймати 5 йилдан сўнг қанча бўлади? 8 йилдан кейинчи?

Йиллик 8 % ставкада, n йилдан кейинги келгуси қийматни С-3 жадвали ёрдамида топамиз.

5 йилдан кейин $S=2000 \times 1,4693 = 2938,6$

8 йилдан кейин $=2000 \times 1,8509 = 3701,8$

Шундай қилиб, Акрам бугунги 2000 сўмини 5 йил муддат билан 8 фоиз ставкада инвестиция қилса, 5 йилдан сўнг 2938,6 сўмга эга бўлади. Бу ерда 2000 сўмлик инвестициянинг ўстирилган қиймати 938,6 (2938,6 – 2000) сўмни ташкил қилади. 8 йилдан кейин эса 1701,8 (3701,8 – 2000) сўмга етади. Бу ерда инвестор сифатида Акрам молиявий қарорни қабул қилиши лозим. Агарда бошқа таклифлар мавжуд бўлса, у ҳолда уларнинг ҳам фоиз тўловларини ҳисоб-китобини қилиши лозим. Сўнгра оптимал вариантлардан бирини танлаши зарур.

Жорий қиймат - келгусидаги олинадиган пул маблағлари кирими ва чиқимининг бугунги қийматидир. Бу келгусида қандайдир вақт ҳолатига маълум бўлган суммани олиш ёки тўлаш учун маълум бир фоиз ставкасида ҳозир инвестиция қилинадиган суммадир.

Буни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз

$$S = P(1+I)^n$$

Жадвал 4-1.

Давр учун 1 сўмнинг жорий қиймати

	1,00 %	2,00 %	3,00 %	4,00 %	5,00 %	6,00 %	7,00 %	8,00%	9,00 %	10,0 %
1	0.9901	0.9804	0.9709	0.9615	0.9524	0.9434	0.9346	0,9259	0,9174	0,9091
2	0.9803	0.9612	0,9426	0,9246	0,9070	0,8900	0,8734	0,8573	0,8417	0,8264
3	0.9706	0.9423	0,9151	0,8890	0,8638	0,8396	0,8163	0,7938	0,7722	0,7513
4	0.9610	0.9238	0,8885	0,8548	0,8227	0,7921	0,7629	0,7350	0,7084	0,6830
5	0.9515	0.9057	0,8626	0,8219	0,7835	0,7473	0,7130	0,6806	0,6499	0,6209
6	0.9420	0.8880	0,8375	0,7903	0,7462	0,7050	0,6663	0,6302	0,5963	0,5645
7	0.9327	0.8706	0,8131	0,7599	0,7107	0,6651	0,6227	0,5835	0,5470	0,5132
8	0.9235	0.8535	0,7894	0,7307	0,6768	0,6274	0,5820	0,5403	0,5019	0,4665
9	0.9143	0.8368	0,7664	0,7026	0,6446	0,5919	0,5439	0,5002	0,4604	0,4241
10	0.9053	0.8203	0,7441	0,6756	0,6139	0,5584	0,5083	0,4632	0,4224	0,3855
11	0.8963	0.8043	0,7224	0,6496	0,5847	0,5268	0,4751	0,4289	0,3875	0,3505
12	0.8874	0.7885	0,7014	0,6246	0,5568	0,4970	0,4440	0,3971	0,3555	0,3186
13	0.8787	0.7730	0,6810	0,6006	0,5303	0,4688	0,4150	0,3677	0,3262	0,2897
14	0.8700	0.7579	0,6611	0,5775	0,5051	0,4423	0,3878	0,3405	0,2992	0,2633
15	0.8613	0.7430	0,6419	0,5553	0,4810	0,4173	0,3624	0,3152	0,2745	0,2394
16	0.8528	0.7284	0,6232	0,5339	0,4581	0,3936	0,3387	0,2919	0,2519	0,2176
17	0.8444	0.7142	0,6050	0,5134	0,4363	0,3714	0,3166	0,2703	0,2311	0,1978
18	0.8360	0.7002	0,5874	0,4936	0,4155	0,3503	0,2959	0,2502	0,2120	0,1799
19	0.8277	0.6864	0,5703	0,4746	0,3957	0,3305	0,2765	0,2317	0,1945	0,1635
20	0.8195	0.6730	0,5537	0,4564	0,3769	0,3118	0,2584	0,2145	0,1784	0,1486
21	0.8114	0.6598	0,5375	0,4388	0,3589	0,2942	0,2415	0,1987	0,1637	0,1351
22	0.8034	0.6468	0,5219	0,4220	0,3418	0,2775	0,2257	0,1839	0,1502	0,1228
23	0.7954	0.6342	0,5067	0,4057	0,3256	0,2618	0,2109	0,1703	0,1378	0,1117
24	0.7876	0.6217	0,4919	0,3901	0,3101	0,2470	0,1971	0,1577	0,1264	0,1015
25	0.7798	0.6095	0,4776	0,3751	0,2953	0,2330	0,1842	0,1460	0,1160	0,0923
26	0.7720	0.5976	0,4637	0,3607	0,2812	0,2198	0,1722	0,1352	0,1064	0,0839
27	0.7644	0.5859	0,4502	0,3468	0,2678	0,2074	0,1609	0,1252	0,0976	0,0763
28	0.7568	0.5744	0,4371	0,3335	0,2551	0,1956	0,1504	0,1159	0,0895	0,0693
29	0.7493	0.5631	0,4243	0,3207	0,2429	0,1846	0,1406	0,1073	0,0822	0,0630
30	0.7419	0.5521	0,4120	0,3083	0,2314	0,1741	0,1314	0,0994	0,0754	0,0573

Давр учун 1 сўмнинг келгуси қиймати

	1,00 %	2,00 %	3,00 %	4,00 %	5,00 %	6,00 %	7,00 %	8,00%	9,00 %
1	1,0100	1,0200	1,0300	1,0400	1,0500	1,0600	1,0700	1,0800	1,0900
2	1,0201	1,0404	1,0609	1,0816	1,1025	1,1236	1,1449	1,1664	1,1881
3	1,0303	1,0612	1,0927	1,1249	1,1576	1,1910	1,2250	1,2597	1,2950
4	1,0406	1,0824	1,1255	1,1699	1,2155	1,2625	1,3108	1,3605	1,4116
5	1,0510	1,1041	1,1593	1,2167	1,2763	1,3382	1,4026	1,4693	1,5386
6	1,0615	1,1262	1,1941	1,2653	1,3401	1,4185	1,5007	1,5869	1,6771
7	1,0721	1,1487	1,2299	1,3159	1,4071	1,5036	1,6058	1,7138	1,8280
8	1,0829	1,1717	1,2668	1,3686	1,4775	1,5938	1,7182	1,8509	1,9926
9	1,0937	1,1951	1,3048	1,4233	1,5513	1,6895	1,8385	1,9990	2,1719
10	1,1046	1,2190	1,3439	1,4802	1,6289	1,7908	1,9672	2,1589	2,3674
11	1,1157	1,2434	1,3842	1,5395	1,7103	1,8983	2,1049	2,3316	2,5804
12	1,1268	1,2682	1,4258	1,6010	1,7959	2,0122	2,2522	2,5182	2,8127
13	1,1381	1,2936	1,4685	1,6651	1,8856	2,1329	2,4098	2,7196	3,0658
14	1,1495	1,3195	1,5126	1,7317	1,9799	2,2609	2,5785	2,9372	3,3417
15	1,1610	1,3459	1,5580	1,8009	2,0789	2,3966	2,7590	3,1722	3,6425
16	1,1726	1,3728	1,6047	1,8730	2,1829	2,5404	2,9522	3,4259	3,9703
17	1,1843	1,4002	1,6528	1,9479	2,2920	2,6928	3,1588	3,7000	4,3276
18	1,1961	1,4282	1,7024	2,0258	2,4066	2,8543	3,3799	3,9960	4,7171
19	1,2081	1,4568	1,7535	2,1068	2,5270	3,0256	3,6165	4,3157	5,1417
20	1,2202	1,4859	1,8061	2,1911	2,6533	3,2071	3,8697	4,6610	5,6044
21	1,2324	1,5157	1,8603	2,2788	2,7860	3,3996	4,1406	5,0338	6,1088
22	1,2447	1,5460	1,9161	2,3699	2,9253	3,6035	4,4304	5,4365	6,6586
23	1,2572	1,5769	1,9736	2,4647	3,0715	3,8197	4,7405	5,8715	7,2579
24	1,2697	1,6084	2,0328	2,5633	3,2251	4,0489	5,0724	6,3412	7,9111
25	1,2824	1,6406	2,0938	2,6658	3,3864	4,2919	5,4274	6,8485	8,6231
26	1,2953	1,6734	2,1566	2,7725	3,5557	4,5494	5,8074	7,3964	9,3992
27	1,3082	1,7069	2,2213	2,8834	3,7335	4,8223	6,2139	7,9881	10,2451
28	1,3213	1,7410	2,2879	2,9987	3,9201	5,1117	6,6488	8,6271	11,1671
29	1,3345	1,7758	2,3566	3,1187	4,1161	5,4184	7,1143	9,3173	12,1722
30	1,3478	1,8114	2,4273	3,2434	4,3219	5,7435	7,6123	10,0627	13,2677

Мисол. Уч йилдан кейин 1000 тўловга эга бўлган фоизсиз векселларни муомалага чиқарилди. Сиз ўз инвестициянгиздан мураккаб фозиларда ҳар йили 6 % даромадни олмакчисиз. Бундай вексель учун сиз ҳозир қанча тўламоқчисиз? Йиллик 6 % ставкадаги n йилдан кейинги жорий қийматни 4-1 жадвали ёрдамида аниқлаш мумкин бўлади. Бунинг учун келгусида олинadиган қийматни 4-1 жадвалидаги 6% устуннинг 3 қатор билан кесишган ҳолдаги коэффициентга кўпайтирамиз. У ҳолда инвестиция учун 839,60 сўм зарур бўлади ($P = 1000(1+0,06)^3 = 1000 \times 0,8396 = 839,60$). Бу ерда $S = 1000$ сўм, $n = 3$ йил, $i = 6\%$.

Ҳисобланган суммани текшириб кўрамиз:

$839,6 \times (1,06)^3 = 1000$ сўм яъни, бугун инвестиция қилинаётган 839,6 сўм уч йилдан сўнг 1000 сўмга етади.

4.3. Аннуитетлар

Аннуитет - ўзаро тенг вақт оралиқларидан кейин амалга ошадиган ўзаро тенг бўлган пул оқимларининг сериясидир. Облигацион фоизлар бўйича тўловлар ва молиявий ижара бўйича тўловлар аннуитетлар мисоли бўлиб ҳисобланади. Улар муаян вақт даврларида содир бўладиган бир хил даврий тўловлар ёки тушумларга олиб келади. Аннуитетлар икки хил бўлади – оддий ва қопланадиган. Оддий аннуитет давр охирига тўланади. Қопланадиган аннуитет эса, давр бошига тўланади.

Оддий аннуитетнинг жорий қиймати. Оддий аннуитетнинг жорий қиймати бўлиб, келгусида амалга оширилиши лозим бўлган бир хил даврий тўловларнинг жорий қиймати ҳисобланади. Мисол. Компания офисни беш йил муддатга ижарага олишга битим имзолади. Ушбу битим кейинги беш йил мобайнида, ҳар йилнинг охирида 100000 сўм тўловни талаб этади. Компаниянинг қарз маблағлари бўйича ставкаси 10 % га тенг. Ижара тўловларининг жорий қиймати қанча?

Оддий аннуитетнинг 10 % ставкадаги n йилдан кейинги жорий қиймати С-2 жадвалида келтирилган.

Оддий аннуитетнинг жорий қиймати (100000, $n=5$, $i=10\%$) к $100000 \times 3,7908 = 379080$ сўм. Бошқача қилиб айтганда, агар компания 379080 сўмни 10 % ставкада бугун инвестиция қилганда, унда у беш йил мобайнида бу пул миқдоридан ҳар йилги ижара тўловларини бемалол тўлаши мумкин. Демак жами 500000 сўмлик тўловлар 379080 сўмлик жорий қийматга эга.

Қопланадиган аннуитетда вазият анча ўзгаради, бунда тўлов пайти даврининг биринчи кунида амалга оширилади, бундан хулоса шуки, олдиндан инвестицияланадиган маблағдан тўрт йил учун даромад кутилади. Бешинчи йил бошида у ишлатиб юборилиши лозим. Шунинг учун ҳисоблашлар қуйидагича:

Қопланадиган аннуитетнинг жорий қиймати (100000, $n=(4+1)$, $i=10\%$) $= 100000 \times (3,1699 + 1) = 416990$ сўм. Шу маблағ бошланғич инвестиция қилинса, унда беш йил мобайнида бу пулдан ижара тўловларини амалга ошириш мумкин.

Оддий аннуитетнинг келгуси қиймати. Оддий аннуитетнинг келгуси қиймати-бугунги вақт пайтидан бошлаб то келгусидаги маълум бир вақт ҳолатига амалга оширилган бир хил тўловлардан келиб чиқадиган, келгусида қандайдир вақт ҳолатида олинадиган суммадир.

Мисол. Акрам ўзининг 12 ёшли қизчасини олий маълумот олиши учун институтга ўқишга киритмокчи. Ўқиш харажатларини қоплаш мақсадида ҳар йили иш ҳақидан ажратиб омонат кассага қўймокчи. Агар у ҳар йилнинг охирида 5000 сўмдан 10 % ставкада пул қўйиб борса, беш йилдан сўнг омонат кассадаги ҳисоб варақасида қанча пул тўпланади?

Оддий аннуитетнинг 10 % ставкадаги n йилдан кейинги келгуси қиймати С-4 жадвалида келтирилган

Оддий аннуитетнинг келгуси қиймати (5000, $n=5$, $i=10\%$) $= 5000 \times 6,1051 = 30525,5$ сўм.

Бошқача қилиб айтганда, беш йиллик даврнинг охирида омонат кассасидаги ҳисоб варағида 30424,5 сўм мавжуд бўлади.

Қопланадиган аннуитет ҳолатни анча ўзгартиради, бунда тўлов пайти даврнинг биринчи кунда амалга оширилади, бундан хулоса шуки, ҳисоблашлар олти йиллик давр учун қуйидагича амалга оширилади?

Қопланадиган аннуитетнинг келгуси қиймати ($5000, n=(6-1), i=10\%$) = $5000 \times (7,7156-1) = 33578$ сўм.

Бошқача қилиб айтганда, агар Акрам кейинги беш йилнинг ҳар йил бошига омонат кассадаги ҳисоб варағига 5000 сўмдан қўйиб борса, беш йилликнинг охирида 33578 сўм миқдордаги пул тўпланади.

Жадвал 4-3.

Давр учун 1 сўм аннуитетнинг жорий қиймати

	1,00 %	2,00 %	3,00 %	4,00 %	5,00 %	6,00 %	7,00 %	8,00%	9,00 %	10,00
1	0,9901	0,9804	0,9709	0,9615	0,9524	0,9434	0,9346	0,9259	0,9174	0,9091
2	1,9704	1,9416	1,9135	1,8861	1,8594	1,8334	1,8080	1,7833	1,7591	1,7355
3	2,9410	2,8839	2,8286	2,7751	2,7232	2,6730	2,6243	2,5771	2,5313	2,4869
4	3,9020	3,8077	3,7171	3,6299	3,5260	3,4651	3,3872	3,3121	3,2397	3,1699
5	4,8534	4,7135	4,5797	4,4518	4,3295	4,2124	4,1002	3,9927	3,8897	3,7908
6	5,7955	5,6014	5,4172	5,2421	5,0757	4,9175	4,7665	4,6229	4,4859	4,3553
7	6,7282	6,4720	6,2303	6,0021	5,7864	5,5824	5,3893	5,2064	5,0330	4,8684
8	7,6517	7,3255	7,0197	6,7327	6,4632	6,2098	5,9713	5,7466	5,5348	5,3349
9	8,5660	8,1622	7,7861	7,4353	7,1078	6,8017	6,5152	6,2496	5,9952	5,7590
10	9,4713	8,9826	8,5302	8,1109	7,7217	7,3601	7,0236	6,7101	6,4177	6,1446
11	10,3676	9,7868	9,2526	8,7605	8,3064	7,8869	7,4987	7,1390	6,8052	6,4951
12	11,2551	10,5753	9,9540	9,3815	8,8833	8,3838	7,9427	7,5361	7,1607	6,8137
13	12,1337	11,3484	10,6350	9,9856	9,3936	8,8527	8,3577	7,9038	7,4869	7,1034
14	13,0037	12,1062	11,2961	10,5631	9,8986	9,2950	8,7455	8,2442	7,7862	7,3667
15	13,8651	12,8493	11,9379	11,1184	10,3797	9,7122	9,1079	8,5598	8,0607	7,6061
16	14,7179	13,5777	12,5611	11,6523	10,8378	10,105	9,4466	8,8514	8,3126	7,8237
17	15,5623	14,2919	13,1661	12,1657	11,2741	10,477	9,7632	9,1216	8,5436	8,0216
18	16,3983	14,9920	13,7535	12,6593	11,6896	10,827	10,059	9,3719	8,7556	8,2014

19	17,2260	15,6785	14,3238	13,1339	12,0853	11,158	10,335	9,6036	8,9501	8,3649
20	18,0456	16,3514	14,8775	13,5903	12,4622	11,469	10,594	9,8181	8,1285	8,5136
21	18,8570	17,0112	15,4150	14,0292	12,8212	11,764	10,835	10,016	9,2922	8,6487
22	19,6604	17,6580	15,9369	14,4511	13,1630	12,041	11,061	10,200	9,4424	8,7715
23	20,4558	18,2922	16,4436	14,8568	13,4886	12,303	11,272	10,371	9,5802	8,8832
24	21,2434	18,3139	16,9355	15,2470	13,7986	12,550	11,469	10,528	9,7066	8,9847
25	22,0232	19,5235	17,4131	15,6221	14,0939	12,783	11,653	10,674	9,8226	9,0770
26	22,7952	20,1210	17,8768	15,9828	14,3752	13,003	11,825	10,810	9,9290	9,1609
27	23,5596	20,7069	18,3270	16,3296	14,6430	13,210	11,986	10,935	10,026	9,2372
28	24,3164	21,2813	18,7641	16,6631	14,8981	13,406	12,137	11,051	10,116	9,3066
29	25,0658	21,8444	19,1885	16,9837	15,1411	13,590	12,277	11,158	10,198	9,3696
30	25,8077	22,3965	19,6004	17,2920	15,3725	13,764	12,409	11,257	10,273	9,4269

Жадвал 4-4.

Давр учун 1 сўм аннуитетнинг келгуси давр қиймати

	1,00 %	2,00 %	3,00 %	4,00 %	5,00 %	6,00 %	7,00 %	8,00%	9,00 %
1	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
2	2,0100	2,0200	2,0300	2,0400	2,0500	2,0600	2,0700	2,0800	2,0900
3	3,0301	3,0604	3,0909	3,1216	3,1525	3,1836	3,2149	3,2464	3,2781
4	4,0604	4,1216	4,1836	4,2465	4,3101	4,3746	4,4399	4,5061	4,5731
5	5,1010	5,2040	5,3091	5,4163	5,5256	5,6371	5,7507	5,8666	5,9847
6	6,1520	6,3081	6,4684	6,6330	6,8019	6,9753	7,1533	7,3359	7,5233
7	7,2135	7,4343	7,6625	7,8983	8,1420	8,3938	8,6540	8,9228	9,2004
8	8,2857	8,5830	8,8923	9,2142	9,5491	9,8975	10,2598	10,6366	11,0285
9	9,3685	9,7546	10,1591	10,5828	11,0266	11,4913	11,9780	12,4876	13,0210
10	10,4622	10,9497	11,4639	12,0061	12,5779	13,1808	13,8164	14,4866	15,1929
11	11,5668	12,1687	12,8078	13,4864	14,2068	14,9716	15,7836	16,6455	17,5603
12	12,6825	13,4121	14,1920	15,0258	15,9171	16,8699	17,8885	18,9771	20,1407
13	13,8093	14,6803	15,6178	16,6268	17,7130	18,8821	20,1406	21,4953	22,9534
14	14,9474	15,9739	17,0863	18,2919	19,5986	21,0151	22,5505	24,2149	26,0192
15	16,0969	17,2934	18,5989	20,0236	21,5786	23,2760	25,1290	27,1521	29,3609
16	17,2579	18,6393	20,1569	21,8245	23,6575	25,6725	27,8881	30,3243	33,0034
17	18,4304	20,0121	21,7616	23,6975	25,8404	28,2129	30,8402	33,7502	36,9737
18	19,6147	21,4123	23,4144	25,6454	28,1324	30,9057	33,9990	37,4502	41,3013
19	20,8109	22,8406	25,1169	27,6712	30,5390	33,7600	37,3790	41,4463	46,0185
20	22,0190	24,2974	26,8704	29,7781	33,0660	36,7856	40,9955	45,7620	51,1601
21	23,2392	25,7833	28,6765	31,9692	35,7193	39,9927	44,8652	50,4229	56,7645
22	24,4716	27,2990	30,5368	34,2480	38,5052	43,3923	49,0057	55,4568	62,8733
23	25,7163	28,8450	32,4529	36,6179	41,4305	46,9958	53,4361	60,8933	69,5319
24	26,9735	30,4219	34,4265	39,0829	44,5020	50,8156	58,1767	66,7648	76,7898
25	28,2432	32,0303	36,4593	41,6459	47,7271	54,8645	63,2490	73,1059	84,7009
26	29,5256	33,6709	385530	44,3117	51,1135	59,1564	68,6765	79,9544	93,3240
27	30,8209	35,3443	407096	47,0842	54,6691	63,7058	74,4838	87,3508	102,7231
28	32,1291	37,0512	42,9309	49,9676	58,4026	68,5281	80,6977	95,3388	112,9682
29	33,4504	38,7922	45,2189	52,9663	62,3227	73,6398	87,3465	103,9659	124,1354
30	34,7849	40,5681	47,5754	56,0849	66,4388	79,0582	94,4608	113,2832	136,3075

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Пул маблағларининг вақт бўйича қиймати концепциясининг моҳияти нимада?
2. Пул маблағларининг жорий қиймати ва келгуси қийматини тушунтиринг.
3. Фоиз ставкалари турларини таърифланг.
4. Аннуитетлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

5-боб. Молиявий менежментнинг инструментлари

5.1. Корхоналар молиявий сиёсати ва уни ишлаб чиқиш босқичлари.

Молиявий стратегия ва тактика

Корхонанинг молиявий сиёсати - бу корхона молиявий менежментининг бизнесни юритиш мақсадларига эришиш борасидаги мақсадга йўналтирилган ва изчил равишда амалга ошириб борилиши лозим бўлган саъй-ҳаракатлар дастурини англатади. Корхона молиявий сиёсатининг мақсади қуйидагиларда ифодаланиши мумкин:

- рақобат кураши шароитида корхонанинг муваффақиятли фаолият кўрсатишига эришиш;
- йирик молиявий йўқотишлардан ва банкротликдан корхонани асраш;
- рақобатчилар билан курашда етакчиликка (лидер бўлишга) эришиш;
- корхонанинг бозор қийматини максималлаштириш;
- корхона иқтисодий салоҳиятининг барқарор ўстириш;
- ишлаб чиқариш ва реализация ҳажмини ошириш;
- фойдани максималлаштириш;
- харажатларни минималлаштириш;
- рентабелли фаолиятни таъминлаш
- ва бошқалар.

Корхона молиявий сиёсатининг у ёки бу мақсадларидаги устуворлик, энг аввало, бизнесни юритишнинг мақсадларига мувофиқ равишда аниқланади. Қўйилган мақсадларга эришиш учун молиявий механизмнинг тегишли элементлар ва воситаларидан фойдаланилади.

Молиявий сиёсат молиявий воситалардан фойдаланишда мужассам бўлган бошқарувнинг салоҳиятли имкониятларини, ишнинг конкрет методларига асосланади, молия тизимининг (бошқарув субъектлари) органларини ташкил қилиш билан ягона жойга боғлашга имкон беради.

Корхонада молиявий сиёсат молия механизми орқали амалга оширилиб, унинг фаолияти қуйидаги принциплар асосида қурилади:

- молия механизми элементларининг ўзига хос бўлган хусусиятларини инобатга олиб молиявий бошқарувни амалга ошириш;
- корхонада молиявий муносабатлар барча иштироқчилари функцияларининг умумий мақсадга йўналтирилганлиги;
- барча қуйи бошқарув органларининг фаол иштироқида марказдан умумий бошқариш.

Молиявий сиёсатни амалга оширишнинг (ўтказишнинг, ҳаётга татбиқ этишнинг) асосий методологик принциплари қуйидагилардан иборат:

- пировард мақсадга боғлиқлик;
- хўжалик барча бўлинмалар ўзаро алоқалари молиявий-иқтисодий баланслаштирилганлиги (мувозанатлилиги, мутаносиблиги);
- реал (ҳақиқий) имкониятлар асосида ички ва ташқи иқтисодий шароитларни ҳисобга олиш.

Молиявий сиёсатнинг амалга оширилишини корхона томонидан ўз функциялари ва дастурларини (узок, ўрта ва қисқа муддатли) бажариш учун молиявий ресурсларни мобилизация қилиш (жалб қилиш), уларни тақсимлаш ва қайта тақсимлашга йўналтирилган тадбирларнинг мажмуи таъминлайди.

Молиявий сиёсат, энг аввало, молиявий ресурсларнинг тежамли ва самарали ҳажмини шакллантиришга йўналтирилган (қаратилган) бўлиши керак. Чунки айнан молиявий ресурслар ҳар қандай ўзгаришларнинг моддий асосини ташкил этади. Шунга мувофиқ равишда молиявий сиёсатни аниқлаш ва уни шакллантириш учун корхонанинг молиявий аҳволи тўғрисида ишончли маълумотлар зарурдир. Бу эса корхонадаги бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботлар ишончли бўлишига таянади.

Молиявий сиёсатнинг мазмуни у қамраб олиши мумкин бўлган молиявий муносабатлар ривожланиши йўналишларининг умумий комплекси билан белгиланади. Уларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- молиявий сиёсатнинг унинг мақсадларини, принципларини, вазифаларини, амалга ошириш босқичларини ва энг самарали методларини) ишлаб чиқиш;

- корхонада мамлакатдаги макроиқтисодий вазият мос ва айни корхона ички бўлинмаларинда ҳам самарадорликни ва иқтисодий ўсишни рағбатлантирадиган молия механизмини шакллантириш;

- корхонада ички ва ташқаридан жалб этиладиган ресурслар ва молиявий оқимларнинг самарали бошқарилишини ошириш бўйича чоралар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- молиявий ресурсларни оқилона (оптимал) тақсимлашни ташкил қилиш;
- корхонанинг молиявий салоҳиятини шакллантириш ва мустаҳкамлаб бориш.

Молиявий сиёсат молиявий стратегия ва тактика орқали рўёбга чиқарилади ва у корхонани бошқариш механизмининг ажаралмас қисмидир. Маълумки, бошқариш стратегияси ресурсларни жалб этиш, самарали жойлаштириш сиёсатини танлаб олиш ва асослаб беришдан иборатдир. Молиявий ресурслар борасида бу молия стратегиясини ташкил этади. Бошқарув тактикаси – бу корхонанинг мақсадларини режалар тизими ва уларнинг турли йўналишлардаги ресурс таъминоти (вақт, моддий-техника, ахборот, кадрлар ва бошқалар) бўйича аниқлаштириб олишдир. Қамраб олинаётган вақт интервалларига боғлиқ равишда ишлатилиши режалаштирилаётган ресурслар таркиби ва ҳажми фарқланади. Узок даврга қаратилган бошқаришда олдинги ўринга молиявий ресурслар чиқса, тезкор бошқаришда ишлаб чиқариш технологиясига монанд ҳолда моддий ресурслар чиқади.

Молиявий менежмент стратегияси ва тактикасини рўёбга чиқарилиши жиҳатидан молиявий менежментин иккига бўлиш мумкин:

- Стратегик менежмент;
- Оператив - тактик менежмент.

Стратегик молиявий менежмент – ўзида инвестицияларни бошқаришни акс эттиради. У танланган стратегик мақсадга эришиши билан боғлиқ.

Стратегик молиявий менежмент биринчи навбатда қуйидагиларга кўзлайди:

- капитал қўйилмалар лойиҳаларини молиявий томондан баҳолаш;
- инвестицион ечимларни қабул қилишда мезонларни танлаш;
- капитал қўйилмаларнинг оптимал вариантини танлаш;
- молиялаштириш манбаларини аниқлаш;

Инвестицияларни баҳолаш ҳар хил мезонлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Масалан, капитални фойдали қўйиш мумкин, агар:

- лойиҳа қўйилган капиталдан келаётган фойда банк фоиз ставкасидан катта бўлса;
- инвестициялар рентабеллиги инфляция даражасидан катта бўлса;
- Шу лойиҳанинг рентабеллиги бошқа лойиҳалар рентабеллигидан катта бўлса.

Ҳамма инвестициялар вақтда амалга ширилади, шунинг учун вақт омилини ҳисобга олиш жуда муҳим: биринчидан, қоғозлар баҳоси вақт ўтиши билан пасаяди; иккинчидан, инвестицион давр қанча катта бўлса, молиявий инқироз хавфи шунча катта бўлади. Шунинг учун стратегик менежментда фойдани капиталлаштириш (фойдани капиталга айлантириш) ва бошқа молиявий инқирозни пасайтириш йўллари кенг қўлланилади.

Оператив-тактик менежмент ўзида нақд пулни оператив бошқаришини акс эттиради. Нақд пул “каш флоу” (cash flow) кўрсаткичи билан белгиланади.

Нақд пулни бошқариш қуйидагиларга қаратилган: биринчидан молиявий мажбуриятлар учун керак бўлган нақд пул суммасини шакллантириш; иккинчидан, вақтинча бўш турган нақд пулни капитал сифатида ишлатилиши орқали даромад олиш.

Нақд пулни бошқаришда 3-мақсад назарда тутилиши мумкин:

1. **нақд пул түшиши тезлигини ошириш;**
2. **пул тўлаш тезлигини пасайтириш;**
3. **қўйилган нақд пул максимал қайтимини тахминлаш.**

Ҳар хил мақсадларга эришилишининг ўзига хос методлари мавжуд. Биринчи мақсад учун - ишлаб чиқарилган маҳсулот реализациясидан маблағларни тезроқ олиш. Бунда ҳисоб-китобнинг самарали шакллари, дебиторлардан тўловни олиш йўллари қўлланилади.

Дебитор қарзларни бошқариш қуйидагиларни кўзлайди: биринчидан, маблағлар айланиш тезлаги даврини бошқариш; иккинчидан, умидсиз дебитор қарзлар (йўқолган, бузилган бойликлар) бўлмаслигининг назорати; учинчидан, дебитор қарзларни камайтириш.

Бошқарув жараёнида потенциал харидорларни ва товарлар (хизматлар) учун ҳисоб-китоб шаклларини танлаш муҳим аҳамиятга эга. Масалан: бўнак олиш, олдиндан тўлаш ва ҳоказолар.

Харидорларни танлаш қуйидаги мезонлар бўйича амалга оширилиши мумкин:

- **уларнинг олдинги вақтларда тўлов интизоми;**
- **молиявий ахволларининг ҳолати;**
- **тўлаш даражаси.**

Дебитор қарзларни бошқариш уларнинг чўзилганлигини ўз ичига олади. Бунинг учун дебитор қарзларни келиб чиққан вақтидан 1-ойгача, 3-ойгача, 6-ойгача ва ҳоказо гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқ.

Иккинчи мақсадга эришиш учун қайтариш муддати келган, лекин ҳозирча оборотда турган пулни сақлашга ёрдам берувчи методлар керак. Масалан, солиқ кредити.

Учинчи мақсадга эришиш учун кассадаги нақд пулни бошқарувчи метод зарур. Бу метод пулни минимумгача қисқартиради ва шунга мувофиқ

даромад келтирувчи активларга қўйиладиган маблағлар хажмини кўпайтиради.

5.2. Ҳисоб ва солиқ сиёсати

Корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шаклларида катъий назар барчаси **молиявий ҳисобни Республикада ўрнатилган умумий тартибда бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларига мувофиқ ҳолда юритишлари шарт.** Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. **Ҳисоб сиёсати** эса - бу корхона раҳбарияти томонидан тасдиқланган бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузиш бўйича усуллар ва шакллар жамламасидир.

Ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишда унинг **«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»** ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари, Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига қўйиладиган, маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) харажатларнинг таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом ва бошқа меърий-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиши назарда тутилади. У Ҳукумат, молия ва статистик органларининг меъёрий ҳужжатлари билан бир қаторда, корхоналарнинг хусусиятларини ифодаладиган таъсис ҳужжатларини ҳам эътиборга олиши лозим.

Ҳисоб сиёсатини бухгалтерия ҳисобини юритиш субъектининг маблағларини ҳисобот йилида баҳолашнинг услубий қоидаларининг йиғиндиси деб таърифлаш мумкин.

Ҳар қандай мулкчилик шаклидаги, ташкилий ҳуқуқий тузилишдаги ва тармоққа тегишли субъектлар қуйидаги соҳалар бўйича ўзининг ҳисоб сиёсатини танлаб олиши мумкин:

- асосий воситаларнинг амортизациясини ҳисоблаш;
- асосий воситаларни таъмирлаш сарфларини ҳисобга олиш;
- материалдарни сотиб олиш сарфларини ҳисобга олиш;
- арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмларнинг эскиришини ҳисобга олиш;
- моддий айланма маблағларининг ҳисобини ташкил қилиш ва баҳолаш;
- ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш;
- материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, жўнатилган товарларни баҳолаш;
- ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотни ҳисобда акс этгириш;
- маҳсулот (ишлар, хизматлар) реализациясини ҳисобга олиш;
- шубҳали қарзлар бўйича ҳар хил заҳира (резерв)ларни яратиш;
- соф фойда ҳисобидан ҳар хил жамғармаларни ҳосил қилиш ва бошқа масалалар бўйича.

Ишлаб чиқариш жараёнларининг тезлашуви, корхоналар иқтисодий фаоллигининг ошиши нуқтаи назаридан солиқларнинг корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятига таъсири кўплаб баҳс ва мунозараларга сабаб бўлади. Корхоналарда хўжалик юриштишнинг молиявий барқарорлиги ва самарадорлиги солиқларга қай даражада боғлиқлиги, солиқлар корхонада қабул қилинадиган молиявий қарорларни қанчалик даражада белгилаши мумкинлиги каби саволларга жавоб излаш керак бўлади.

Солиқлар қандай манбадан, қандай базадан, қандай миқдорларда ва қайси вақтда ундирилишидан қатъи назар улар албатта корхонанинг у ёки бу молиявий натижаларини ўзгартиради. Солиқларнинг тўлиқ, ўз вақтида ва ҳеч қандай норозиликсиз тўланиши биринчи навбатда солиққа тортиш механизмининг нақадар тўғри ва адолатли ташкил қилинишига боғлиқ бўлади. Солиққа тортиш тизимининг адолатлилиги, аввало, яратилаётган ялпи ички маҳсулотнинг давлат, корхона ва аҳоли ўртасида қандай нисбатда тақсимланаётганлигида ифодаланади.

Корхоналар манфаатлари нуқтаи назаридан солиқларнинг объектга ёки базага қандай нисбатда бўлиши кўп нарсани англамайди, аммо солиқларнинг

корхоналар молиявий-хўжалик фаолияти натижаларини қандай ўзгартириши ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш ва сотиш (муомала) харажатлари таркибига киритилувчи солиқлар ҳам корхоналар ихтиёрида қолувчи фойда ҳажмларига таъсир этади. Бу харажатлар таркибига киритилувчи солиқларга қуйидагилар киради:

Ер солиғи

- Юридик шахслар мол-мулк солиғи
- Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ
- Юридик шахслар учун ер солиғи
- Мажбурий ажратмалар

Ресурс солиқларининг хусусияти шундаки, корхона фойда олиши ёки олмаслигидан қатъий назар улар тўланиши лозим (худди эгри солиқлардек). Ҳозирги иқтисодий шароитда улар эгри солиқларга яқиндир, аммо солиқ юкига таъсири бевоситадир, чунки корхона фойда олмаган тақдирда ҳам, улар ўзгаришсиз бюджетга тўланади ва уларнинг баъзида зарарига ишлашига, айланма маблағларнинг камайишига ҳам олиб келиши мумкин. Бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар ҳам солиқ юкига жиддий таъсир қилади. Булар ҳам давр харажатларида ҳисобга олинганлиги сабабли, корхонанинг фойдаси шаклланишига билвосита таъсир кўрсатади.

5.3. Кредит сиёсати

Кредит (лот. Creditum - қарз, credo - ишонаман) – пул маблағлари, товар ва хизматларни келишилган устама (фоиз) тўлаб қайтариб бериш шарти билан маълум муддатларга қарзга бериш. Кредитнинг моҳиятини янада мукамалроқ ёритишда унинг баъзи муҳим томонларига эътибор берамиз. қарзга маблағ берувчи томон кредитор (давлат, банк, субъект, хусусий шахс ва б.), қарз олувчи томон эса дебитор дейилади. Кредит келишуви қарздан фойдаланиш шартлари қайд этилган шартнома билан

расмийлаштирилади. Кредит муомаласи – қарз берувчи билан қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатдир. Лекин ҳар қандай қарз муносабати ҳам кредит бўла олмайди. Кредит муносабатида олинган маблағ қайтариб берилиши, фойдаланилгани учун ҳақ (келишилган фоизда) тўланиши, муддатли, маълум товар ва номоддий активлар билан таъминланган бўлиши, мақсадли ишлатилиши шарт.

Жисмоний кўринишдаги капиталнинг тармоқдан тармоқга ўтиш имкониятлари жуда чекланган. Лекин иқтисодиётда ҳар доим иқтисодий ресурсларни, энг аввало капитални тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш зарурияти мавжуд бўлади. Бу вазифани энг оқилона тарзда кредит механизми ва унинг таркибий қисми бўлган банк кредити адо этади.

Банк кредити воситасида молиявий ресурслар пул капитали сифатида жамланади ҳамда тармоқлар ва корхоналар ўртасида бозор механизмлари асосида тақсимланади. Кредитни белгиланган муддат давомида қайтариш ва кредитдан фойдаланганлик учун муайян ҳақ тўлаш зарурлиги кредитга олинган маблағлардан улар юқори самара бера оладиган фаолият соҳаларида фойдаланишга мажбур этади. Шундай қилиб, кредит иқтисодиёт таркибини такомиллаштириш, уни ижтимоий эҳтиёжлар таркибига мослаштириш, иқтисодиёт самарадорлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Банк кредитининг муҳим вазифаларидан бири ишлаб турган корхоналар маблағлари доиравий айланиши узлуксизлигини таъминлаш бўлиб, бу асосан қисқа муддатли кредитлаш воситасида амалга оширилади. Қисқа муддатли кредит корхона ишлаб чиқариш заҳираларини тўлдиришга, товар-моддий бойликлари сотиб олишга, ишлаб чиқарилган товарларни сотиш жараёнида вужудта келган маблағлар вақтинча етишмовчилигини тўлдиришга ва бошқа шу каби мақсадларга йўналтирилади.

Банк кредити корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қилиши туфайли миллий иқтигодиётда фойданиш капиталлашуви жараёнини тезлаштиради.

Кредитнинг тўловлилиги қарз олувчиларни имкони борича ўз маблағларидан фойдаланишга мажбур қилади. Олинган фоиз воситасида банк ўз харажатларини қоплаш ва жалб этилган маблағлар эгаларига фоиз тўлаш имкониятига эга бўлади.

Банк кредити учун фоизнинг номинал ва реал даражасини фарқлаш лозим. Фоизнинг реал даражаси унинг номинал даражасидан инфляция суръатларини чегириб ташлаб аниқланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фоиз даражалари асосан қўйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

- а) кредит бозоридаги талаб ва таклиф;
- б) кредитнинг муддати (узоқ муддатли кредитларда таваккалчилик юқори, шунинг учун фоизлар ҳам юқори) ва кредитланаётган соҳадаги иқтисодий хатар даражаси;
- в) Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси даражаси;
- г) инфляция суръатлари.

Корхона кредит сиёсати биринчи навбатда қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- маблағлар йўналтирилаётган инвестицион лойиҳа ёки тадбирнинг таққослама самарадорлиги (рентабеллик минус фоиз ставкаси);
- кредитлаш шартлари ва лойиҳанинг ўзини оқлаш муддатлари;
- корхона фаолиятидаги умумий хатар даражаси.

5.4. Асосий капитални бошқариш ва амортизация сиёсати

Корхонанинг асосий воситалари деб, ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ёки билвосита иштироқ этиб, ўзининг қийматини маҳсулот қийматига ўтказиб боровчи активларга айтилади. Асосий воситаларнинг миқдорини пулда ифодалаш учун асосий капитал ва асосий фондлар атамаларидан ҳам фойдаланилади. Асосий капитал қийматини тайёрланаётган маҳсулотга ўтказиш жараёни амортизация деб аталади.

Иқтисодий мақсадларига кўра, асосий капитал ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларига тақсимланади. Ишлаб чиқариш асосий фондлари ўз моҳиятига кўра, корхонанинг ишлаб чиқариш потенциалини ташкил қилиб, уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- * ишлаб чиқариш бинолари ва иншоатлари;
- * узатиш қурилмалари;
- * қувват машиналари ва ускуналари;
- * ишчи машиналар ва ускуналар;
- * транспорт воситалари;
- * ўлчов, тартибга солиш асбоб-ускуна ва қурилмалари;
- * фойдаланиш муддати бир йилдан кам бўлмаган ва қонунчиликда белгилаб қўйилган қийматлардаги асбоб-ускуна ва ишлаб чиқариш инвентари.

Ноишлаб чиқариш асосий фондлари *корхона асосий фондларининг ишлаб чиқаришда бевосита иштироқ этмайдиган қисми бўлиб, шу сабабли ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказмайди.* Булар қаторига асосан корхона балансида турувчи турар жой, ошхона, қозонхона, профилактория, клуб, болалар боғчаси ва яслилар, спорт-соғломлаштириш ва бошқа объектлар киритилади. Маданий-маиший ва соғломлаштириш йўналишидаги ноишлаб чиқариш асосий фондлари ишлаб чиқариш асосий фондлари билан фойдаланиш муддати, натурал шаклнинг сақланиши, ўз қийматини секин-аста йўқотиши каби кўп жиҳатлари билан ўхшашдир.

Асосий фондлар маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган ролига қараб икки қисмга бўлинади:

- 1) актив (фаол) фондлар,
- 2) пассив (нофаол) асосий фондларга.

Актив (фаол) асосий фондларга куч берадиган машиналар ва асбоб-ускуналар, иш машиналари ва асбоб-ускуналар, ўтказгич жиҳозлар, ўлчаш ва тартибга солиш асбоблари киради. *Пассив (нофаол)* қисмга эса бинолар, иншоотлар ва транспорт воситалари киритилади. Асосий фондларнинг актив (фаол) қисми ишлаб чиқариш асбоб ускуналаридан иборат бўлганлиги учун, улар меҳнат воситалари сифатида маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадилар. Асосий фондларнинг пассив (нофаол) қисми эса маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашмайди, лекин ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз олиб бориш учун шарт-шароит яратади. Одатда асосий фондларнинг актив (фаол) қисмининг салмоғи қанча кўп бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконияти ҳам шунча кўп бўлади. Асосий фондларнинг актив (фаол) қисмининг ошириш йўллари қуйидагилар ҳисобига амалга оширилади:

- 1) ишлаб чиқариш жараёнларини тўла механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасини ошириш;
- 2) ишлаб чиқариш майдонларидан оқилона фойдаланиш;
- 3) бино ва иншоотларни қуришда қурилиш-монтаж ишлари таннархини камайтириш ва ҳоказолар.

Асосий воситаларни сотиб олиш, қуриш, ишлаб чиқариш ёки ҳолатини яхшилаш тўғридан тўғри харажатларни, жумладан, ундан мақсадли фойдаланиш учун зарур бўлган ўрнатиш билан боғлиқ бўлган харажатларни ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан асосий воситаларнинг **бошланғич қиймати** - бу асосий воситаларни яратиш (қуриш ва қайта қуриш) ёки сотиб олиш бўйича ҳақиқатда амалга оширилган харажатлар қиймати бўлиб, жумладан тўланган ва қайта қопланмайдиган солиқлар ва йиғимлар, шунингдек ташиб келтириш ва монтаж қилиш, ўрнатиш ва фойдаланишга

топшириш бўйича харажатларни ва активни тайёр ҳолга келтириш бўйича бошқа харажатларни ўз ичига олади. Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати даврий равишда **қайта баҳоланади**. Қайта баҳолаш натижасидан кейинги асосий воситалар қиймати **тиклаш қиймати** деб аталади. Маълум санада амал қиладиган бозор баҳолари бўйича асосий воситаларнинг қиймати **жорий қиймат** деб аталади. **Қолдиқ қиймат** - асосий воситаларнинг бошланғич қиймати ёки жорий қийматидан тўпланган амортизация суммасини айтириб аниқланган қийматдир. **Тугатиш қиймати** - бу асосий воситаларни тугатишда пайдо бўладиган даромаддан тутиш (эксплуатация) харажатларини айтиргандан кейинги қийматдир.

Асосий воситаларнинг эскириши ва эскирган қийматнинг харажатлар таркибига киритилиши асосий воситаларнинг **амортизацияси**да ифодаланади.

Амортизацияни ҳисоблаш усуллари:

- 1) қийматни бир текисда ҳисобдан чиқариш усули;
- 2) бажарилган ишлар ҳажмига пропорционал равишда амортизацияни ҳисоблаш усули (ишлаб чиқариш усули);
- 3) тезлаштирилган ҳисоблаш усули:
 - сонлар йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш усули;
 - қолдиқни камайтириш (камайтиб борувчи қолдиқ) усули.

Қийматни бир текисда ҳисобдан чиқариш усулида объектнинг амортизацияланадиган қиймати унинг хизмат қилиш муддати даври мобайнида бир текисда ҳисобдан чиқарилади. Амортизацияланадиган қиймат объектнинг бошланғич қийматидан унинг тугатиш қийматининг айтирмаси сифатида аниқланади. Амортизация нормаси эса хизмат муддатига мутаносиб равишда ҳисоблаб чиқилади, масалан хизмат муддати 5 йил бўлганда амортизация нормаси 20 фоизга тенг бўлади.

Бажарилган ишлар ҳажмига пропорционал равишда амортизацияни ҳисоблаш усули (ишлаб чиқариш усули) эскириш эксплуатация натижасидир ва уни ҳисоблаш жараёнида вақт рол ўйнамайди деган фикрга

асосланади .

Қийматни тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули асосий воситаларнинг эскиришида *маънавий эскириш* устун туради деган фаразга асосланади. Шунинг учун дастлабки йилларда ҳисобланаётган амортизация суммаси юқори бўлади ва йил сайин камайиб боради. Амортизация нормаси аниқланишини қуйидаги мисолда кўрсатиш мумкин. Юк машинасининг тахмин қилинаётган фойдали хизмат муддати 5 йил. Фойдаланиш йиллари суммаси - 15 йил (кумулятив сон, 1дан 5гача сонлар йиғиндиси 15га тенг). Биринчи йил учун амортизация нормаси 5:15, иккинчи йил учун амортизация нормаси 4:15, учинчи йил учун амортизация нормаси 3:15, тўртинчи йил учун амортизация нормаси 2:15 ва бешинчи йил учун амортизация нормаси 1:15 деб олинади. Демак, бешинчи йил учун ҳисобланадиган амортизация суммаси биринчи йилдагидан 5 марта камроқ бўлади.

Камайиб борувчи қолдиқ усулида амортизация нормаси сифатида бир текис усулдагига нисбатан икки баравар оширилган норма қабул қилинади. Лекин амортизацияланадиган қиймат сифатида асосий воситанинг тегишли йилдаги қолдиқ қиймати олинади. Яъни биринчи йилда амортизация *бошланғич қийматга* нисбатан ҳисобланади. Иккинчи йилда бошланғич қийматдан биринчи йил ҳисобланган амортизация суммаси чиқариб ташланади ва ҳосил бўлган *қолдиқ қийматга* нисбатан амортизация ҳисобланади ва ҳоказо.

Корхонада мавжуд асосий воситаларнинг бутлигини таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланишни назорат қилиб бориш учун асосий воситаларнинг **инвентаризацияси**, яъни йўқламаси ўтказилади. Бу *молиявий бошқарув* жараёнидаги муҳим тадбирлардан бири бўлиб, йўқлама қилишни бошлангунга қадар қуйидагиларни текшириш зарур:

- инвентар варақалари, инвентар дафтарлари ёки рўйхатларининг мавжудлиги ва қандай ҳолатдалиги;
- техник паспортлар ёки бошқа техник ҳужжатларнинг мавжудлиги ва қандай ҳолатдалиги;

- корхона томонидан ижарага, сақлашга ва вақтинча фойдаланишга топширилган ёки қабул қилинган асосий воситаларга доир ҳужжатларнинг мавжудлиги. Ҳужжатлар йўқ бўлса, уларнинг олинishi ёки расмийлаштирилишини таъминлаш зарур бўлади.

Бухгалтерия ҳисоби регистрлари ёки техник ҳужжатларда тафовутлар, ёхуд ноаниқликлар топилган тақдирда уларга тегишли тузатишлар ва аниқликлар киритилиши керак.

Асосий воситаларни инвентаризацияловчи комиссия объектларни натура (ашё) кўринишида кўздан кечиради ва йўқлама қилиш рўйхатларида уларнинг *тўлик номи, вазифаси, инвентарь рақамлари ва асосий техник ёки фойдаланиш кўрсаткичларини ва аҳволини* қайд этади.

Ҳисобда акс эттирилмаган объектлар аниқлаганда, шунингдек, ҳисоб регистрларида уларни тавсифлайдиган маълумотлар бўлмаган ёки нотўғри маълумотлар кўрсатилган объектлар аниқланса, комиссия йўқлама қилиш рўйхатига ана шу объектларни ёки етишмайдиган ёки тўғри маълумотларни киритади.

Инвентаризациялаш натижасида аниқланган, лекин *ҳисобда бўлмаган объектларни баҳолаш жорий қиймат* бўйича амалга оширилади, эскириш эса объектларнинг ҳақиқий техник ҳолати бўйича белгиланади. Баҳолаш ва эскириш тўғрисидаги маълумотлар тегишли далолатномалар билан расмийлаштирилади.

Асосий воситалар рўйхатга объектнинг асосий вазифасига мувофиқ номлари бўйича қайд этилади. Агар объект тикланган, таъмирланган, кенгайтирилган ва ёки қайта жихозланган ва бунинг оқибатида унинг асосий вазифаси ўзгарган бўлса, у рўйхатга *янги вазифасига мувофиқ келадиган ном* билан киритилади.

Агар комиссия томонидан капитал характердаги амалга оширилган ишлар (янги қаватларни қуриш, янги қўшимча хоналар қуриш ва бошқа) ёки қурилиш ва иншоатларни қисман тугатиш (айрим конструкция элементларини бузиш) ишлари бухгалтерия ҳисобида нотўғри акс

этирилганлиги аниқланса, комиссия тегишли ҳужжатлар бўйича объектнинг бошланғич қийматининг кўпайиши ёки камайиши суммасини аниқлаши ва амалга оширилган ўзгаришлар ҳақидаги маълумотларни рўйхатда келтирилиши лозим.

Бир вақтнинг ўзида комиссия бунда айибдор шахсларни ва у ёки бу объектлардаги ўзгаришлар ҳисоб регистрларида акс этмаганлиги сабабларини аниқлаши лозим.

Машиналар, ускуналар ва куч қуроллари йўқлама қилиш рўйхатларига яқка тартибда, *инвентарь рақами, тайёрлаган заводи, чиқарилган йили, вазифаси, қувватлари* ва ҳоказолар кўрсатилган ҳолда киритилади.

Бир хил қийматли, бир цех ёки бўлимга бир вақтда келиб тушган ва гуруҳлаб ҳисобга олиш инвентарь карточкасида ҳисобга олинган хўжалик инвентарлари йўқлама қилиш рўйхатларида бу буюмларнинг сонини кўрсатган ҳолда номлари бўйича келтирилади.

Асосий воситаларнинг инвентарь объектларига берилган рақамлар, қоидага кўра, **ўзгармаслиги керак**. Объектлар ўзларининг техник-ишлаб чиқариш вазифасига бўйича киритилиши керак бўлган асосий воситалар гуруҳидан бошқа гуруҳга хато равишда киритилган ҳолларда, шунингдек нотўғри рақам қўйилганлиги аниқланган ҳолларда рақамлар ўзгартирилиши мумкин.

Инвентаризация пайтида хўжалик юритувчи субъектдан ташқарида бўлган асосий воситалар объектлари (узоқ рейсларда бўлган денгиз ва дарё кемалари, темир йўл ҳаракатдаги таркиби, автомашиналар, капитал таъмирлашга юборилган машина ва ускуналар ва ҳоказо) доимий ишлайдиган ёки ишчи комиссия томонидан, улар хўжалиқдан вақтинча чиқиб кетиши пайтига қадар йўқлама қилиниши керак.

Фойдаланишга яроқсиз ва тиклаб бўлмайдиган асосий воситалар, йўқлама қилиш **рўйхатига киритилмайди**. Ана шу объектларга **алоҳида рўйхат** тузилади ва уларни фойдаланишга топшириш вақти ва ушбу

объектларни яроқсиз ҳолга келтирган сабаблар (шикастланиш, тўла эскириш ва ҳоказолар) кўрсатилади. Бундай объектларни ҳисобдан чиқариш бухгалтерия ҳисоби қоидаларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзининг асосий воситаларини инвентаризация қилиш билан бир қаторда **ижарага олинган** ва **маъсулиятли сақлашда** бўлган асосий воситалар ҳам текширилади. Бундай объектлар бўйича алоҳида рўйхат тузилади, унда ана шу объектлар маъсулиятли сақлаш ёки ижарага қабул қилинганлигини қайси ҳужжатлар билан амалга оширилганлиги кўрсатилади.

Асосий воситаларнинг дастлабки қиймати **инфляцияни** ва бошқа омилларни эътиборга олган ҳолда вақти-вақти билан **қайта баҳоланиши** мумкин.

5.5. Нарх сиёсати

Корхоналарнинг нарх сиёсати нарх белгилаш мақсадлари ва услублари фарқланадиган тўрт бозор типлари шароитларида олиб борилиши мумкин: соф рақобат, монополистик рақобат, олигополистик рақобат, соф монополия. Нархни шакллантириш ва ўзгартириш корхонанинг даромадларига ва шу орқали молиявий аҳволига жиддий таъсир кўрсатади. Албатта, нарх билан боғлиқ бўлмаган рақобат усуллари аҳамиятини сира ҳам инкор этиш мумкин эмас. Корхонада ўз маҳсулотининг сифат хислатларига, маҳсулот сотишни ташкил этишга, товарлар ҳаракатига, рекламага, маҳсулотга хизмат кўрсатишга ва бошқа йўналишларга катта эътибор беради.

Маълумки, бозорда нархлар учта гуруҳ омиллар натижасида шаклланади:

1. Талаб омиллари (бозорда ўхшаш товарлар мавжудлиги ва уларнинг нархлари, бозорга кириш харажатлари, харидорлар даромадлари, харидорларнинг тўловга қобил талаблари кабилар ва шу асосда талабга йўналтирилган нарх сиёсати).

2. Харажат омиллари (ишлаб чиқариш харажатлари, маркетинг харажатлари, фойда).

3. Рақобат омиллари (тармоқдаги фирмалар сони, айнан ўхшаш импорт

товарлари, рақобатчилар товарларига бўлган нархлар).

Асосий нархни белгилаш кўпинча қуйидагича олиб борилади:

- нархлаштириш масаласи умумий равишда қўйилади,
- талаб аникланади,
- харажатлар баҳоланади,
- рақобатчилар товари ва нархи таҳлил қилинади,
- нархни шакллантириш услуби танланади,
- охириги натижавий нарх ўрнатилади.

Бунда нарх белгилашнинг турли усулларидадан фойдаланиш мумкин.

«Ўртача харажатлар плюс фойда» тамойили бўйича нарх белгилаш товарнинг таннархига муайян устама қўйишдан иборат бўлиб, нарх белгилашнинг энг оддий усули ҳисобланади. Устама миқдори товар турига қараб, жуда кенг чегараларда тебраниб туриши мумкин.

«Кўзланган фойда нормаси» олишни таъминлайдиган нарх белгилаш усулини қўллайдиган ишлаб чиқарувчилар олдиндан сарф этилган капитал учун муайян қайтим (фоиз) олишга интиладилар.

Нархни чегаравий харажатлар бўйича белгилаш усулини қўллаш билан фирма маҳсулотнинг қўшимча ҳажми бирлигини алоҳида баҳога сотади, бу ҳолда харажатларнинг фақат бир қисми (ўзгарувчи харажатлар) қопланади. Нарх белгилашнинг бу стратегияси агар фирма ишини тўхтатиш хавфи туғилган ва бошқа қатор ўзига хос шароитларда наф келтириши мумкин.

5.6. Дивиденд сиёсати

Фойдани тақсимлаш пировард натижада акциядорларга дивидендлар ҳисоблаш ва тўлаб бериш масаласига бериб тақалади. “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” Қонуннинг 53-моддасида дивидендга шундай таъриф берилади: “Дивиденд фойданинг солиқлар ва мажбурий тўловлар тўланганидан, қайта инвестиция амалга оширилганидан сўнг акциядорлар жамияти ихтиёрида қоладиган,

акциядорлар ўртасида тақсимланиши керак бўлган қисми”. Кўриниб турибдики, акциядорлик жамиятининг фойдаси биринчи навбатда солиқлар ва мажбурий тўловларга, иккинчи навбатда қайта инвестициялашга (ўз капитални кенгайтиришга) ва шундан сўнг қолган қисми эса акциядорлар ўртасида даромад сифатида тақсимлашга йўналтирилиши лозим.

Жамият уставида фойданинг (даромаднинг) қанча қисми дивидендлар тўлаш учун мажбурий тарзда йўналтирилишини қатъий белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки корхонада қайта инвестициялаш зарурий ҳажмларини кўпчилик ҳолларда олдиндан аниқ башорат қилиш қийин. Бозор муносабатлари шароитида фойданинг етарли қисмини капитални кенгайтиришга йўналтирмаслик корxonанинг техник-технологик салоҳиятига ва рақобатбардошлигига салбий таъсир қилади.

Шу жиҳатдан олганда **дивидендларни** ҳар қандай ҳолда тўлаб берилиши ҳақидаги қондани жамият уставига киритиб бўлмайди, дивиденд тўлаш имконияти корхонада юзага келган шароитларга боғлиқ бўлади. Масалани акциядорлар умумий йиғилишида ҳал этилиши энг маъқул вариантдир. Чунки, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, оддий акциялар бўйича ҳам, имтиёзли акциялар бўйича ҳам дивидендлар тўлашнинг мумкинлиги ва мақсадга мувофиқлиги жамият фаолиятининг натижалари, унинг молиявий аҳволи ва мунтазам ўзгариб турувчи жорий эҳтиёжлари билан белгиланади. Аини пайтда жамиятнинг истиқболи учун тайёргарлик кўриб бормаслик ҳам мумкин эмас.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида акциядорларнинг катта қисми катта дивидендларга умид боғлайди ва ҳатто акциядорлик жамияти ҳар қандай ҳолатда ҳам дивиденд тўлаши мажбурий бўлиши лозим деб ҳисоблайди. Лекин дивидендга айлана оладиган даромадни яратиш лозим. Бундан ташқари, мазкур даромадга барқарор эришилиши шарт-шароитлари ҳам яратиб берилиши талаб этилади. Барқарор ишловчи акциядорлик жамиятлари дивидендларни мунтазам тўлаб беришга интиладилар.

Дивидендлар мунтазам тўланиши жамиятга янги акциядорларни жалб этишни осонлаштиради.

Мутахассислар жамиятнинг уставида ишлаб чиқаришни ривожлантириш фондини ташкил этишни ҳамда унга ажратиладиган фойда улушини белгилаб қўйишни, шунингдек уставда “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” Қонуннинг 34-моддаси талабларидан кам бўлмаган чегараларда захира фонди ташкил этилишини назарда тутишни тавсия қиладилар.

5.7. Молиявий таҳлил - молиявий менежментнинг муҳим инструменти сифатида

Корхоналарнинг молиявий фаолияти комплекс жараён бўлиб, у кўрсаткичлар тизими ёрдамида ифодаланади. Корхоналарнинг молиявий фаолияти таҳлили корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражаси ўрганиш ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилганидек, корхоналарни молиявий фаолиятини таҳлил қилишнинг биринчи босқичи молиявий ҳолатни умумий баҳолаш ҳисобланади. Бу босқичда корхоналар фаолиятини ҳажми, умумий самарадорлиги, корхоналарнинг ўзоқ муддатли ва айланма активлари, корхоналарнинг мажбуриятлари таҳлил этилади. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. Корхоналар фаолиятининг умумий мутлақ кўрсаткичлари.
2. Корхоналар фаолиятининг умумий нисбий кўрсаткичлари.
3. Корхоналар маблағларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.
4. Корхоналар мажбуриятларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.
5. Корхоналар захиралари ва харажатларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.

Таҳлил қилинаётган корхоналар ҳар хил бўлиши мумкин жумладан:

- ҳажми бўйича — майда, ўрта ва йирик корхоналар, бу ҳолат молиявий таҳлилнинг йўналишлари ва чуқурлигига таъсир кўрсатади;

- ҳар хил технологияга эга бўлиб, турли тармоқларга тегишли бўлади. Бу ҳолат корхоналарни асосий ва айланма маблағлар билан таъминланишига таъсир кўрсатади;

- корхоналар ўзининг маблағларга бўлган эҳтиёжини ўзи ва мажбуриятлар ҳисобидан ҳар хил даражада қоплаши мумкин.

Улар ҳаммаси корхоналарнинг умумий, иқтисодий, молиявий фаолиятига, албатта, таъсир кўрсатади. Шу сабабли молиявий ҳолатни таҳлил қилишда умумий баҳолаш ўтказилади.

Молиявий таҳлилда умумий нисбий кўрсаткичлар корхоналар фаолиятининг молиявий ҳолатини умуман ифодалашга ёрдам беради. Умумий нисбий кўрсаткичлар сифатида қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади.

1. Корхоналар мол-мулки қийматининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқариш ялпи маҳсулот ва ялпи фойда, яъни солиқлар тўланмасдан олдинги фойда.

2. Корхоналар ишлаб чиқариш фондларининг, яъни асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва ялпи фойда.

Корхона мол-мулкининг асосий қисмини ишлаб чиқариш фондлари ташкил этади ва улардан фойдаланиш даражаси корхоналарнинг молиявий ҳолатига бевосита таъсир кўрсатади.

Молиявий ҳисоботлар маълумотлари молиявий таҳлил учун асос бўлади. У қуйидаги йўналишларда ўтказилиши мумкин:

- мутлақ кўрсаткичлар таҳлили, яъни корхоналарнинг маблағлари ва уларнинг манбалари ҳажм кўрсаткичлари;

- горизонтал таҳлил - корхоналар ҳисоботида ифодаланган моддаларнинг бир давр давомида мутлақ ва нисбий ўзгаришлари;

- вертикал таҳлил - корхоналар маблағларини таркибий ўзгаришлари

таҳлили;

- тренд таҳлили - корхоналарнинг молиявий ҳолатини ифодаловчи алоҳида кўрсаткичларнинг ўзгариш йўналишлари таҳлили;

- молиявий коэффицентлар таҳлили, бунда молиявий коэффицентлар сифатида ликвидлик, рентабеллик, ишчанлик, бозорга оид фаоллик, корхона капиталининг таркибий кўрсаткичларидан фойдаланилган.

Молиявий коэффицентлар ўз навбатида икки гуруҳга бўлинади:

- тақсимланиш коэффицентлари;

- мувофиқлаштириш коэффицентлари.

Тақсимланиш коэффицентлари тўғрисида гап борар экан, корхона мол-мулки таркибида, асосий ва айланма маблағларнинг салмоқлари, умумий айланма маблағларнинг таркибида моддий ва пул айланма маблағларни салмоқлари, корхона маблағларининг манбалари таркибида ўзлик маблағларнинг манбалари, мажбуриятларининг салмоқлари ва бошқа таркибий кўрсаткичлар таҳлил этилади. Мувофиқлаштириш коэффицентлари тўғрисида гап борар экан, бу ерда молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги ва корхоналар рентабеллиги кўрсаткичлари таҳлил этилади. Молиявий мустаҳкамлик коэффиценти — корхона моддий маблағлари билан уларни қопловчи манбалар ўртасидаги ўзаро нисбат, баланс ликвидлик коэффиценти — корхона айланма маблағлари билан корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари ўртасидаги нисбатни ўрганишда қўлланади.

Молиявий таҳлилда умумий нисбий кўрсаткичлар корхоналар фаолиятининг молиявий ҳолатини умуман ифодалашга ёрдам беради. Умумий нисбий кўрсаткичлар сифатида қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади.

1. Корхоналар мол-мулки қийматининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқариш ялпи маҳсулот ва ялпи фойда, яъни солиқлар тўланмасдан олдинги фойда.

2. Корхоналар ишлаб чиқариш фондларининг, яъни асосий ва айланма

ишлаб чиқариш фондларининг ҳар бир сўмига нисбатан ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва ялпи фойда.

Корхона мол-мулкининг асосий қисмини ишлаб чиқариш фондлари ташкил этади ва улардан фойдаланиш даражаси корхоналарнинг молиявий ҳолатига бевосита таъсир кўрсатади.

5.8. Корхоналарда молиявий назоратни ташкил қилиш мазмуни

Молиявий бошқарув жараёнида назорат функциялари ҳам амалга оширилишининг жуда муҳим ўрин эгаллаши, молиявий назоратсиз самарали молиявий бошқарувга эришиб бўлмаслиги корхона молиясининг моҳиятидан келиб чиқади. Молия назариясининг чет эллардаги деярли барча тадқиқотчилари молиянинг моҳияти ва функцияларини таърифлашда унинг тақсимлаш ва қайта тақсимлаш функцияси билан бир қаторда назорат функциясига алоҳида эътибор берадилар.

Молиянинг тақсимлаш функцияси объектлари деб мамлакат миқёсида ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад, корхона миқёсида эга тушумлар, даромадлар, харажатлар, қарзлар ва фойда ҳисобланади. Мамлакат миқёсида молиявий ресурслар ҳудудлараро ва тармоқлараро қайта тақсимланади, шунингдек умум миллий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилади. Корхона миқёсида молиявий ресурслар шаклланиши ва йўналтирилишида корхона фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадлари биринчи ўринда туради.

Молиявий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёни қанчалик даражада оқилона, тежамли ва самарали юз бераётганлигини молиявий назорат орқали аниқланади. Молиявий назоратнинг объекти бир томондан ресурслар ва даромадлар тўла ва имкони борича арзон шаклланиши бўлса, иккинчи томондан бу ресурсларнинг тежаб-тергаб ва юқори самара билан ишлатилишидир. Молиявий назорат натижаларига суянган ҳолда молиявий ресурслар тақсимланиши пропорциялари, уз вақтида ва тўлалигича корхона

ихтиёрига келиб тушиши ва, энг муҳими, ушбу ресурслардан қай ҳолатда тежамли ва самарали фойдаланилаётганлиги ҳақида маълумотларга эга бўлинади.

Молиянинг назорат функцияси алоҳида тарзда эмас, балки унинг ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш каби вазифалари билан уйғунлашган ҳолда амал қилади. Бу функциялар биргаликда содир бўлиши молиянинг иқтисодий моҳияти том маънода ягона эканлигидан келиб чиқади. Айниқса, тақсимлаш ва назорат функцияларида молиявий муносабатларнинг бир-бирдан ажратиб бўлмайдиган томонлари бирлиги акс этади. Корхонанинг кундалик реал ҳаётида ҳар бир молиявий муносабатда молиянинг юқорида санаб ўтилган барча функциялари мужассамлашган бўлади, соф ҳолда фақат битта функцияни бажаришга йуналтирилган молиявий муносабатни топишнинг иложи йўқ.

Молиянинг назорат функцияси амалга оширилиши учун молиявий ахборот зарур бўлади. Молиявий ахборот биринчи навбатда бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоботлардан олинади. Молиявий маълумотлар корхона фаолиятини ҳар томонлама таҳлил қилишга ва хўжалик фаолиятнинг салоҳиятини иқтисодий баҳолашга имконият яратади ва, пировардида, юзага келган салбий кўрсаткичларни унга таяниб бартараф этишга имконият вужудга келади.

Ўз-ўзидан равшанки, бозор муносабатлари шароитида молиявий назорат корхона фаолияти билан манфаатлари у ёки бу тарзда боғланиб кетган субъектлар томонидан амалга оширилади. Мазкур субъектларни корхонадаги молиявий жараёнларнинг уларнинг манфаатларига таъсир этувчи турли жиҳатлари қизиқтиради. Шундай бўлсада, молиявий назоратнинг умумий муштарак мақсадини кўрсатиш мумкин, у ҳам бўлса, молиявий ресурслардан иқтисодий самарали, ўз вақтида ва тўлалигича, мақсадли фойдаланишни таъминлашдир.

Умуман олганимизда, молиявий назорат корхонани иқтисодий назорат тизимининг таркибий қисми бўлиб, унинг йўналишлари бир томондан давлатнинг ва кенг жамоатчиликнинг манфаатларини ҳимоялашга қаратилган бўлса, иккинчи томондан - мулкдорларнинг, ходимларнинг, инвесторларнинг ва потенциал инвесторларнинг, кредиторларнинг ва корхона ҳамкорларининг манфаатларини ҳимоялашга қаратилган. Бозор муносабатлари ривожланиши билан молиявий назоратнинг аҳамияти кескин ортиб бормоқда.

Шундай қилиб, молиявий назорат молиянинг назорат функциясини ҳаётга татбиқ этиш кўринишида намоён бўлади, молиявий назоратнинг йўналишлари ва мазмуни молиявий муносабатларнинг моҳияти билан белгиланади. Айти пайтда молиявий назорат мазмуни ва йўналишлари иқтисодиётнинг таракқиёти, иқтисодий ислохотлар туфайли ишлаб чиқариш муносабатлари ўзгариши туфайли ўзгаради ва бойиб боради. Чунончи, корхоналарнинг иқтисодий мустақиллиги, хўжалик юритиш ҳуқуқларининг кенгайиши, уларнинг молиявий фаолиятни олиб боришдаги мустақиллиги, тадбиркорликнинг ранг-баранг тус олиши, мулк шакллари хилма-хиллашуви, иқтисодиётни эркинлаштирилиши жараёни молиявий назоратнинг мазмуни бойишига олиб келади.

Молиявий назоратни махсус шаклларни ва услубларни қўллаш орқали хўжалик юритувчи ва бошқарув органларининг молиявий фаолияти билан боғлиқ бўлган масалаларни текширишга қаратилган ҳаракатлар ва тафтишлар йиғиндиси сифатида таърифлаш мумкин.

Давлат органлари ва йирик иқтисодий тузилмалар томонидан молиявий назорат олиб борилишида, одатда, юқори малакали ва тажрибали мутахасислардан таркиб топган махсус бўлинмалар ташкил этилади. Уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари энг асосий жиҳатларида қонунчилик орқали қатъий равишда тартибга солинган бўлади. Корхоналарда эса молиявий назорат биринчи навбатда корхонанинг молиявий хизмати томонидан, алоҳида бундай хизмат мавжуд бўлмаган ҳолларда эса бош бухгалтер томонидан амалга оширилади.

Молиявий назорат макроиқтисодиётдаги, тармоқдаги ва корхонадаги иқтисодий назоратнинг таркибий қисми, у барча даражаларда қиймат пропорциялари шаклланишига дахлдордир. Молиявий назорат ҳар бир соҳада қўлланади ва ҳар бир соҳада ўзига хос мақсадли йўналишга эга бўлади. Молиявий назоратнинг объекти бўлиб молиявий ресурсларнинг ҳаракатланиши, шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши хизмат қилади.

Молиявий ресурслар эса иқтисодиётнинг барча бўғинларидаги жамғармалар (фондлар) шаклидаги пул ресурсларидир.

Молиявий назорат жараёнида бевосита текшириш предметлари турли молиявий кўрсаткичлар, аввало, фойда, даромад, тўғри ва эгри солиқлар, рентабеллик, маҳсулот таннархи, муомала харажатлари, молиявий кўйилмалар, жалб этилган маблағлар, турли хил мақсадлар ва фондларга ажратмалардир. Бу кўрсаткичлар ўзаро боғлиқ ва уйғунлашган характерга эга бўлади, Шунинг учун молиявий назорат хўжалик юритувчиларнинг ишлаб чиқариш, хўжалик юритиш, тижорат ҳамда молия-кредит механизмидаги ўзаро боғлиқликларнинг барча томонларини қамраб олади.

Макроиқтисодиёт миқёсида молиявий назорат қуйидаги таҳлил ва текширишларни ўзида акс эттиради:

- макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш талабларига риоя этилиши;
- ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад тақсимланиши ва қайта тақсимланишида оптималликни таъминлаш;
- давлат бюджети даромадларини ташкил этиш ва ижросини таъминлаш (бюджет назорати);
- корхона, ташкилот ва бюджет муассасаларида молиявий меҳнат ва моддий ресурслардан самарали фойдаланиш;
- хўжалик субъектлари молиявий ҳолати ва солиқ назорати.

Макроиқтисодий даражада молиявий назорат олдига қуйидаги вазифалар қўйилади:

- халқ хўжалигида ва алоҳида тармоқларда пул даромадлари ва фондлари билан молиявий ресурсларга бўлган талаб ўртасидаги мутаносибликка кўмаклашиш;

- давлат бюджети олдидаги молиявий мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқлигича бажарилишини таъминлаш;

- молиявий ресурсларни юксалтириш ва жамлашда мавжуд резервларни аниқлаш;

- таннархни пасайтириш ҳисобига рентабелликни ошириш йўллари кўрсатиш;

- хўжалик субъектларининг пул ресурслари ва моддий бойликларни мақсадга мувофиқ объектларга сарфлашга таъсир ўтказиш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини тўғри юргизиш;

- амалдаги қонунчиликка ва норматив актларга риоя этилишини таъминлаш, шунингдек, турли хил мулк шаклидаги корхоналарни солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш бўйича таклифлар бериш;

- корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолияти ва валюта операцияларидан юксак иқтисодий самара олиниши учун шарт-шароитлар яратилишига ёрдам бериш ва бошқалар.

Молиявий назорат иқтисодиётнинг барча жабҳаларида молиявий интизомни таъминлашга ва мустаҳкамлашга қаратилган. Молиявий интизомни мустаҳкамлашнинг таъсирчан чораси молиявий жавобгарликдир. Молиявий жавобгарлик механизми молия интизомини бузган корхонага ёки шахсга нисбатан ҳам маъмурий, ҳам иқтисодий чоралар қўлланишини назарда тутди. Иқтисодий усул билан таъсир кўрсатиш муайян молиявий санкциялар кўринишида амалга оширилади.

Молиявий жавобгарлик механизми иқтисодиётдаги барча субъектларнинг молиявий маъсулияти мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бунда молиявий санкцияларнинг амалдаги таъсирчанлигига эришиш бош масала ҳисобланади. Ўз навбатида молиявий санкциялар таъсири фақат уларнинг

миқдори гагина боғлиқ эмас, балки биринчи ўринда молиявий суистеъмолларнинг эътиборсиз қондирилмаслиги жуда муҳим аҳамиятга эга.

Кўриниб турибдики, иқтисодий ҳаётнинг турли соҳаларида ва хўжалик бошқарувидаги кўп қиррали мураккаб вазифаларни хал этишда молиявий назорат фаол роль ўйнайди. Шунга биноан унинг ташкил этилиши муайян талабларга мувофиқ келиши лозим.

Молиявий назоратни, уни амалга оширувчи субъектларнинг мавқеи ва расмий мақомидан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги турларга ажратадилар:

- давлат молиявий назорати;
- корхона ичидаги молиявий назорат;
- жамоатчилик молиявий назорати;
- холис (аудиторлик) молиявий назорати.

Давлат молиявий назоратини умумдавлат бошқарув органлари ҳамда қонунчиликда белгиланган тартибда давлатнинг ваколатли органлари амалга оширадилар. Умумдавлат бошқарув органлари томонидан молиявий назорат турли кўринишларда мамлакат ҳудудидаги барча хўжалик субъектларини мулкчилик шаклидан ва ташкилий буйсунишидан қатъий назар қамраб олади. Хўжалик субъектлари фаолиятини у ёки бу тарзда бошқарувчи вазирликлар ва идоралар томонидан назорат уларнинг қўл остидаги субъектларнигина қамраб олади.

Корхона ичидаги молиявий назоратни корхона, ташкилот ёки муассаса ичида ташкил этилган иқтисодий хизмат (бухгалтерия, молия бўлими, ички аудит) амалга оширади. Назорат объекти эса корхонадаги молиявий-иқтисодий жараёнлар ва корхона таркибига кирувчи тузилмавий бўлинмаларнинг фаолиятидир.

Жамоатчилик молиявий назоратини алоҳида гуруҳ ёки мутахассислар ихтиёрий равишда ва меҳнат ҳақи талаб қилмасдан амалга оширадилар. Жамоатчилик вакиллари томонидан нималарнинг ва қандай молиявий назорат қилиниши назоратдан кўзда тутилган мақсадларга боғлиқ бўлади.

Холис (аудиторлик) молиявий назоратини махсус аудит фирмалари амалга оширади. Унинг мақсади корхона молиявий-хўжалик фаолиятига у билан манфаатлари боғлиқ шахслар манфаатлари ҳимоя қилиниши нуктаи назаридан мустақил ва холис баҳо беришдир.

Молиявий назорат дастлабки, жорий ва сўнгги (яқунловчи) назорат кўринишида амалга оширилиши мумкин.

Дастлабки молиявий назорат юридик ва жисмоний шахсларнинг молия-хўжалик жараёни олиб борилиши учун муҳим аҳамиятга эга. У корхона молия режасини ишлаб чиқишда, кўриб чиқишда ва тасдиқлашда, муассасалар ва ташкилотларнинг харажатлар смета ишлаб чиқилишида, таъсис ҳужжатларини имзолашдан олдин бажарилиши лозим бўлган жараёнлар тартибини ўз ичига олади. Шундай қилиб, дастлабки молиявий назорат корхонада молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш учун зарур шарт-шароитларни яратиб беришга кўмаклашади. Молиявий назоратнинг бу шакли амалдаги қонунчилик ва норматив актлар бузилишининг олдини олишга хизмат қилади.

Жорий молиявий назорат корхонанинг жорий фаолияти мобайнида, молия-хўжалик операциялари жараёнида, молия режалари бажарилаётган пайтда қўлланади. Ушбу шаклнинг асосий аҳамияти шундаки, у корхонанинг ички резервларини ўз вақтида излаб топишга ва дарҳол ишга солишга ердан беради. Жорий молиявий назорат корхона, ташкилот ёки муассасанинг молия хизмати орқали молиявий интизом бузилишининг олдини олиш мақсадидаги кундалик тадбирларни амалга оширади.

Молиявий назоратнинг сўнгги ёки яқунловчи шакли ҳисобот даври ёки молия йили тугагандан сўнг амалга ошириладиган тадбирлар йиғиндиси дир. Бунда, бюджетни ижро этишдан давлат пул ресурсларнинг мақсадга мувофиқ харажат қилинганлиги, корхона ва ташкилотнинг молиявий режаси бажарилиши, бюджет муассасиси сметанинг бажарилиши натижалари текширилади.

Якуний назорат дастлабки ва жорий назоратлар натижаларига суянган ҳолда, улар билан узвий боғлиқликда амалга оширилади.

Молиявий назорат амалга оширилиши усулларига қараб текшириш, таҳлил, тафтиш ва аудит сифатида бажарилиши мумкин.

Текшириш усули орқали бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари баланс ва харажат ҳужжатлари асосида корхона молия-хўжалик фаолиятининг алоҳида масалалари кўриб чиқилади. Текшириш жараёнида молиявий интизом бузилишлари ва нуқсонлар аниқланади, мавжуд муаммоларни бартараф этиш ва салбий ҳолатларнинг такрорланмаслиги учун чора-тадбирлар ишлаб чиқилади.

Молиявий назоратнинг таҳлил усули одатда унинг барча бошқа усуллари қўлланаётган пайтларда ҳам ишга солинади. Шу билан бирга таҳлил назорат жараёни учун мустақил аҳамиятга ҳам эга. Молиявий назоратнинг таҳлил усули мунтазам ва омилкор бўлиши лозим, чунки у кўпроқ даражада даврий ва йиллик ҳисоботлар маълумотлари асосида бажарилади. Таҳлил маблағлар харажатлари нормаларга мувофиқ бўлишини ва режалар бажарилишини таъминлашга қаратилади.

Молиявий назоратнинг тафтиш усули корхона ва ташкилотнинг ҳисобот давридаги молия-хўжалик фаолиятини текширишнинг энг қатъий ва принципиал усули ҳисобланади. Тафтиш мобайнида тафтиш қилинаётган даврдаги фаолиятнинг ёки тафтиш билан қамраб олинаётган фаолият соҳасининг барча жиҳатлари истисносиз равишда тўла текшириб чиқилади. Шунинг учун тафтиш молиявий назоратнинг энг қимматга тушадиган усулидир.

Амалиётда ҳар қандай тафтишни амалга оширишдан олдин махсус дастур қабул қилиниб, унда тафтиш мақсади, объекти, мавзуси ва вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган асосий масалалар акс эттирилади. Тафтишнинг мақсадига мувофиқ ҳолда режа ва ҳисоботдаги маълумотларни қиёслаш, нақд маблағларни текшириш, ҳужжатли ва қарама-

карши текшириш, товар-моддий бойликларни инвентаризациялаш ва бошқа шу каби назорат усуллари ишга солинади.

Тафтиш натижалари тафтишни амалга оширган мутахассислар томонидан тузиладиган далолатнома кўринишида расмийлаштирилади. Далолатномада корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятида юзага келган камчиликлар ва муаммолар ҳамда уларни бартараф этиш учун зарур бўлган чора-тадбирлар кўрсатилади.

Молиявий назоратнинг субъектлари молиявий назоратни амалга ошириш вазифаси юкланган махсус органлар ва ташкилотлардир. Жумладан, Молия вазирлиги таркибидаги молия органлари давлат молиясига ва унинг марказий бўғини бўлган давлат бюджетига пул ресурсларини жалб этилишини ва харажатларнинг мақсадли ҳамда самарали амалга оширилишини назорат қилиб туради. Молия вазирлиги таркибида назорат-тафтиш бошқармаси (департаменти) фаолият олиб борса, маҳаллий-ҳудудий молия бошқармаларида бош назорат-тафтиш бўлинмалари функционал ишларни олиб боради.

Шунингдек, давлат номидан молиявий назорат олиб бориш вазифаси солиқ органлари зиммасига ҳам юкланган. Давлат солиқ қўмитаси молиявий назоратни тезкор амалга оширишнинг органи бўлиб, у Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида» ги қонунига биноан ўз фаолиятини олиб боради. Давлат солиқ хизматининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- солиқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши, солиқларнинг тўғри ҳисоблаб чиқарилиши, тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини назорат қилиш;

- солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш, солиқ тўловчиларга солиқлар бўйича мажбуриятларини бажаришда ёрдам кўрсатиш;

- солиқ сиёсатининг руёбга чиқарилишида бевосита қатнашиш;

- солиққа тортиладиган объектлар ва субъектларнинг тўлиқ ҳамда ўз вақтида ҳисобга олинишини таъминлаш;

- солиқлар бўйича ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш, уларни аниқлаш ва бартараф этиш.

Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий назоратнинг янги тури вужудга келди ва у аудиторлик назорати сифатида намоён бўлмоқда. Аудитнинг тафтишдан энг биринчи тафовути шундаки, аудит текшируви корхонадан мустақил бўлган, холис ва профессионал текширувчи томонидан ўзаро келишилган ҳақ эвазига амалга оширилади.

Аудит текшируви мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналарда ўтказилиши мумкин. Аудиторлик фирмаси бу мустақил муассаса бўлиб, унинг мустақиллиги назоратнинг объективлигини таъминлашга ва юқори сифат даражасига хизмат қилади. Аудитор давлат хизматчиси эмас, балки молия, ҳисоб ва назорат соҳасидаги юқори малакали мутахассис бўлган бухгалтердир.

Аудиторлар Аудиторлар палатасига бирлашганлар. Бу аудитор кадрларни ягона андозалар асосида тайёрлаш ва қайта тайёрлаш аудиторларнинг профессионал билимлари юқори даражасини таъминлашга ва назорат қилишга хизмат қилади.

Аудит текшируви ички (фирма доирасидаги) ва ташқи бўлиши мумкин. Ички аудит – бу компания ичидаги аудит хизмати бўлиб, унинг бош идораси таркибида ёки филиал ва бўлинмалар таркибида ҳам бўлиши мумкин. Ички аудит корхонада молия-хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга, бошқарув қарорларининг уз вақтида ва тўғри ижро этилишини таъминлашга, фойда ва рентабелликни оширишга йўналтирилган. Ички аудитнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- даврий ва йиллик ҳисоботларни тайёрлаш чогида бухгалтерия ҳисоби коида ва принципларига риоя қилинишини таъминлаш;

- ташқи аудитор тафсияларини қайта ишлаш, кўриб чиқиш;

- корхона раҳбарига фирма молия стратегиясининг барча масалалари бўйича маслаҳатлар бериш;

- молиявий ҳисоботлар ва маълумотларнинг аниқлиги, шубҳасизлиги ва ўз вақтидалигини текшириш;

- корхона активларнинг бутлигини сақлаш бўйича борилаётган чоратадбирларнинг таҳлили;

- ликвид маҳсулотларни эҳтиёт қилилиниши ва резервларни аниқлаш;

- фирманинг ва филиалларнинг молия-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини аниқлаш ва бошқалар.

Ташқи аудитни ихтисослашган аудит фирмалари олиб борадилар. Ташқи аудитнинг асосий вазифаси корхона молиявий ҳисоботларининг ҳаққонийлигини тасдиқлаш. Лекин шу билан бирга аудит жараёнида корхонанинг молия-хўжалик фаолияти чуқур таҳлил этилади ва ундаги нуқсонларни бартараф этиш бўйича тавсиялар берилади. Ташқи аудитнинг мақсадлари ва вазифаларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

- корхонанинг молия-хўжалик фаолиятининг ва бухгалтерия ҳисоби юритилишининг амалдаги қонунчиликка мувофиқлигини аниқлаш ва унга баҳо бериш;

- корхона ички аудит хизматининг таъсирчанлигини ва самарадорлигини аниқлаш;

- корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш ва баҳо бериш;

- корхона фаолиятининг яхшилаш бўйича молиявий тавсиялар бериш;

- солиққа тортиладиган даромадлар тўла ва тўғри ҳисобга олинганлигини аниқлаб бериш, корхонага нисбатан молиявий жарималар қўлланишининг олдини олишга кўмаклашиш;

- аудит текширувини ўтказиш ҳақидаги шартномада келишиб олинган бошқа вазифалар.

Аудит текширувини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчиси тайёргарлик босқичи бўлиб, унда маълумотлар танланади ва бир тизимга келтирилади, ҳисоботлардаги кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги

асосида улар таққослаб чиқилади. Иккинчи босқичда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари маълумотлари таҳлил этилади. Учинчи босқичда хулоса ишлаб чиқилади. Аудитор корхонанинг тижорат сири сақланишига кафолат бериши лозим. Корхона фаолияти ҳақидаги маълумотлар аудитор томонидан у ёки бу тарзда ошкор қилинишига фақат қонунчиликда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади. Аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш учун Молия вазирлигидан лицензия олиш ҳамда «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонун талабларга мувофиқ келиш талаб этилади.

5.9. Корхона фаолиятида молиявий назоратни ташкил этиш

Молиявий менежментнинг назорат функцияси корхонада пул оқимлари устидан назорат сифатида амалга оширилади. Бунда тўлов ва ҳисоб-китобларнинг олиб борилишидаги молиявий кўрсаткичларнинг ўзгаришлари устидан назорат ва таҳлил молиявий стратегиянинг изчил равишда амалга оширилишига кўмаклашади.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси корхонада даромад манбаларини, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида пул фондлари структурасини аниқлаш, корхонанинг пул фондлари ва моддий ресурсларидан фойдаланишда даромадлар ва харажатларни тартибга солиш мақсадларига хизмат қилади.

Корхонанинг моддий ва молиявий маблағларини, даромад ва харажатларини баланслаштиришда хом ашё, моддий ресурслардан самарали фойдаланиши, меҳнат умумдорлигини ошириш, қарзлар ва тўловларни ўз вақтида тўлаш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун корхонада молиявий назорат *қуйидаги йўналишларда* намоён бўлади:

- корхона шаклланадиган барча фондлари молиялаштириш манбалари бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиб борилиши устидан назорат;
- корхонада ишлаб чиқариш истеъмоли ва ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига асосланган ҳолда фондлар структурасига амал қилиниши устидан назорат;
- Молия ресурсларнинг мақсадли ва самарали сарфланиши устидан назорат.

Корхонада молиявий назоратнинг таъсирчанлигини ошириш учун нормативлар ишлаб чиқилиши ва қўлланиши яхши натижа беради. Бунда пул ресурслари фондининг манбалари ва молиялаштириш ҳажми аниқланади. Нормативлардан фойдаланиб, молиявий ресурслар тартибга солинади, иқтисодий муносабатлар йўлга қуйилади. Пул фондларидан фойдаланиш смета бўйича ёки молиявий режа бўйича ташкил этилади, унга суянган ҳолда

фойдаланишнинг мақсадли ҳамда самарали амалга оширилиши устидан назорат олиб борилади.

Мулкчилик турли шаклига мансуб корхоналарда бошқарув органлари таркибий тузилиши фарқланади, молиявий назоратнинг умумий мазмуни, умуман олганда, бир хил ва корхоналараро тафовутлар кўпроқ даражада мулкчилик шаклига эмас, балки корхонанинг тармоқ хусусиятларига боғлиқ бўлади.

«Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги» қонуннинг 63-моддасига биноан акциядорлик жамиятини акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши ва ижроия органи бошқаради. Жамиятнинг молия-хўжалик фаолияти устидан **ички назоратни** тафтиш комиссияси ва аудитор амалга оширадilar. Мазкур қонунда акциядорлик жамиятининг бошқарув органларига қўйилган умумий мажбурий талаблар мавжуд, лекин шу билан биргаликда у акциядорларнинг жамиятни бошқаришни ташкил этиш, ваколатларни бошқарув органларни ўртасида тақсимлаш, доимий ёки вақтинчалик назорат органларини ташкил этишнинг турли вариантларини танлаш ҳуқуқини назарда тутди. Умуман олганда қонунда акциядорлик жамиятларида бошқарув ва назорат вазифалари амалга оширилишида қуйидаги органлар тузилиши назарда тутилган:

- акциядорларнинг умумий йиғилиши;
- кузатув кенгаши;
- ижроия органи;
- тафтиш комиссияси;
- аудитор;
- санок комиссияси;
- тугатиш комиссияси.

Бу органлар сайлаб ёки тайинлаб қўйилишида акциядорлар бевосита ёки билвосита иштирок эта оладилар. Назорат органлари таркибига шартли равишда акциядорлар реестрини юритувчи мустақил реестр сақловчини ҳам

киритиш мумкин. Чунки у бажарадиган назорат ва ҳисоб юритиш вазифалари акциядорлик жамиятини бошқаришга таъсир этади.

«Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» қонуннинг 64-моддасида акциядорларнинг умумий йиғилиши жамиятни бошқаришнинг олий органи эканлиги қайд этилган. Умумий йиғилиш жамиятни ташкил этиш, унинг фаолияти, уни қайта ташкил этиш, тугатиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этади, жамият уставига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритади.

Овоз берувчи акцияларнинг эгалари сони ўттиз кишидан кам бўлган жамиятда кузатув кенгаши вазифалари жамият устави билан акциядорлар умумий йиғилиши зиммасига юкланиши мумкин.

Акциядорлар умумий йиғилиши одатда бир йилда бир марта умумий ҳисобот йиғилиши сифатда чақирилади. Умумий йиғилишлар оралиғида акциядорлар номидан жамиятнинг **кузатув кенгаши** иш олиб боради.

Кузатув кенгашининг миқдор таркиби акциядорлар умумий йиғилишининг қарори билан белгиланади. Овоз берувчи акцияларнинг эгалари сони беш юздан ортиқ бўлган жамиятда **кузатув кенгаши** аъзолари сони 7 кишидан, овоз берувчи акцияларнинг эгалари мингтадан ортиқ бўлган жамиятда эса 9 тадан кам бўлиши мумкин эмас.

«Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» қонуннинг 83-моддасига биноан акциядор **кузатув кенгаши** аъзоларни сайлашда ўзига тегишли акциялар бўйича овозларни битта номзодга тўлиқ беришга ёки бир неча номзод ўртасида тақсимлашга ҳақлидир.

Қонуннинг 76-моддасига биноан **кузатув кенгаши** аъзоларни сайлашда куммулятив овоз бериш қўлланади, яъни барча номзодларга берилган овозлар сони йиғилишда иштирок этаётган овоз берувчи акциялар сони билан белгиланади ва ундан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Жамиятнинг **жорий фаолиятига раҳбарликни ижроия органи** амалга оширади. Бу вазифани яккабошчилик асосидаги ижроия органи (директор) ёки коллегиял ижроия органи (бошқарув) бажариши мумкин.

Чизма 5.1

Акциядорлик жамиятини бошқариш ва назорат қилиш органлари

Директор акциядорлик жамияти номидан ишончномасиз иш юритади, битимлар тузади, штатларни тасдиқлайди, жамиятнинг барча ходимлари томонидан бажарилиши мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради ва кўрсатмалар беради. **Назоратни амалга ошириш** учун акциядорлар умумий йиғилиши томонидан жамият уставига мувофиқ **тафтиш комиссияси** -

жамиятнинг молия-хўжалик фаолиятини назорат килувчи **ички назорат** органи сайланади. Унинг аъзоси бир вақтнинг ўзида кузатув кенгашининг ҳам аъзоси бўлиши ёки жамиятнинг бошқарув органларида бошқа лавозимларни эгаллаши мумкин эмас. Умумий йиғилиш қарори билан коллегиял орган - **тафтиш комиссияси** ўрнига тафтишчи сайланиши мумкин.

Аудитор номзоди акциядорлар умумий йиғилиши томонидан тасдиқланади. Жамиятнинг **молия-хўжалик фаолиятини текшириш** жамият билан аудитор ўртасида тузилган шартнома асосида амалга оширилади. Аудитор хизматига тўланадиган ҳақ миқдори жамиятнинг кузатув кенгаши томонидан белгиланади.

«Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» қонуннинг 73-моддасига мувофиқ овоз берувчи акциялар эгаларининг сони юздан ортиқ бўлган жамиятда **саноқ комиссияси** тузилади. **Саноқ комиссияси** таркиби камида уч кишидан иборат бўлиши лозим. Овоз берувчи акциялар эгалари сони беш юздан ортиқ бўлган жамиятда саноқ комиссияси вазифалари жамиятнинг **ихтисослаштирилган реестр сақловчиси** зиммасига юкланиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган молиявий назоратни амалга оширишга дахлдор бўлган органлар орасида аудиторнинг алоҳида мавқега эга эканлигини таъкидлаш лозим. Аудит акциядорлик жамиятида мулкдорларнинг буюртмаси асосида ўтказилади, чунки аудиторнинг номзодини акциядорлар умумий йиғилиши тасдиқлаши лозим. Шундай экан, ёлланма хизмат сифатида аудит корхона хўжалик фаолиятининг **ички назорат** қилинишини билдиради. Айни пайтда ўзининг расмий мақомига кура аудит молиявий ахборотдан манфаатдор ташқи фойдаланувчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилиши ҳам талаб этилади. Бу томондан аудит корхонага нисбатан **ташқи молиявий назорат** бўлиб майдонга чиқади.

Корхона фаолиятини **ташқаридан молиявий назорат** қилиш солиқ органлари, тижорат банклари, божхона органлари, қимматли қоғозлар

бозорини мувофиқлаштирувчи ва тартибга солувчи орган, ночор корхоналар ишлари бўйича давлат органлари томонидан ҳам амалга оширилади. Булар орасида солиқ назорати ва банк назорати марказий ўрин эгаллайди.

Солиқ органлари томонидан қуйидагилар назорат қилинади:

- давлат олдидаги корхонанинг солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича мажбуриятларининг тўла ҳажмда ва ўз вақтида бажарилиши;
- бухгалтерия ҳисобида корхона даромадлари ва харажатларининг, мол-мулкнинг тўғри ва тўла акс эттирилиши;
- нақд пул тушумининг ўз вақтида ва тўла ҳажмда банкка топширилиши;
- тўлов интизомига риоя этилиши, дебитор ва кредитор қарзлар бўйича амалдаги қонунчиликка риоя этилиши;
- ходимларга иш ҳақининг ўз вақтида берилиши;
- экспорт-импорт операциялари тартибига ва валюта қонунчилигига риоя этилиши.

Банк назорати ҳам солиқ назоратида белгиланган деярли барча йўналишларни қамраб олади. Банклар бундан ташқари корхона билан кредит муносабатларига ҳам киришишлари мумкин. Шу билан боғлиқ ҳолда банк кредитнинг мақсадли ишлатилишини назорат қилади ҳам корхона молиявий аҳволининг мониторингини олиб боради.

5.10. Молиявий назоратда қўлланадиган асосий кўрсаткичлар

Бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг барқарор ривожланиши ва юқори даромад келтириши унинг молиявий кўрсаткичларида ўз ифодасини топади. Шу туфайли бу кўрсаткичлар корхонанинг инвесторлар учун жозибадорлигини белгилаб беради. Молиявий кўрсаткичлар қанчалик яхши бўлса, корхонага йўналтирилган ва йўналтирилаётган инвестициялар (молиявий ресурслар) бўйича таваккалчилик ёки хатар шунчалик паст ҳисобланади.

Молиявий кўрсаткичлар корхона молиявий аҳволини ифодаловчи нисбий кўрсаткичлардир. Шунинг учун уларни ўтган давр ёки турдош корхоналар билан таққослаб кўрадilar. Айти пайтда абсолют миқдорларда ифодаланувчи кўрсаткичлар ҳам мавжуд, лекин уларни турли корхоналар бўйича ҳамма вақт ҳам таққослаб бўлавермайди.

Молиявий кўрсаткичларни таҳлил қилиш маблағларни йўналтириш турли вариантларидан молиявий жиҳатдан энг ишончлиси ва самаралисини танлаб олишда ёрдам беради. **Молиявий кўрсаткичларни қуйидаги гуруҳларга** бўлиш мумкин:

1. Ликвидлик кўрсаткичлари.
2. Активларни бошқариш кўрсаткичлари.
3. Рентабеллик кўрсаткичлари.
4. Қарзларни бошқариш кўрсаткичлари.

Корхона молиявий барқарорлигининг энг муҳим мезонларидан бири унинг **ликвидлигини** баҳолашдир. Корхонанинг ликвидлиги унинг қисқа муддатли қарзлари бўйича тўловларни бажара олиш қобилиятини ифодалайди. Активларнинг энг ликвид тури пул маблағларидир. Пулдан қарзларни тўлаш учун ҳам, моддий ресурслар сотиб олиш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Ўз қийматини йўқотмасдан тез муддатларда пулга айлана оладиган активлар ликвид активлар деб ҳисобланади.

Ликвидлик кўрсаткичларидан биринчиси **тўлов қобилияти коэффиценти ёки қоплаш коэффиценти** деб аталади. У айланма маблағлар миқдорини (Ай) жорий мажбуриятлар ҳажмига (Жм) бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади:

$$K1 = \frac{A}{\text{Ай}} \frac{\text{й}}{\text{ЖМ}}$$

Айланма маблағлар таркибига пул маблағлари, омбордаги товарлар ва дебиторлик қарзлари киради. Жорий мажбуриятлар банкдан

қисқа муддатли қарздорлик, моддий ресурсларни етказиб берувчилардан қарзлар, бюджетдан ва нобюджет фондлардан қарзларни ва иш ҳақи бўйича қарзларни ўз ичига олади.

Акциядорлик жамияти жорий қарзларни қисқа муддатларда тўлаб бера олмаса, **банкротлик хавфи** вужудга келади. қисқа муддатли қарздорликда тўлов муддати жуда тез етиб келади. Шунинг учун корхона маблағларининг муайян қисми уларни ўз вақтида қоплаш учун шай ҳолда бўлиши керак. Бу эса активларнинг ликвидлик даражасига боғлиқ. Одатда **корxonанинг айланма маблағлари қанча кўп бўлса, корxonанинг ликвидлик даражаси шунча юқори бўлади**, чунки айланма маблағларни пулга тезроқ айлантириш мумкин. Маскур кўрсаткич 2:1 дан 3:1 гача бўлган ҳолатни нормал деб ҳисоблайдилар. Кўрсаткич 1:1 дан кам эканлиги асосий воситалар ҳам қисман қисқа муддатли қарзлар ҳисобидан молиялаштирилаётганлигини билдиради. Бу иқтисодий нуқтаи назардан салбий баҳоланади.

Иккинчи кўрсаткич «тез» **ликвидлик коэффиценти** деб аталади:

$$K2 = \frac{Ай - ТМЗ}{ЖМ}$$

Бу ерда ТМЗ - товар-моддий заҳиралар.

Товар-моддий заҳираларнинг ликвидлиги ҳамма вақт ҳам кутилган даражада бўлавермайди. Шунинг учун биринчи кўрсаткичга тегишли тузатиш киритилади. Иккинчи кўрсаткичнинг 1,2:1 дан 1,8:1 гача даражаси нормал ҳисобланади.

Учинчи кўрсаткич **абсолют ликвидлик коэффиценти** деб аталади. Унинг миқдори пул маблағлари (Пм) ва тез сотиладиган қимматли қоғозларнинг (Кк) қисқа муддатли қарздорликка нисбати каби ҳисоблаб чиқилади:

$$K3 = \frac{Пм+Кк}{ЖМ}$$

Кўпчилик мутахассислар мазкур кўрсаткичнинг миқдори 0,2:1 дан пасайиб кетса, корхонада молиявий тенглик вужудга келади деб ҳисоблайдилар.

Корхона бошқарув органлари молиявий-иқтисодий фаолияти сифатини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири ҳисоб-китоблар бўйича **айланувчанлик коэффицентидир:**

$$K4 = \frac{Д \text{ Дебиторлик қарзлари } И}{\text{Реализация ҳажми}/360}$$

Бу кўрсаткич дебиторлик қарзларини сотиш ҳажмига таққослаган ҳолда сотилган товарлар учун тўловлар қанчалик тез муддатларда ундирилаётганлигини акс эттиради. Бу кўрсаткич самарасиз бошқарув, кучли рақобат ёки харидорларнинг тўловга ноқобиллиги натижасида ёмонлашиши мумкин. Яна бир кўрсаткич корхона товар-моддий захираларининг **айланиши тезлиги коэффицентидир:**

$$K5 = \frac{T \quad ТМЗ \quad 3}{\text{Реализация ҳажми}}$$

Корхона молиявий аҳволини таҳлил қилишда «соф айланма капитал» тушунчасидан фойдаланадилар:

$$K6 = \text{айланма маблағлар} - \text{қисқа муддатли кредиторлик қарзлари} .$$

Соф айланма капиталнинг мавжудлиги айланма маблағларнинг корхона ўз манбалари ёки узоқли муддатли қарз манбалари ҳисобига шаклланишини характерлайди ва бу молиявий барқарорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Худди шу кўрсаткични соф айланма капиталнинг жорий мажбуриятларга нисбати каби ҳисоблаб чиқилганда ҳаракатчан қоплш коэффиценти ҳосил бўлади. Бу коэффицентнинг бирдан кам бўлмаслиги мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Корхонаннинг молиявий барқарорлиги хўжалик фаолияти натижасида уз маблағлари жамғариб борилишида, маблағларнинг уз ва қарз манбалари нисбатида, асосий воситалар бирламчи қийматида жамғарилган

амортизациянинг улушида моддий айланма маблағларнинг ўз манбалари билан тахминланганлигида ҳам ифодаланади.

Автономия (мустақиллик) коэффиценти корхонанинг жами мулкида корхона эгалари қанча миқдорда улушга эга эканликларини кўрсатиб туради. Бу коэффицент ишлаб чиқариш корхоналарида 0,5 дан кам бўлмаслиги лозим. Иқтисодий жиҳатдан мақбул даражаси 0,7-0,8 ҳисобланади, чунки хўжалик амалиётида ҳар қандай корхона кредиторлик қарзларидан фойдаланиб ишлашига тўғри келади.

Банкротликни башоратлаш коэффиценти соф айланма капиталнинг баланс активи умумий суммасидаги улушини ифодалайди. Агар фирма молиявий қийинчиликларга дуч келса бу кўрсаткич тезлик билан пасайиб кета бошлайди.

Иммобилизация коэффиценти (амортизациянинг жамғарилиши коэффиценти) асосий воситаларнинг умумий аҳволини характерлайди. Бу коэффицент жамғарилган амортизациянинг асосий воситалар дастлабки қийматига нисбатан каби аниқланади. Унинг 0,5 дан ортиб кетиши корхонадаги асосий воситалар анча эскириб қолганлигини билдиради.

Молиявий барқарорлик коэффиценти баланс пассиви умумий сўммасида корхона уз фаолиятида узоқ муддат фойдалана оладиган манбалар улушини ифодалайди. Автономия коэффицентидан унинг фарқли жойи шундаки, бу ерда узоқ муддатли қарзлар ва мақсадли молиявий тушумлар корхона ўз пассивлари билан бирлаштирган ҳолда олинади.

Корхона фаолиятига баҳо беришда **айланма маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари** муҳим ўрин тутаяди.

Ўз айланма маблағлари мавжудлигини аниқлаш учун баланс пассиви биринчи бўлими умумий суммасидан (маблағлар ўз манбалари) баланс активининг биринчи қисми умумий суммаси (узоқ муддатли активлар) айириб ташланади. Бу кўрсаткични **баланс ликвидлиги** ёки **ишчи капитал** деб ҳам атайдилар. Баланси ноликвид корхона кредит қобилиятига эга эмас деб ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхона молия сиёсати нималарда ифодаланади?
2. Ҳисоб ва солиқ сиёсатини тушунтиринг.
3. Кредит сиёсати мазмуни нималарда ифодаланади?
4. Амортизация сиёсатининг аҳамияти нимада?
5. Молиявий таҳлилнинг предмети нималардан иборат?
6. Корхона фаолиятини молиявий назорат қилишнинг мазмунини тушунтиринг.
7. Молиявий назоратнинг ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
8. Корхона фаолиятида молиявий назоратни ташкил этиш қандай амалга оширилади?
9. Молиявий назоратда қўлланадиган асосий кўрсаткичларни тавсифлаб беринг.

6-боб. Корхона активларини бошқариш

6.1. Корхона активларининг мазмуни. Корхона активларининг туркумланиши

Корхона ихтиёридаги иқтисодий ресурслар корхонанинг активлари деб аталади. Активларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, улар жорий даврда ва (ёки) келажакда корхонага иқтисодий наф келтиради. Ўз навбатида бу иқтисодий наф корхона активларининг кўпайишида ёки иқтисодий мажбуриятларнинг камайишида ифодаланади.

Корхонанинг жорий даврда иқтисодий наф келтирувчи активлари жорий (қиска муддатли) активларни ташкил этади. Жорий даврдан ташқарида наф келтирувчи активлар эса, узоқ муддатли активлар деб юритилади. Жорий активларда мужассамлашган маблағлар корхонанинг **айланма маблағларидир**. Узоқ муддатли активларда мужассамлашган маблағларни баъзан **оборотдан ташқаридаги активлар** деб айтадилар. Уларнинг қайтадан пул ресурсларига айланиши айланма маблағларга нисбатан анча секин кечади.

Корхона капиталининг *узоқ муддатли активларни* шакллантиришни молиялаш учун хизмат қилаётган қисми **асосий капитални** ташкил этади. Узоқ муддатли активлар таркибига асосий воситалар, номоддий активлар, узоқ муддатли молиявий қўйилмалар, капитал қўйилмалар ва узоқ муддатли дебиторлик қарзлари киритилади.

Хўжалик амалиётида *асосий воситалар* ва *номоддий активлар* таркибига бир йилдан кўпроқ муддат хизмат қиладиган, ишлаб чиқариш, тижорат ёки маъмурий мақсадлар учун фойдаланиладиган, қайта сотиш учун мўлжалланмаган активлар киритилади.

Қийматининг маҳсулот таннархига ёки давр харажатлари таркибига ўтиб бориши хусусиятларига кўра узоқ муддатли моддий активлар уч гуруҳга бўлинади:

- 1) амортизация қилинадиган моддий активлар (бинолар, ускуналар ва бошқа шу кабилар);
- 2) емирилишга тегишли бўлган моддий активлар (фойдали қазилмалар, ўрмон бойликлари);
- 3) емирилишга тегишли бўлмаган ва амортизация қилинмайдиган моддий активлар (ер).

Асосий воситалар ҳисобланмайдиган бошқа таҳлил қилинадиган активлар қаторига тугалланмаган қурилиш, эскириш қиймати билан номоддий активлар ва бошқалар киритилади.

Молиявий менежментнинг асосий вазифаси асосий маблағларлар таҳлил кўрсаткичларининг ўзгариш динамикасига асосланган ҳолда уларни молиялаштиришнинг устувор йўналишларини аниқлашдир.

Корхоналарда жорий активларни бошқариш активларни бошқариш тизимининг муҳим бўғинларидан бири саналади. Жорий активлар кўп ҳолларда *айланма маблағлар* ёки *айланма капитал* деб ҳам юритилади. Умуман олганда корхоналарнинг *айланма маблағлари* - бу унинг жорий активларига қуйилган капиталларнинг қисми ҳисобланади.

Корхона айланма маблағларининг таркиби ва уларни бошқариш масалалари алоҳида келтирилади.

Асосий ва айланма капиталнинг бир қисми молиявий маблағлар ёки молиявий активлар кўринишида бўлади. Шу ўринда капитал атамаси корхона активларини таърифлашда ишлатилиши билан бирга корхона баланси пассивида маблағлар келиб ўз манбаларини кўрсатиш учун (қарз ёки четдан жалб этилган манбалардан фарқли равишда) ҳам қўлланади. Лекин капитал атамаси иккала ҳолда икки хил маънода келади. Биринчисида капитал бойликнинг ўзини ифодаласа, иккинчисида бойликнинг манбаини ифодалайди.

Молиявий активлар. Инвестицион активлар. Иқтисодиёт субъектлари даромадлари бир қисми жамғармага айланади. Жамғармалар эса инвестицияларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Инвестиция воситасида

ишлаб чиқариш кенгайтирилади, техник ва технологик жиҳатдан такомиллаштирилади. Инвестиция тадбиркорлик фаолиятининг моддий-иқтисодий негизидир. Инвестиция самараси, бир томондан. тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий натижаларида, қиймат кўринишида ифодаланса, инвестициянинг канча муддатда ўзини оқлаши мумкинлиги унинг самарадорлигини вақт бирлиги орқали ифодалайди.

Инвестиция тушунчаси капитал қўйилмалар тушунчасига нисбатан мазмун жиҳатдан олганда кенгрокдир.

Асосий фондларни янгилашга ва кенгайтиришга сарф этиладиган маблағларга капитал қўйилмалар деб аталади. Инвестиция - бу пул, молиявий маблағлар. У орқали материаллар, меҳнат ресурслари ва реал капитал ишлаб чиқаришни кенгайтириш, модернизация ва реконструкциялашга йўналтирилади.

Инвестиция қўйиш объектлари капитал қўйилмалар объектларига нисбатан анча кенгрокдир. Капитал қўйилмалар объектига асосий фондлар кирса, инвестиция объектларига айланма маблағлар, акция, облигация ва бошқа молиявий объектлар, шунингдек мулклардан фойдаланиш ва эгалик қилиш ҳуқуқлари, илмий-техника маҳсулотлари, ноу-хау, кадрлар тайёрлаш ва бошқалар ҳам киради.

Инвестициялар, қўйиладиган объектларга қараб, реал, молиявий ва интеллектуал инвестицияларга бўлинади.

Асосий фондлар ва айланма маблағларга инвесторлар қўядиган барча турдаги маблағлар реал инвестиция деб аталади.

Ҳозир Республикамиз миллий иқтисодиётини таркибий қайта қўриш учун янги техника, технология ва катта ҳажмдаги қурилиш ишларини амалга ошириш зарурлиги сабабли реал инвестицияларга эҳтиёжи жуда каттадир. Бу эҳтиёжни қондиришнинг асосий йўналишларидан бири корхоналар инвестицион фаолиятини рағбатлантириш ҳисобланади.

Акция, облигация ва бошқа турдаги қиммат баҳо қоғозларга инвесторлар қўядиган барча турдаги маблағларга молиявий инвестиция дейилади.

Корхона маблағлари инвестицияланган қимматли қоғозлар йиғиндиси инвестиция портфели деб аталади. Инвестиция портфелини шакллантиришда қуйидаги тамойилларга риоя қилинади: хавфсизлик (тавақалчиликни камайтириш), даромадлилик, ликвидлик ва қўйилмаларнинг ўсишига эришиш. Бу тамойиллар муайян даражада бир-бирига нисбатан муқобил характерда бўлади. Масалан, даромадлиликни оширишга интилиш тавақалчиликни кучайтиради, яъни инвестиция қийматини бой бериш хавфи ортишига олиб келади. Юқори ликвидликка эга бўлган қимматли қоғозлар ҳамма вақт ҳам юқори даромад келтирмайди. Давлат қимматли қоғозлари ликвидлик даражаси юқори, тавақалчилик паст, лекин корхоналар қимматли қоғозларига нисбатан пастроқ даромад келтиради.

Янги ташкил топган, инновацион характердаги (фан-техника янги йўналишларига асосланган) корхоналар акцияларига даромадлар паст даражада кафолатланади, лекин капиталнинг келажакда ўсиши нуқтаи-назаридан улар истиқболли ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилган барча тамойилларга муҳим даражада риоя этилишига эришилган инвестицион портфель мувозанатли портфель дейилади. Таниқли ва ишончли фирмаларнинг қимматли қоғозларидан шаклланган портфель, консерватив портфель бўлади. Агрессив портфель ликвидлиги юқори бўлмаган, хатар даражаси кучли, лекин келажакда тез юксалиши кутилаётган компаниялар қимматли қоғозларидан ташкил топади.

Инвестицион портфель ўз таркибига қисқа муддатли қимматли қоғозларни ҳам, акциялар ва облигацияларни ҳам олиши мумкин.

Инвестицион портфелни шакллантириш усуллари кўп. Улардан энг обрўлиси Уильям Шарп ва Гарри Марковицларнинг инвестицион портфель назариясидир. Бу назариянинг қоидалари қуйидагича:

- 1) инвестициялар активлар турлари бўйича тўғри тақсимланиши лозим;

2) муайян турдаги қимматли қоғозга инвестиция таваккалчилиги фойданинг кутилаётган даражадан фарқланиши эҳтимоли билан белгиланади;

3) инвестицион портфелнинг умумий даромадлиги ва хатарини унинг таркибини ўзгартириш орқали ўзгартириш мумкин;

4) инвестицион портфелни шакллантиришда назарда тутилаётган барча мўлжаллар ва мезонлар эҳтимолий характерда.

Портфелнинг бир неча турлари мавжуд:

- ўсиш портфели – нархи тез усаётган қимматбаҳо қоғозлар тўплами;
- даромад портфели – юқори ва қатъий жорий даромадни таъминловчи қимматбаҳо қоғозлар тўплами;

- хатарли сармоя портфели – янги, "ёш" ва агрессив корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозлар тўплами;

- махсус (ихтисослашган) портфель – қимматбаҳо қоғозларнинг айрим гуруҳларинигина ўз ичига олади;

- балансдаги ёки аралаш портфель – турли хилдаги қимматбаҳо қоғозлар тўплами.

Портфелни шакллантиришдаги асосий мақсад таваккалчилик билан даромаднинг инвестор учун оптимал нисбатига эришиш ҳисобланади.

Оптималлик иложи борича хатар ҳисобига йўқотишларни камайтириш ва энг юқори даромадлилик билан характерланади. Хатарни минималлаштиришга кўпинча диверсификация, яъни хилма-хил фонд қийматликларини сотиб олиш ҳисобига эришилади. Бир турдаги қимматбаҳо қоғоздан олинган паст даромад бошқа турдаги қимматбаҳо қоғоздан олинган юқори даромад ҳисобига қопланади.

Портфелни ташкил қилишда сармоядор қўйидаги мақсадларга эътибор бериши лозим:

- 1) портфелдан даромадни максималлаштириш мақсади;
- 2) портфелга кирган қимматли қоғозларни курс бўйича баҳосининг оширишга мўлжалланган мақсадлар;

3) ўзи учун мақбул бўлган таркибдаги хатар ва даромадлиги даражаси бўйича салмоғини аниқлаш.

Портфеллни назарий ва амалий бошқаришда 2 хил ёндашиш мавжуд: анъанавий ва замонавий.

Анъанавий ёндашиш фундаментал ва техник таҳлилга асосланган. У кўпроқ қоғозларни тармоқлар бўйича кенг доирада сотиб олишга мўлжалланади.

Портфелларни замонавий бошқариш назарияси статистик ва математик усуллардан фойдаланишни назарда тутди. Унинг ўзига хос хусусияти – бозор таваккалчилиги ва даромадлиги орасидаги боғланиш оптималлик мезони орқали аниқланади. Бунда компьютер техникаси ва математик ҳисоблаш усуллари ишга солинади.

Портфеллар стратегияси молиявий менежментни стратегиясининг ажралмас қисмини ташкил қилади. Портфеллар стратегиясини вазифаси ташқи инвестицион структурадан самарали фойдаданишига шароит яратиш.

Портфеллар стратегияси корхона ва тижорат ташкилотидagi молиявий менежмент стратегиясига бўйсундирилади.

6.2. Айланма капитални баҳолаш шакли ва тартиби

Тадбиркорлик фаолияти молиявий маблағларини бошқариш жараёнида муҳим ўринни корхонанинг айланма маблағларини баҳолаш эгаллайди. Корхона айланма маблағлари қуйидаги кўринишларда мавжуд бўлади:

- товар-моддий захиралар қиймати;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- дебиторлик қарзлари;
- қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;
- пул маблағлари;
- келгуси давр харажатлари жорий қисми.

Ҳақиқий таннарх бўйича хом ашё, материаллар ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи, ярим фабрикатлар ва комплект буюмлари, захира

қисмлар ва идишлар баҳоланади. Ҳақиқий таннархга яна қуйидаги харажатлар қўшилади: моддий ресурсларни келтириш учун қилинган харажатлар, кредит фоизини тўлаш учун қилинган харажатлар, устама ва қўшимчалар, комиссия харажатлар, таъминотчи ташкилотларга тўловлар, ташқи иқтисодий ташкилотга тўловлар, биржада қилинадиган харажатлар, транспорт харажатлари, товарларни сақлаш ва бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида моддий ресурслариинг баҳолари ўзгариб туради. Шунингдек ресурсларни етказиб келиш бўйича харажатлар ҳам ўзгарувчан характерда бўлади. Мувофиқ равишда товар моддий захиралар қийматини баҳолашда баҳолаш амалга ошириладиган пайт ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Товар моддий захираларни баҳолашда қуйидаги ёндашувлар мавжуд бўлиши мумкин:

- жорий баҳода баҳолаш;
- материал ресурсларни ҳақиқий сотиб олинган баҳода баҳолаш;
- сотиб олинган материалларни ўртача баҳолар орқали баҳолаш.

Жорий баҳода баҳолаш моддий захиралар ишлаб чиқаришга сарфланишида уларнинг охириги партияси сотиб олинган баҳолар бўйича баҳоланишини билдиради. Бу усул хўжалик амалиётида ЛИФО усули деб аталади.

Материал ресурсларни ҳақиқий сотиб олинган баҳода баҳолашда маҳсулотнинг таннархини ҳисоблашда моддий ресурслар қандай баҳоларда сотиб олинган бўлса, шу баҳоларда харажатларга киритилади.

Бу усулни хўжалик амалиётида ФИФО усули деб аталади.

Инфляция шароитларида ЛИФО усули корхона фойдасини камайтириб кўрсатади, ФИФО усули эса фойдани ошириб кўрсатади.

Корхона ва фирмаларда харажатларни молиялаштириш жараёнида молиявий менежмент қуйидаги тамойилларга асосланиши лозим:

- алоҳида кўринишдаги жорий харажатларга маблағларни самарали сарфлаб, юқори рентабеллик даражасига эришиш;

- молиялаштириш жараёни устидан назорат олиб бориш.

Молиявий менежмент асосий эътиборни ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини камайтиришга қаратиши лозим. Жорий харажатларни бошқаришни амалга оширишда ишлаб чиқариш, муомала харажатларининг сметасини назорат қилиб борилади. Бундай молиявий маълумот корхона ичида ва унинг бўлимларида олиб борилаётган харажатларнинг назоратини кечайтиради.

Корхоналарнинг айланма маблағларини шаклланиши. Молиявий бошқарув тизимининг ўзига хос хусусиятлари корхоналардаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ўзлуксиз равишда давомийлигини таъминлаш учун зарурий айланма маблағларнинг миқдорини аниқлаш ва айланма маблағларга бўлган молиявий эҳтиёжни таъминлашнинг муқобил вариантлари бўйича *молиявий қарор қабул қилиш* ҳисобланади.

Корхонанинг *ўз айланма маблағларини* ташкил қилиш манбалари куйидагилардан иборат:

- дастлаб корхонанинг ташкил бўлиши вақтида унинг *ўз маблағлари* бўлиб, улар ўз аксини устав фондида топади;

- хўжалик юритиш жараёнида:

а) корхонанинг олган фойдаси ҳисобига; б) агар олган фойдаси етарли бўлмаса, у ҳолда банк кредити ҳисобига; в) айланма маблағларни ташкил қилишнинг ўзига хос манбаларидан *бири-барқарор пассивлардир*, чунки айланма маблағларининг таркибига «барқарор пассивлар» туркумига киритиладиган қисми ҳам шартли равишда тенглаштирилади.

Барқарор пассивларга ишчи ва хизматчиларга меҳнат ҳақи бўйича доимо мавжуд қарзлар; келгуси давр харажатлари ва тўловларни қоплаш захиралари ва ҳ.к. киритилади.

Корхонанинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш корхонанинг ўз маблағлари ва уларга тенглаштирилган маблағларни аниқлашдан бошланади.

Ўз маблағлари ва унга тенглаштирилган маблағлар(баланс пассивининг 1 бўлими) манбаларининг умумий суммасига барқарор

пассивларнинг нормативи доираси бўйича бўлган суммаси қўшилиб асосий фондлар ва оборотдан ташқари активларнинг (баланс активининг 1 бўлими) қиймати чегириб ташланади. Ўз айланма маблағларини норматив доирасида асраш кўрсаткичи корхона хўжалик фаолияти ва молиявий ҳолатининг барқарорлигини баҳолаш учун катта аҳамиятга эга. Ўз айланма маблағлари мунтазам равишда етишмайдиган корхоналарга тижорат банклари томонидан кредит билан таъминлашдан махрум этишга қадар чоралар қўллаш масаласи қўйилиб, улар ночор корхоналарнинг қаторига киритилади.

Пул маблағларининг айланиши содир бўладиган вақт оралиғи ишлаб чиқариш-тижорат жараёнинг давомийлигини ўзида акс эттиради. Корхоналарнинг *хусусий айланма маблағларга бўлган эҳтиёжси* молиявий режалаштиришнинг объекти ҳисобланади ва унинг молиявий режасида ўз аксини топади .

Корхона *айланма маблағларини* шакллантириш манбалари масаласи бошқа нуқтаи назарда муҳим ҳисобланади. Чунончи, бозор конъюктураси доимий равишда ўзгариб туради, шунинг учун унинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжлари ҳам ўзгариб туради. *Айланма маблағларга бўлган эҳтиёжси аниқлашда* бухгалтерия баланси асосий ахборотлар манбаи ҳисобланади. Корхона раҳбари бухгалтерия баланси билан танишиб чиқиб, айланма маблағлар динамикасига ишонч ҳосил қилиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш захиралари суммасининг ўсиши ёки камайиши корхона ўз ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиб бораётганлигини ёки унинг хом ашё ва материаллар бўйича ўрнатилган меёрдан ортиқча захираларни тўплаб бораётганлигини кўрсатиш мумкин.

Айланма маблағларнинг айланиш тезлиги ва унинг самардорлик даражасини аниқлаш корхоналар учун қарз маблағларини шакллантиришнинг оптимал имкониятларини аниқлаб беради. Чунки, қарз маблағларини оқилона манбаларини шакллантириш *молиявий мендэжментнинг* олдидаги асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Умуман олганда қарз маблағларини шакллантириш бўйича *молиявий қарор қабул* қилиш масалалари *пассивларни бошқаришнинг асосий элементларидан бири* ҳисобланади. Албатта, *пассивларни бошқаришнинг мазкур усуллари учун ҳам ахборотлар манбалари сифатида асосан корхона молиявий хўжалик фаолиятини ўзида акс эттирувчи корхонанинг йиллик ҳисоб тизими элементларидан кенг фойдаланилади.*

6.3. Корхонанинг айланма маблағларини бошқариш

Корхоналарда *айланма маблағларни бошқариш айланма маблағларнинг айланиши, самарадорлик кўрсаткичларини молиявий баҳолаш кўрсаткичлари асосида аниқланади.* Бундай кўрсаткичлар тизимига қуйидагилар киритилади:

- хом ашё ва материалларнинг айланувчанлиги;
- кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги;
- тайёр маҳсулотнинг айланувчанлиги;
- дебиторлик қарзларининг айланувчанлиги;
- пул маблағларининг айланиш даври.

Молиявий менжментнинг бошқарув қарорларни қабул қилиш учун зарурий бўлган бундай кўрсаткичлари тизимини ҳисоблаш учун ахборотлар манбаи сифатида корхонанинг баланс маълумотлари ва молиявий ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. *Айланма капиталларнинг элементлари узлуксиз равишда ишлаб чиқариш соҳасидан муомала соҳасига ўтади.* Айланма капиталларнинг бир қисми доимий равишда ишлаб чиқаришда бўлади(ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот), бошқа қисмлари эса муомала соҳасида бўлади(юклаб жўнатилган товарлар, дебиторлик қарзлари, пул маблағлари, қимматли қоғозлар). Шунинг учун субъектларнинг айланма капиталларининг таркиби ва миқдори нафақат ишлаб чиқариш билан балки муомала соҳаси учун ҳам мос келиши лозим.

Ишлаб чиқариш ва муомала соҳаси учун *айланма маблағларига* эҳтиёжи турли хўжалик фаолияти учун бир хилда бўлмайди чунки айланма маблағларнинг моддий мазмуни, айланиш тезлиги, ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқаришнинг технологик ва ташкилий асослари ва бошқа омиллар билан аниқланади. Амалиётда айланма капиталларни режалаштириш, ҳисоб ва таҳлил қилиш учун қуйидаги белгилари бўйича гуруҳланади:

- ишлаб чиқаришдаги функционал ролига боғлиқ равишда айланма ишлаб чиқариш маблағлари ва муомала фондлари;

- назорат, режалаштириш ва бошқариш амалиётига боғлиқ равишда- нормаллаштирилган ва нормаллаштирилмаган айланма маблағлар;

- айланма капиталларнинг шаклланиш манбаларига боғлиқ равишда- хусусий айланма маблағлар ва қарз айланма маблағлар;

- ликвидлилик кўрсаткичларига боғлиқ равишда-абсолют ликвидли айланма маблағлар, тезда сотиш мумкин бўладиган айланма маблағлар, секинроқ сотиш мумкин бўладиган айланма маблағлар;

- моддий мазмунига боғлиқ равишда меҳнат буюмлари(хом ашё, материаллар, ёқилғи, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва бошқалар), тайёр маҳсулотлар, товарлар, пул маблағлари ва бошқалар;

- ҳисоб стандартлари ва балансда акс эттирилиши бўйича - заҳирадаги айланма маблағлар, пул маблағлари ва бошқалар;

- капиталлар қуйилишининг хатарлари даражаси бўйича - минимал хатарли айланма капиталлар, юқори даражадаги хатарли айланма капиталлар;

- айланма капиталларнинг функционал белгилари бўйича - ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларига бўлиниши ишлаб чиқариш жараёнида айланма маблағларнинг иштироқ этиш вақтини таҳлил қилиш учун муҳимдир.

Айланма маблағларнинг ишлаб чиқариш жараёнидага функционал роли бўйича таркиби ва тузилиши

Жадвал 6.1

	Айланма маблағларнинг гуруҳлари	Айланма маблағларнинг таркиби	Ахборотлар манбаи сифатида бухгалтерия ҳисоби рақамлари
1.	Айланма ишлаб чиқариш фондлари(ишлаб чиқариш жараёнидаги айланма маблағлари)	<p>1.1 Ишлаб чиқариш заҳиралари:</p> <ul style="list-style-type: none"> -хом ашё 1010 -асосий материаллар 1010 -ярим фабрикатлар 1020 -ёкилги 1030 -ёрдамчи материаллар 1060 -инветарь ва жиҳозлар, 1080 <p>1.2 Ишлаб чиқариш жараёнидаги маблағлар:</p> <ul style="list-style-type: none"> -туғалланмаган ишлаб чиқариш 2010 -хусусий ярим фабрикатлар 2110 -келгуси давр харажатлари 3110 	
2.	Муомала фондлари (муомаладаги айланма маблағлар)	<p>2.1 сотилмаган маҳсулотлар:</p> <ul style="list-style-type: none"> -тайёр маҳсулот 2810 -юклар жўнатилган маҳсулот 2810 -қайта сотиш учун товарлар 2910 <p>2.2. Пул маблағлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> -касса 5010 -ҳисоб рақами 5110 -валюта рақами 5200 -қимматли қоғозлар 5810 -бошқа пул маблағлари 5500,5600 -бошқа субъектлар билан ҳисобла-шишлар-дебиторлар 40 00-4800 	
3.	Айланма маблағларнинг умумий суммаси.	(п1+п2)	

Айланма маблағлар баланс активининг 2-бўлимида акс этиб, айланишдаги пул маблағларида ифодаланади. Асосий фондлардан фарқли равишда айланма маблағлар бир ишлаб чиқариш циклида тўла

ўзлаштирилиб, ўз қийматларини тайёр маҳслотнинг таннархига ўтказди ва ҳам буюм-натура, ҳам қиймат ифодасида қайта тикланади, шу тариқа бевосита ҳаракатда бўлади.

Кўриб турибмизки, айланма капиталлар хўжалик муомалалари ўзлуксиз оқимининг бир қисми ҳисобланади. Корхоналарда сотиб олиш жараёни ишлаб чиқариш заҳираларини ва кредиторлик қарзларини кўпайишига олиб келади; ишлаб чиқариш тайёр маҳсулот ҳажмининг ўсишига олиб келади; сотиш натижасидаги дебиторлик қарзлари кассадаги ва ҳисоблашиш счётидаги пул маблағларининг кўпайишига олиб келади. Бу муомалалар цикли кўп марта такрорланади ва умуман бундай муомалалар пул тушумлари ва пул тўловлари сифатидаги соддагина ҳаракатни ўзида акс эттиради.

Айланма маблағларнинг самарадорлиги. Қиймат кўринишидаги айланма маблағларни самарали бошқариш мезони сифатида вақт омили хизмат қилади. Айланма маблағлар қанчалик кўп бир кўринишда (пул ёки товар) турса, айланиш даври секинлашади ва бу ўз навбатида корхонага салбий таъсир кўрсатади.

Айланма маблағлар қанчалик тез айланса, корхонанинг молиявий аҳволи яхшиланиб борди.

Корхона молиявий натижалари кўп жиҳатдан айланма маблағлардан оқилона фойдаланиш ва улар билан таъминланганлик даражасига боғлиқ. Айланма маблағлардан фойдаланиш даражасини оборот қилиш кўрсаткичлари акс эттиради, улар барча айланма маблағлар бўйича ёки айланма маблағларнинг муайян турлари бўйича ҳисоблаб чиқилади. Оборот қилиш кўрсаткичларини жорий активларнинг алоҳида таркибий қисмлари (ишлаб чиқариш заҳиралари, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари) бўйича баҳолаш ликвидлик кўрсаткичлари таҳлилини тўлдиради ва чуқурлаштиради.

Айланма маблағларнинг бир маротаба айланиш даври (АД) қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$A_d = \frac{A_{MK} * 360}{M_{MC}}$$

Бунда: A_{MK} – айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи сўм.

M_{MC} – сотилган маҳсулот миқдори, сўмда.

Айланма маблағларнинг айланиш коэффициентини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаймиз:

$$K_a = \frac{M_{MC}}{A_{MK}}$$

Айланма маблағларнинг айланиш даврини ҳисоблашни осонлаштириш учун йиллик кунлар сонини 360 кун, чоракни 90 кун, ойни 30 кун деб қабул қилинган.

Мисол: корхонада бир йилда 25 миллион сўмлик маҳсулот сотилган бўлса, айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи 5 миллион сўм бўлганда, айланиш коэффициенти $=25/5 = 5$ га тенг бўлади.

6.4. Дебиторлик қарзлари ва уларни бошқариш

Дебитор қарздорлик - бозор иқтисодининг объектив унсури ва унинг даражаси фирманинг кредит сиёсати ва иқтисодий шарт-шароитига таъсир кўрсатади. Дебитор қарздорлигининг ўсиши сотишнинг кенгайиши билан боғлиқ, демак, даромад ошади. Лекин, бошқа томонидан дебитор қарзларини ундриш ва чорасиз қарзлар бўйича йўқотишлар хавфи ошади. Молиявий менежернинг вазифаси дебитор қарзлари оқилона чегараларини аниқлаб олишдир.

Нормал иқтисодий шароитларда дебиторлик қарзлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, корхонанинг молиявий ахволини яхшилашга ёрдам берадиган зарур ҳодисадир. Лекин унинг нооқилона кўламлари микро ва макро даражаларда корхоналарнинг ликвидсизлигини, тўловга қобилиятсизлигини келтириб чиқаради. Булар эса корхоналарни банкрот бўлишга олиб боради, давлат бюджетига даромад тушишини камайтиради.

Нормал жараён туфайли келиб чиккан дебиторлик қарзига қуйидагилар киради:

- маҳсулот етказиб берувчиларга шартнома асосида берилган бўнақлар (газ, электр энергияси, автотранспорт ва алоққ хизматлари, материаллар харид қилиш);

- тўловларнинг товар билан қайтарилмаган қисми;

- ҳисобот бериш шarti билан пул олган (берилган бунақлар бўйича) шахсларнинг белгиланган ҳисобот топшириш муддатлари доирасидаги қарзлари.

Нормал бўлмаган дебиторлик қарзи: камомадлар, талон-тарожлар ва ўғрилиқлар бўйича қарзларни, товарлар (ёки хизматлар) миқдори ва сифати белгиланган ассортиментга мос келмаслиги туфайли билдирилган ҳамда жавоб берувчилар тан олган ёки ҳакамлар қарор қилган қарзлардир.

Хўжалик фаолияти жараёнида тугалланмаган ҳисоб-китоблар бўйича нормал кредиторлик қарзлари қонуний тарзда вужудга келади. Булар қуйидагилардан иборат:

- ҳисобварақлар бўйича белгиланган ҳақ тўлаш муддатлари доирасида маҳсулот етказиб берувчилар олдидаги қарздорлик;

- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ишчи ва хизматчилар олдидаги ҳамда ижтимоий суғуртага ажратмалар бўйича касаба ташкилотлари олдидаги қарздорлик;

- моддий бойликлар уларнинг ҳақини тўлаш муддатига қараганда олдинроқ келганлигини муносабати билан пайдо бўлган қарздорлик;

- солиқлар бўйича давлат олдидаги қарздорлик ва бошқалар.

Дебиторлик қарзи – корхонанинг айланмасидан чиқиб қолган ва бошқа жисмоний ҳамда юридик шахсларда турган маблағларидир. Корхонанинг ўз маблағлари ёки бошқа корхоналарнинг маблағлари бу қарзларни қоплаш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Дебиторлик қарзи–маблағларни айланмадан иммобилизациялаш, кредиторлик қарзи – бошқа жисмоний ва юридик шахсларнинг маблағларини ишлаб чиқаришга вақтинча жалб этишдир.

Дебиторлик қарзи қайтарилганида ҳисоб-китоб варақлари, валюта ҳисобварақларидаги, кассадаги пул маблағлари ёки товар-моддий бойликлар кўпаяди. Баланс яқуни ўзгармайди. Лекин агар корхона бошқа корхоналар ёки банклардан кредитлар олиш ҳисобига маблағ берган бўлса, баланс яқуни шу суммага кўпаяди, яъни кредиторлик қарзи – бошқа юридик ёки жисмоний шахслар олдидаги мажбуриятлар суммаси кўпаяди.

Дебиторлик қарзи айланма активларнинг бир қисми бўлиб, «Айланма активлар» деган баланс активининг 2-бўлимида кўрсатилади. У баланснинг қуйидаги моддалари бўйича гуруҳларга ажратилган:

- харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар;
- бўнак тўловлари;
- бюджет билан ҳисоб-китоблар;
- ходимлар билан ҳисоб китоблар;
- шўъба корхоналар билан ҳисоб-китоблар;
- уюшмага кирган корхоналар билан ҳисоб-китоблар;
- муассислар билан ҳисоб китоблар;
- бошқа дебиторлар.

«Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар» деган модда буюртмачиларга берилган товарлар, топширилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун қарзни акс эттиради. Бунда қарзнинг товарлар, ишлар ва хизматлар бўйича тўловларни корхона ҳисоб-китоб варагига тушириш, ўзаро талабларни инобатга олиш ёки олинган векселлар билан таъминлаш орқали тўлангунча бўлган пайтдаги ҳолати акс эттирилади.

Ҳар бир корхона раҳбари дебиторлик қарзлари ҳолати фақат шу корхонанинг эмас, балки унга ҳамкор корхоналарнинг ва умуман бутун республика иқтисодиётининг молиявий аҳволига таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан бири эканини доимо назарда тутиши керак

Дебиторлик қарзларининг айланувчанлиги. Дебиторлик мажбуриятлари ёки қарзлари таҳлилида уларнинг айланувчанлигига алоҳида эътибор берилади. Негаки дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг айланувчанлик даражаси корхона молиявий ахволига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Корхона «Айланма активлар»ида дебиторлик қарздорлигини акс эттирилишини кўриб чиқамиз:

Жадвал 6.2

Дебиторлик мажбуриятларининг ҳолати (минг сўмда)

Дебиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр охирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 2 ойгача	3 ойдан 6 ойгача	6 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1.Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоблашишлар	235470	98670	89000	26470	20190	1140
2.Бўнак (аванс) тўловлари	18840	*	18840	*	*	*
3.Бюджет билан ҳисоблашишлар	465	465	*	*	*	*
4.Ҳодимлар билан ҳисоблашишлар	795	375	*	*	420	*
5.Шуъба корхоналар билан ҳисоблашишлар	44385	*	44385	*	*	*
6.Таъсисчилар билан ҳисоблашишлар	-	*	*	*	*	*
7.Уюшма корхоналар билан ҳисоблашишлар	38760	*	29970	8790	*	*
8.Бошқа дебиторлар	6540	1815	3810	*	782	133
Жами	345255	101305	186000	35265	21392	1273

Дебиторлик қарзларининг айланувчанлиги деганда қарз мажбуриятларининг ундириб олиш муддати ва уларнинг айланиш коэффиценти тушунилади. Бу бевосита бугунги юзага келган мажбуриятнинг неча кундан кейин нақд пулга айланиш даражасини характерлайди.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги сотишдан олинган тушумни дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасига бўлиш асосида аниқланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасини таҳлил этиш даврининг календар кунига кўпайтириш ва сотишдан олинган соф тушум суммасига бўлиш асосида дебиторлик қарзларининг айланишлар кунини аниқланади.

Корхонада дебиторлик мажбуриятларининг ҳолати ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 160410 минг сўмга ошган. Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳам ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 972525 минг сўмга усган. Бунинг таъсирида дебиторлик мажбуриятларининг ундирилиш даври ўтган йилга нисбатан 3 кунга тежалишига эришилган. Яъни дебиторлик мажбуриятларининг ундириб олинishi бир қадар тезлашган. Бу тезлашиш бевосита маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ошиши ҳисобига рўй берган.

Жадвал 6.3

Дебиторлик қарзларининг айланувчанлигини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи
1. Дебиторлик мажбуриятлари жами (минг сўмда)	184845	345255	+160410
2. Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум (минг сўмда)	1015935	1988460	+972525
3. Оборот активлари (минг сўмда)	846420	1430730	+584310
4. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари (минг сўмда)	1877	1273	-604
5. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти (2к/1к)	5,496	5,759	+0,263

6.Дебиторлик қарзларининг айланиш даври, кунда (1қ*360/2қ)	65,5	62,5	-3
7.Оборот активлари таркибида дебиторлик қарзлари, фоизда. (1қ/3қ*100)	21,8	24,1	+2,3
8.Муддати ўтган дебиторлик қарзлари улуши, фоизда. (4қ/1қ*100)	1,01	0,36	-0,65

Жорий даврда дебиторлик мажбуриятларининг жами оборот активлари таркибидаги салмоғи ўтган йининг шу даврига нисбатан 2.3 % га ортиши аввало дебиторлик мажбуриятлари суммасининг ортиши ҳисобига рўй берган. Муддати ўтган дебиторлик қарзларининг жами дебиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу даврида 1,01 % ни жорий даврнинг охири ҳисобот санасига эса 0,36 % ни ташкил қилган.

Юқоридаги боғланишлардан бевосита дебиторлик мажбуриятларининг айланишига таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражаларини ҳам аниқлашимиз мумкин.

Жадвал 6.4

Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ва айланиш даври ўзгаришининг омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Дебиторлик қарзларини айланиш коэффиценти	Дебиторлик қарзларини айланиш даври
1.Ўтган йил	5,496	65,5
2.Шартли ҳисобот йили	10,757	33,4
3.ҳисобот йили	5,759	62,5
Жами фарқ	+0,263	-3
Таъсир этувчи омиллар	*	*

1. Сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши	+5,261	-32,1
2. Дебиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши	-4,998	+29,1

Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ва айланиш даврига омиллар таъсири қўйидагича бўлган. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ўтган йилга нисбатан +0,263 га ортган. Бу ўзгаришда маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши таъсирида айланиш коэффиценти +5,261 га (10,757-5,496) дебиторлик қарзлари хажмининг ўзгариши ҳисобига эса айланиш коэффиценти -4,998 га (5,759-10,757) камайган. Хар иккала омил таъсирида айланиш коэффиценти +0,263 (5,261-4,998) коэффицентга ўзгарган. Ушбу омиллар таъсири дебиторлик қарзларининг айланиш даври кўрсаткичи бўйича қўйидагича бўлган. Яъни; сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳисобига ўзгариш -32,1 кунга, дебиторлик мажбуриятлари суммасининг усиши ҳисобига +29,1 кунга ўзгариш кузатилган.

Дебиторлик қарзларининг шартли айланиш коэффиценти ва айланиш даврининг ҳисоби. Дебиторлик қарзларининг шартли айланиш коэффиценти қўйидаги формулага асосан аниқланади:

$$K_{\partial} = \frac{T_c}{D_m}$$

Дебиторлик қарзларининг шартли айланиш даври эса қўйидаги формула асосан аниқланади:

$$D_{\partial} = \frac{D_m \times 360}{T_c}$$

Ушбу формулаларда:

T_c – Сотишдан олинган соф тушум (ҳисобот йилда ҳақиқатда).

D_m – Дебиторлик қарзлари (ўтган йилнинг шу даври бўйича)

Дебиторлик қарзларининг ҳолатини яхшилашнинг асосий йўллари куйидагилардан иборатдир:

- зарур маҳсулотни етказиб бериш ва харид қилиш шартномаларини ўз вақтида ва тўғри тузиш;

- ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини ўз вақтида тўғри расмийлаштириш;

- маҳсулот етказиб берувчилар ва харидорларнинг молиявий аҳволини ўрганиш;

- маҳсулот ҳажмини ошириш ва сифатини яхшилаш;

- корхонада маркетинг хизматларини яхшилаш;

- маҳсулот етказиб берувчилар ва харидорлар билан ўз вақтида ҳисоб-китобларни амалга ошириш;

- корхоналарнинг молиявий аҳволини ўз вақтида таҳлил қилиш ҳамда уларнинг натижаларини мақсадга мувофиқ ҳолатда ушлаб туриш чораларини кўриш.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг олдини олиш мақсадида куйидаги чора тадбирларни амалга ошириш макбулдир:

- ўзаро шартномавий муносабатларда томонларнинг масъуллигини ошириш ва уларнинг шартларига қатъий амал этиш;

- муддати ўтказиб юборилган ҳар қандай тўловлар суммаси бўйича ҳуқуқий жавобгарлик чораларини кўриш;

- замонавий ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш;

- даргумон қарзлар бўйича резервлар ташкил қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва бошқалар;

Дебиторларга таъсир кўрсатишнинг энг кенг қўлланадиган усулларига хат жўнатиш, телефон қилиш, шахсан бориб келиш, дебитор қарзларни бошқа ташкилотларга сотиб юбориш киради.

Дебиторлик қарзларини бошқа ташкилотларга сотиб юбориш - **факторинг** операцияси деб аталади.

Факторинг – дебитор қарз мажбуриятини фактор воситачига ўтказаётган субъектнинг қарз ундириш таваккалчилигини камайтириш мақсадида тузиладиган шартномадир. Субъектлар ўртасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммоси пайдо бўлганда, яъни товар-моддий қийматликларни жўнатган субъект харидордан маҳсулот хақини ўз муддатида ундирилмаса ёки бундай қарзлар шубҳали, уларни ундириш эҳтимоли кам бўлса факторинг воситасида қарзни ундириш амалиёти қўлланилади.

Факторингда воситачи корхона (одатда банк) қарз берган субъектдан маълум бир комиссия тўлов эвазига қарздордан маблағни ундириш ҳуқуқини қўлга киритади. Факторинг шартномаси тузилиши билан субъект ундирилмай турган қарзнинг аксарият қисмини факторинг субъектидан (ёки банкдан) олади. Сўнгра факторинг корхонаси қарздор корхонага қарзни ундириш бўйича даъво қўзғатади.

Факторингнинг афзаллиги шундаки, у нотўловлар муаммосини қисман бўлсада ечишга имкон беради.

Дебитор қарзларни назорат ва таҳлил қилишнинг умумий схемаси одатда ўз таркибига қуйидаги босқичларни олади.

1-босқич. Алоҳида дебитор қарзларнинг критик даражаси белгилаб олинади. Бу суммадан юқори бўлган ҳар бир қарздорликнинг ҳисоб-китоб ҳужжатлари тўла текшириб чиқилади.

2-босқич. қолган ҳисоб-китоб ҳужжатларидан назорат учун тўплам танлаб олинади, танлашнинг турли усуллари қўлланиши мумкин.

3-босқич. Текшириш учун танлаб олинган ҳисоб-китоб ҳужжатларидаги дебитор қарзлар қанчалик реал эканлиги текширилади. Хусусан, қарздорлардан бу сумманинг ҳақиқийлигини тасдиқлашлари сўралиши мумкин.

4-босқич. Аниқланган хатоларнинг муҳимлигига баҳо берилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма активларни бошқариш сиёсати нималарда ифодаланади?
2. Айланма активлар турларини санаб беринг.
3. Корхона айланма активларини бошқаришнинг асосий босқичларини айтиб беринг.
 4. Товар-моддий заҳираларни бошқариш зарурлиги ва аҳамиятини кўрсатинг.
 5. Айланма маблағларнинг самарадорлиги нималарда ифодаланади?
 6. Дебиторлик қарзларининг ҳолатини яхшилашнинг асосий йўлларини тушунтиринг.

7-боб. Корхоналарда молиявий режалаштириш ва бюджетлаштириш

7.1. Молиявий ривожланиш стратегияси молиявий режалаштиришнинг асоси сифатида

Молиявий стратегия—бу корхонани пул маблағлари билан таъминлаш бўйича ҳаракатларининг бош режаси ҳисобланади. У бозор муносабатлари шароитида корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини таъминлаш бўйича масалаларни қамраб олади. Молиявий стратегия назарияси хўжалик юритишнинг бозор шароитларини объектив қонуниятларига монанд равишда фаолият кўрсатишдаги молиявий усуллар ва шакллари ишлаб чиқади, молиявий операцияларни юритиш ва тайерлаш стратегиясини асослаб беради.

Корхонанинг молиявий стратегияси ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- ◆ молиявий ҳолатни таҳлил қилиш;
- ◆ асосий ва айланма маблағларни оптималлаштириш,
- ◆ фойдани тақсимлашни оптималлаштириш,
- ◆ нақд пулсиз ҳисоб-китобларни оптималлаштириш,
- ◆ солиқ сиёсати;
- ◆ баҳо сиёсати,
- ◆ қимматбаҳо қоғозлар бўйича сиёсатни оптималлаштириш.

Юқоридагиларга асосланиб, корхонанинг молиявий стратегияси қуйидаги қисмлар бўйича тузилади:

- ◆ даромадлар ва маблағларнинг тушуми;
- ◆ харажатлар ва ажратмалар;
- ◆ бюджет билан ҳисоблашишлар;
- ◆ кредит ва банк билан муносабатлар.

Молиявий стратегия ҳар томонлама корxonанинг молиявий имкониятларини, ички ва ташқи омилларининг объектив хусусиятларини ҳисобга олади. Агар корxonанинг молиявий стратегияси маҳсулотлар бозоридаги вужудга келган шароитга ва корxonанинг молиявий-иқтисодий имкониятларига жавоб бермаса бу салбий оқибатларга олиб келади.

Бош стратегик мақсадлари ва айрим стратегик вазифаларнинг бажарилиши стратегиясига (айрим стратегик мақсадларга эришишлар) қараб *бош ва тезкор молиявий стратегияни* фарқлаш лозим.

Бош молиявий стратегия деб бир йилга корxonанинг фаолиятини аниқлайдиган, унинг ҳамма даражадаги бюджетлар билан ўзаро муносабатларини, корxonанинг даромадини шакллантириш ва ундан фойдаланишни, молиялаштириш манбалари ва талаб микдорларини аниқлайдиган молиявий стратегияга айтилади.

Жорий даврда мавжуд молиявий ресурсларга мослашиш учун, ички захираларни жалб қилиш ва маблағларни фойдаланиш устидан назорат қилиш учун, баъзан эса иқтисодий ночор шароитда, молиявий стратегиялар бир чорак, ойга ёки зарур бўлганда ундан ҳам қисқа муддатга ишлаб чиқилади.

Тезкор молиявий стратегиянинг бош молиявий стратегиядан фарқи шундаки, у барча ялпи даромадни ва маблағлар тушумларини (иш ҳақи, сотилган маҳсулотлар учун сотиб олувчилар билан ҳисоб-китоблар, кредит операциялар бўйича тушумлар) ва барча ялпи чиқимларни (етказиб берувчиларга тўловлар, иш ҳақи, барча даражадаги бюджетлар ва банклардан қарзларни қоплаш) қамраб олади. Бундай тушумларнинг ва харажатларнинг таркибини синчиклаб ўрганиш режалаштириладиган даврга пул тушумлари ва харажатлари бўйича оборотларни олдиндан аниқлашга имкон беради. Даромадлар билан харажатларнинг тенглиги ёки даромадларнинг харажатларга нисбатан ошиши нормал ҳолат ҳисобланади.

Молиянинг бош стратегик мақсади корxonани зарур ва етарли даражадаги пул ресурслари билан таъминлаш ҳисобланади. Шунинг учун

бозор талабига ва корхонанинг имкониятларига мос келадиган молиявий стратегия ишлаб чиқилади ва шунинг асосида ишнинг йўналишлари ва бажарувчилари бўйича молияни ташкил қилиш вазифалари аниқланади ва тақсимланади.

Корхонанинг молиявий стратегияси бош стратегик мақсадга эришиш учун қуйидаги усулларни ва ҳаракатларни ўзига қамраб олади:

- молиявий ресурсларни шакллантириш ва уларни марказлашган ҳолда стратегик бошқариш;
- ечими топилиши лозим бўлган асосий молиявий муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал этиш учун корхонанинг молиявий бошқаруви томонидан заҳиралардан фойдаланишни ташкил этиш;
- мақсадларни босқичларга ажратиш ва ҳар бир босқич бўйича мақсадларни белгилаб олиш;
- молиявий ҳаракатларнинг корхонанинг моддий имкониятлари ва иқтисодий шароитига мос келиши;
- ҳар бир вақт мобайнида корхонанинг реал молиявий аҳволини ва молиявий-иқтисодий шароитини объектив ҳисобга олиш;
- стратегик заҳираларни тайерлаш ва шакллантириш;
- ўзининг ва рақобатчиларнинг иқтисодий ва молиявий имкониятларини ҳисобга олиш;
- рақобатчилар томонидан бўладиган бош таҳдидларни аниқлаш ва уларни бартараф қилиш учун асосий кучларни жалб қилиш ва молиявий операцияларнинг йўналишларини танлаш;
- рақобатчилар устидан ғалабага эришиш учун саъй-ҳаракат қилиш.

Айрим мақсадларга эришиш стратегияси бош стратегик мақсадларни амалга оширишни таъминлашга йўналтирилган молиявий операцияларнинг бажарилишини ташкил этишга қаратилган бўлади.

Молиявий стратегиянинг вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик юритишнинг бозор шароитида молиянинг шаклланишининг қонуниятини ва характерини тадқиқ қилиш;

- ночор ва молиявий кризис ҳолати шароитида молиявий бошқарув фаолияти ва корхонанинг молиявий ресурсларини шакллантиришнинг имкониятли вариантларини тайёрлаш шартларини ишлаб чиқиш;

- етказиб берувчи ва харидорлар, барча даражадаги бюджетлар, банклар ва бошқа молиявий институтлар билан молиявий муносабатларни аниқлаш, ишлаб чиқариш қувватларидан, асосий фондлар ва айланма маблағлардан рационал фойдаланиш учун корхонанинг резервларини аниқлаш ва ресурсларини жалб қилиш;

- корхонани ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминлаш;

- корхонанинг вақтинча бўш турган пул маблағларини максимал фойда олиш мақсадида самарали жалб қилишни таъминлаш;

- молиявий стратегияни амалга ошириш ва молиявий имкониятларни стратегик фойдаланиш усулларини аниқлаш;

- рақобатчиларнинг молиявий стратегияси қарашларини, уларнинг иқтисодий ва молиявий имкониятларини ўрганиш, молиявий мустақамликни таъминлаш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- кризис молиявий ҳолатда ва ночор шароитда кризисдан чиқишга тайергарлик усулларини ишлаб чиқиш.

Молиявий стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда асосий эътибор корхонанинг пул даромадларини максималлаштиришга, ички ресурсларни жалб қилишга, маҳсулотларнинг таннархини максимал даражада пасайтиришга, фойдани тўғри тақсимлаш ва фойдаланишга, айланма маблағларга бўлган эҳтиёжни аниқлашга қаратилади.

Молиявий стратегиянинг аҳамиятли ққсми булиб ички нормативларни ишлаб чиқишдир. Масалан, фойдани тақсимлаш йўналишларини аниқлаш нормативлари. Бундай ички нормативлар ҳозирги кунда чет эл компаниялари амалиётида фойдаланилмоқда.

Молиявий стратегияда инфляциянинг тебранишлари, тўлай олмаслик рисклари ва бошқа форс-мажор (олдиндан кўзга кўринмайдиган) ҳолатлари ҳисобга олиниб, тегишли чоралар назарда тутилади. Улар ишлаб чиқариш вазибалари билан мос келишлари керак ва зарурият туғилганда ўзгартирилади ва тўғриланади.

Молиявий стратегияни амалга ошириш устидан назорат қилиш даромадларни тушумини текширишга, ундан тежамли ва рационал фойдаланишни таъминлашга имкон беради. Яхши йулга қуйилган молиявий назорат пул оқимларини ошириш йули билан ички захираларни кенгайтиришга, хўжаликнинг рентабеллигини оширишга ёрдам беради.

Стратегик молиявий менежментнинг ўзига хос хусусияти ва мезони – бу доимий равишда жамғаришни таъминлашдан иборатдир.

Стратегик молиявий менежментнинг асосий элементи – бу унинг ўзгарувчанлиги ва мослашувчанлигидир. Фирмалар стратегик ривожланишни белгилашда самара бермайдиган ишларни молиялаштириш ишлари билан шуғулланмайдилар.

Стратегик молиявий менежмент воситасида самарали ривожланишга иккита асосий йўл билан эришиш мумкин: ички ва ташқи. Ички йўл корхонанинг ўз тажрибаси ва имкониятларига суянади. Ташқи йўл – бу бошқа самарали ишлаётган корхоналарни ютуқ ва тажрибаларининг ишлаётган корхонага жорий этилиши.

Молиявий менежмент молиявий қўйилмаларга, молиялаштириш жараёни ва юқори фойда олишга табақалаштирилган ҳолда ёндошади. Капитал ҳаракатини олиб бориш жараёнида корхона молиявий барқарорлигини таъминлаш, тўлов қобилиятини яхшилаш ва банкротликнинг олдини олишга ҳаракат қилиш лозим. Молиявий менежментни стратегияси мақсади - доимий узоқ йиллар давомида фойда олишдир.

7.2. Молиявий режалаштириш - молиявий бошқаришнинг таркибий қисми. Молиявий режалаштиришнинг моҳияти, тамойиллари ва вазифалари

Бозор муносабатлари шароитида турли шаклдаги тадбиркорлик субъектлари ташкил этилаётганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай тадбиркорлик субъектларининг молиявий бошқарувида режалаштириш асосий рол ўйнайди. Иқтисодиётнинг барча шаклларида ишлаб чиқариш ва истеъмол бўғинларининг изчил ва бир маромда ишлаши, ишлаб чиқарувчи кучларни оқилона жойлаштириш ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш имконини беради.

Режалаштириш – бошқаришнинг таркибий қисмларидан бири бўлиб, у иқтисодий тизимнинг келгуси ҳолатини, унга эришиш йўллари, усуллари ва воситаларини белгилаб берувчи режаларини ишлаб чиқиш ва амалда қўллашдан иборатдир.

Молиявий режалаштириш - муайян муддат учун молиявий ресурсларнинг ҳаракати ва тегишли молиявий муносабатларнинг ҳаракатини асослашдан иборат жараён дир.

Тадбиркорлик субъектнинг молиявий фаолиятида айрим ҳолларда алоҳида олинган ёки бир туркум операциялар унинг фаолиятини муҳим объекти бўлади. Бунда турли пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш учун ресурсларнинг ҳаракатигина эмас, балки уларга воситачилик қилувчи молиявий муносабатлар ҳамда юзага келадиган нарх наво нисбатлари ҳам ҳисобга олинади.

Корхона фаолиятини молиявий режалаштиришнинг асосий вазифаси ҳар бир хўжалик ва молиявий операциясининг пул маблағлари эҳтиёжини, харажатлар ҳажми ва таркибини, корхонани бутун иши якунларини ҳисоб-китоб қилишдан иборат. Молиявий режалаштириш ёрдамида даромадлар, уларнинг провард натижаларини ҳисобга олган ҳолда оқилона тақсимлаш кабилар прогноз қилинади.

Молиявий режалаштириш иқтисодиёт соҳаларида корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини режалаштиришнинг ассосий ва узвий қисми ҳисобланади.

Молиявий режалаштириш қуйидаги тарзда амалга оширилади. Аввал корхонанинг ривожланиш истиқболлари таҳлил этилиб, мавжуд ривожланиш йўналишини ўзгартиришга қодир тамойиллар белгиланади. Сўнгра корхонаининг рақобатбардошлиги таҳлил этилади, турли фаолият соҳаларидаги тараққиёт истиқболлари таққослаб чиқилиб, молиявий ресурсларни тақсимлашнинг устувор йўналишлари белгиланади.

Ҳозирги шароитда долзарб бўлган молиявий режалаштириш методологиясини акс эттирувчи тамойиллар қуйидагиларда баён этилади:

- *объектив зарурийлик тамойили* молиявий режалаштиришдан хўжалик юритишнинг барча даражаларида молияларини бошқаришнинг бирламчи босқичи сифатида фойдаланиш. Бу шуни англатадики, мазкур жараён молиявий имкониятларини аниқлаш, оқилона қиймат нисбатлари, ва топшириқларни бажариш учун пул ресурсларининг ҳаракатини прогноз қилиш воситаси ва усуллари сифатида зарурдир;

- *самарадорлик тамойили* мазкур жараённинг сифат жиҳатини акс эттириб, уни ҳар бир субъект фаолиятидаги алоҳида операциялар бўйича ижобий ютуқларга эришишга, тегишли иқтисодий ёки ижтимоий самарани қўлга киритишга йўналтиради;

- *уйғунлик ва мақсадлар бирлиги тамойили*, ишлаб чиқариш ва молиявий топшириқларни, моддий ва молиявий ресурслар ҳаракатини турли бошқарув даражаларидаги режаларини мувофиқлаштириб олиб боришни тақазо этади;

- *илмийлик тамойили*, у режалаштиришнинг асосий жиҳатларига алоҳида эътибор бериб, белгиланаётган топшириқлар реаллиги ва самарадорлигини, режадаги топшириқларнинг ижтимоий эҳтиёжлари учун ресурсларнинг мавжудлигини, молиявий топшириқларнинг вақти ва бажарилишини мувофиқлаштирилишни таъминлайди.

Режалаштиришнинг вазифаларига корхонанинг тури ва катта-кичиклигига қараб баҳо бериш мумкин.

Ҳар қандай корхонанинг бошқаруви унинг тури ва катта-кичиклигидан қатъи назар келгуси давр учун иқтисодий фаолият соҳасида қандай вазифаларни режалаштириши мумкинлигини билиши шарт. Шу билан бирга, айрим фаолият турларини режалаштиришда олдида қўйилган вазифаларни бажариш учун қандай иқтисодий ресурслар талаб қилинишини билиши керак. Масалан, бу сармояни жалб этишга ва сармояларнинг ҳажмини белгилашга тааллуқлидир.

Тадбиркорлик субъектларини режалаштириш таркибида молиявий режалаштиришнинг қуйидаги асосий вазифаларига эътибор берилиши зарур:

- такрор ишлаб чиқариш жараёнини зарурий молиявий маблағлар билан таъминлаш. Бунда молиялаштиришнинг мақсадлари, манбалари, уларнинг шакллантирилиши ва фойдаланилишига;

- хўжалик субъектининг бюджет ва нобюджет фондлари, банклар ва бошқа кредиторлар олдидаги мажбуриятларини бажаришига кафолатларни таъминлаш;

- товар-моддий захиралар ҳаракатланиши узлуксизлиги ва бир маромдалиги жараёнини молиявий қувватлаб туриш;

- корхонанинг молиявий аҳволи тўлов қобилияти ва кредитни тўлашга қодирлиги устидан назорат қилиш.

Молиявий режалаштириш такрор ишлаб чиқаришнинг қиймат жиҳатига қаратилган бўлиб, унинг асосий мақсади белгиланаётган лойиҳалар ва уларнинг самарадорлигини таъминлашнинг молиявий имкониятларини асослаб беришдан иборат. Молиявий режалаштириш бўлажак харажат ва даромадларни янада аниқ белгилашдан, зарур маблағларнинг ҳажмини ва бўлажак молиявий натижаларни тўғри ҳисоб-китоб қилишдан иборат бўлади.

Молиявий прогнозлаш режалаштиришнинг муҳим элементлари сифатида бюджетни тузиш ва келгусидаги молиявий эҳтиёжларни баҳолашнинг асоси ҳисобланади.

Молиялаштириш **ички ва ташқи манбалар** ҳисобидан амалга оширилади. Ички молиялаштириш пул маблағларининг ҳаракати натижасида тадбиркорлик субъектларининг меъёрадаги ишлаб чиқариш фаолиятига монанд равишда амалга оширилади, ташқи молиялаштириш тадбиркорлик субъектларининг ҳамкорлари томонидан келиб тушган капитал билан шунингдек, инвесторлар ва банкнинг кредит маблағлари асосида амалга оширилади.

Тадбиркорлик субъектлари келгусидаги тижорат операциялари ва улар билан боғлиқ бўлган харажатларни чамалаб ички молиялашдаги эҳтиёжларини олдиндан баҳолашлари мумкин.

7.2. Молиявий режалаштиришнинг асосий кўрсаткичлари ва усуллари

Молиявий режалаштириш муддатлари ва кўрсаткичларига кўра одатда уч турга—узок муддатли, ўрта муддатли ва қисқа муддатли режалаштиришга бўлинади.

Узок муддатли режалаштириш. Узок муддатли режалаштириш ўрта ва қисқа муддатли режалаштиришни ўз ичига олиб, жаҳон амалиётида кенг қўлланилади. Узок муддатли режа, одатда, **уч ва беш йиллик** даврларни ўз ичига олади. У кўпроқ баён кўринишида бўлиб, корхонанинг умумий стратегиясини белгилаб беради, чунки бундай узок муддат учун барча ҳисоб-китобларни аниқ башорат қилиш анча қийин. Узок муддатли режа корхона раҳбарияти томонидан ишлаб чиқилиб, унда корхонанинг истиқболдаги асосий стратегик мақсадлари белгиланади.

Узок муддатли режалаштиришда белгиланадиган асосий соҳалар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- ташкилий таркиби;
- ишлаб чиқариш қувватлари;
- капитал қуйилмалар;

- молиявий маблағларга талаблар;
- тадқиқот ва ишланмалар;
- бозор улуши ва ҳоказолар.

Корхонанинг ташкилий таркиби қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- оптимал рентабелликни, яъни унинг имкон қадар оддий, аниқ ва тушунарли бўлишини;

- оралик бўғинларни мумкин қадар камроқ ўз ичига олишни, кўрсатма берувчи ва ахборот тизимининг жуда катта бўлмаслиги;

- келажак учун менежерлар тайёрлаш шарт-шароитини яратиши керак.

Пул маблағларининг сарфи, хусусан, сармояни такрор ишлаб чиқаришга йўналтириш, инвестициялар пул маблағларининг бевосита сарфини кредитлаш ҳамда қимматли қоғозларни сотиб олиш орқали амалга оширилади.

Молиявий ресурслар муайян вақт мобайнида ҳал қилувчи даражада маҳсулотни сотишдан пул тушумларидан шаклланади. Айнан сотишдан нақд пул тушумининг ноқилона бошқарилиши молиявий-иқтисодий қийинчиликларга сабаб бўлади, нақд маблағларнинг йўқлиги ёки етишмаслиги ҳатто фойданинг йўқлигига қараганда ҳам тезроқ синишга олиб келади. Демак, корхона фаолиятига солинган сармоянинг дастлаб нақд пул кўринишида бўлиб товар захирасига, сўнгра дебиторлик қарзига ва ниҳоят, яна нақд пулга айланадиган зарур энг кам миқдори қанча бўлиши лозимлигини олдиндан белгилаб олиш керак бўлади.

Фойдадан ҳам, харажатлардан ҳам молиялаштириладиган махсус захира ва жамғармалар барқарорлаштирувчи омил бўлиб хизмат қилмоғи лозим. Амалиёт корхоналарнинг нақд пулни жамғаришлари шарт эканлигини кўрсатмоқда. Бу келгуси эҳтиёжлар учун чунончи, солиқларни тўлаш, қарздан узилиш, асбоб–ускуналарни алмаштириш, пул тўловларини амалга ошириш учун керак.

Қисқа муддатли молиявий режа корхона учун алоҳида аҳамиятга эга. Бундай режа барча қолган режаларни ҳисобга олган ҳолда активни таҳлил

етиш ва назорат қилиш имконини беради, унга киритилган заҳиралар эса зарур бўлган актив маблағлар ҳақида маълумот беради.

Қисқа муддатли режалаштириш ярим йиллик, ойлик ва ҳоказо бўлиши мумкин. Йиллик қисқа муддатли режа ишлаб чиқариш ҳажмини, фойда ва бошқаларни режалаштиришни ўз ичига олади. Бу режа турли шериклар ва мол етказиб берувчиларни яқиндан боғлайди ва шу сабабли бундай режаларнинг алоҳида жиҳатлари корхона - маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унинг шериги учун умумий бўлиши мумкин, мазкур режалар улар ўртасидаги келишишларнинг қандай даражада ташкил этилишига ҳам боғлиқ.

Қисқа муддатли молиявий режалаштириш қуйидаги режалардан таркиб топади:

- навбатдаги молиявий режадан, жорий харажатлар (ҳом ашё, меҳнат ҳақи), жорий фаолиятдан кўриладиган фойда ёки зарар;

- корхонанинг фаолияти бўйича бетараф томоннинг молиявий режасидан: даромад (эски асбоб-ускуналарни сотиш), харажат, фаолиятидан кўриладиган фойда ёки зарар;

- кредит режадан;

- активларни таъминлаш режаси, у ўзидан олдинги режаларни фойда ёки зарарларни ўз ичига олади: фойда ва зарарларнинг суммаси, мавжуд актив маблағлар заҳирасининг таркиби билан ҳам боғлиқ.

Юқорида келтирилган режалаштиришнинг турлари ва кўрсаткичларидан тўғри фойдаланилса, жуда катта самара беради. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ҳам узоқ муддатли, ҳам қисқа муддатли режалаштиришни қўллаши лозим. Масалан, кўпчилик ишлаб чиқарувчи тадбиркорлик субъектини оладиган бўлсак, унда режалаштириш бўйича узоқ муддатли ва қисқа муддатли режалаштиришни биргаликда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, қўйилган мақсад,

унга эришиш муддатлари, товарларнинг тури ва ҳоказолар билан белгиланади.

Корхоналарнинг тадбиркорлик фаолияти жараёнида молиявий тушумлар ва улардан фойдаланиш истиқболини белгилаш зарурияти туғилади. Молиявий ресурслар ва энг аввало, **фойда молиявий режалаштириш объекти бўлиб хизмат қилади**. Фойданинг тақсимланиши молиявий режада ва пул маблағлари фондларини ташкил этиш ҳамда сарфлаш сметаларида акс эттирилади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молияси *фойдани тақсимлаш ва ишлатиш* жараёнининг динамикасини турли ички ва ташқи омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилиш ва назорат этишни ўз ичига олади.

Бозор шароитида микро даражада молиявий режалаштиришнинг аҳамияти ортади. Чунки субъектларнинг ҳар бир қадами таваккал билан боғлиқ бўлиб, унинг даромад ёки зарар келтириши турли кўринишларда ҳисоб-китоб қилинган ва асосланган бўлиши лозим.

Режалаштиришдан кўзда тутилган асосий мақсад, корхоналар фаолиятини режалаштиришнинг олдига қўйиладиган **асосий талаб ва вазифаларга** жавоб бериши лозим:

1. Режаларнинг ички ва ташқи фойдаланувчиларга тушунарли бўлиши.
2. Режалаштириш тизими, шакллари ва усуллари.

Режалаштириш усуллари: баланс усули, ҳисоб-конструктив усули, мақсадли-дастурий усул, иқтисодий-математик усул, меъёрий-ресурс усули ва бошқалар.

3. Қисқа муддатли (жорий, оператив), ўрта муддатли ва узоқ муддатли (истикболи) режалар. Прогнозлаштириш ва уни тузиш усуллари.

4. Ички хўжалик фаолиятини режалаштириш тизими. Иш дастурлари ва оператив режалар таркиби, уларни тузиш тартиби: ишлаб чиқариш бўйича режа топшириқлари, ишлаб чиқариш ресурсларини сарфлаш меъёрлари, ишлаб чиқариш харажатлари лимитлари, маҳсулот ва материаллар

(хизматлар) учун ҳисоб баҳолари, иш ва меҳнат ҳақини баҳолашлар ва бошқа топшириқлар.

5. Йиллик режаларни мазмуни ва таркиби.

6. Молиявий режа. Молиявий режалаштириш тамойиллари.

7. Корхонанинг молиявий фаолиятини прогнозлаштириш, молиявий фаолиятни жорий режалаштириш ва оператив режалаштириш.

8. Корхонанинг молиявий стратегиясини шакллантириш босқичлари. Жорий молиявий режалар тизими: операцион фаолият бўйича даромадлар ва харажатларнинг режаси, инвестиция фаолияти бўйича даромадлар ва харажатларнинг режаси, пул маблағларининг кирими ва чиқими режаси, баланс режаси.

9. Бюджет турлари ва уларнинг хусусиятлари. Жорий бюджет ва капитал бюджетни шакллантириш.

10. Инвестициялар ва кредитларни жалб этишга йўналтирилган бизнес режаларнинг мазмуни ва уларга қўйиладиган асосий талаблар.

11. Бизнес-режа устида ишлаш, унинг таркиби ва бўлимларини шакллантириш: титул варағи, бизнес режанинг мундарижаси, амалга оширилиши мўлжалланган бизнеснинг қисқача таснифи, корхона тўғрисида умумий маълумотлар.

12. Бизнес-режанинг молиявий жиҳатларини ишлаб чиқиш ва бошқариш йўллари, усуллари ташкил этишни таъминлаш.

13. Инвестиция лойиҳаларни амалиётга тадбиқ қилишни бошқариш. Объектларни фойдаланишга киритиш ва қурилиш билан боғлиқ инвестиция фаолияти.

7.3. Молиявий режалаштириш ва тахминлаштириш тизими ҳамда уларни қўллаш

Корхоналарнинг молиявий фаолиятини бошқариш механизмининг асосини **молиявий режалаштириш** ташкил этади. Молиявий режалаштириш ўзида молиявий режа тизимини ишлаб чиқиш

жараёнини ва корхоналарнинг ривожланишида зарурий молиявий ресурслар билан таъминлаш бўйича меъёрий режа кўрсаткичларини ва жорий молия йили ҳамда истиқболдаги молиявий фаолиятининг самарали ривожланишини акс эттиради.

Молиявий режалаштириш корхонада (ёки ички фирма молиявий режалаштириш) унинг учта асосий тизимидан фойдаланиш асосида ташил қилинади:

- молиявий фаолиятни прогнозлаштириш;
- молиявий фаолиятни жорий режалаштириш;
- молиявий фаолиятни тезкор режалаштириш.

Ҳар бир молиявий режалаштириш тизимининг алоҳида даври ва алоҳида натижаларини амалиётга жорий қилиш шакллари мавжуд.

Жадвал 7.1

Молиявий режалаштириш тизими ва унинг натижаларидан корхонада
фойдаланиш шакллари

Фойдани ривожлантириш тизими	Молиявий натижаларини қилиш шакллари	Режалаштириш амалиётга жорий даври
1. Молиявий фаолиятни прогнозлаш тириш	Молиявий фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича умумий молиявий стратегия ва молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш	3 йилгача
2. Молиявий фаолиятни жорий режалаштириш	Молиявий фаолиятнинг алоҳида жихатлари бўйича жорий молиявий режалаштиришни ишлаб чиқиш	1 йил
3. Молиявий фаолиятни тезкор режалаштириш	Молиявий фаолиятнинг барча асосий масалалари бўйича тўлов календари, бюджетларнинг ижроси ва бошқа шаклдаги тезкор режа вазифаларини ишлаб чиқиш	чорак, ойлар

Молиявий режалаштиришнинг барча тизими ўзаро алоқада бўлиб, улардан аниқ кетма кетликда фойдаланилади.

Режалаштиришнинг бошланғич (дастлабки) прогнозлаштиришнинг асосий йўналишларини, молиявий фаолиятнинг мақсадли параметрларини, корхонани умумий молиявий фаолиятининг **стратегиясини** ишлаб чиқиш, жорий молиявий режалаштириш параметрлари ва белгиланган вазифалари орқали амалга оширишдан иборат. Ўз навбатида жорий молиявий режалаштиришнинг асосларини корхона молиявий фаолиятининг барча жихатлари бўйича тўғридан-тўғри тезкор ижро этувчи бюджетларни ишлаб чиқиш ва уларга етказиш лозим.

Корхоналарда молиявий режалаштириш аниқ *молиявий йўналиш (ғоя)* асосида шакллантирилади.

Корхоналарнинг молиявий йўналиши (ғояси) алоҳида корхонанинг молиявий фаолиятини амалга оширишда ташкил қилувчи тамойиллар тизимини тасвирлайди, улар таъсисчи ва менежерларнинг молиявий минталитети ва «миссиясини» аниқ тавсифлайди.

Корхоналарнинг молиявий йўналиши (ғояси) бевосита тадбиркорлик молиявий фаолиятини прогнозлаш ва шу асосида корхона молиявий стратегиясини ишлаб чиқишга йўналтирилади.

Корхонанинг молиявий стратегияси ўзида молиявий фаолиятининг узоқ муддатли мақсадлари тизимини, унинг молиявий ғоясини аниқлаш ва самарали натижаларга эришиш йўлларини акс эттиради

2. Молиявий фаолиятни жорий режалаштириш тизими ишлаб чиқилган **стратегия** ва молиявий фаолиятнинг алоҳида жиҳатлари бўйича **молиявий сиёсат** негизида амалга оширилади. Бу режалаштириш тизимининг вазифаси жорий молиявий режанинг аниқ шаклларини ишлаб чиқишдан, корхона ривожланиши олдида турган барча молиялаштириш манбаларини аниқлаш, даромадлар ва харажатлар таркибини шакллантириш, корхонанинг доимий тўловга қобиллигини таъминлаш, режалаштирилган давр якуни, унинг активлари ва капиталлари таркибини олдиндан аниқлашдан иборат.

Молиявий фаолиятнинг жорий режаси жорий молия йили чораклари бўйича ишлаб чиқилади.

Корхонанинг **жорий молиявий режасини** ишлаб чиқиш **қуйидагиларни ўз ичига олади:**

- Корхона молиявий стратегияси ва молиявий фаолиятнинг асосий йўналишлари бўйича олдида турган даврда мақсадли стратегик меъёрларни ишлаб чиқиш;

- Корхона молиявий фаолиятининг алоҳида жиҳатлари бўйича молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш;

- режалаштирилаётган ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш ҳажми ва корхона операцион фаолиятининг бошқа иқтисодий кўрсаткичлари;
- ишлаб чиқилган меъёрлар ва алоҳида ресурсларнинг харажатлари бўйича меъёрлар тизими;
- амалдаги солиқ ставкаси тўловларининг тизими;
- амалдаги эскиришни ҳисоблаш меъёрлари тизими;
- молиявий бозорда кредит ва депозит фоизларининг ўртача ставкалари;
- ўтган даврдаги молиявий таҳлил натижалари.

Корхонада ишлаб чиқилаётган жорий **молиявий режанинг асосий шакллари қуйидагилар ҳисобланади.**

Операцион фаолият бўйича даромадлар ва харажатларнинг режаси Корхона жорий молиявий режасининг асосий турларидан бири бўлиб, жорий режалаштиришнинг дастлабки босқичида унинг молиявий фаолияти тузилади. Бу режани ишлаб чиқишдан мақсад Корхонанинг операцион фаолиятдан олинadиган соф фойда суммасини аниқлаш ҳисобланади.

Бу режани ишлаб чиқиш жараёнида маҳсулот сотишдан олинadиган (ялпи ва соф) даромад, харажат, солиқ тўловлари, корхонанинг соф ва баланс фойдаси бўйича режа кўрсаткичларининг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш талаб этилади.

Инвестиция фаолияти бўйича даромадлар ва харажатларнинг режаси ушбу фаолиятнинг асосий молиявий жиҳатларини таъминлашни акс эттиради.

Бу режани ишлаб чиқишдан мақсад белгиланган инвестиция дастурларини амалга ошириш учун молиявий ресурсларга эҳтиёжларнинг ҳажмини, шунингдек, инвестиция фаолияти давомида бундай ресурслар тушумининг эҳтимолларини аниқлаш ҳисобланади (мулкларни ҳисобдан чиқариш натижасида келадиган даромад, инвестиция фойдаси ва бошқалар).

Бу режа молиявий йилда реал инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ барча харажатлар, шунингдек, узоқ муддатли молиявий қўйилмалар ҳажмининг ўсишини акс эттиради.

Пул маблағларининг тушуми ва чиқими режаси пул оқимларини прогнозлаштириш натижаларини акс эттиришга қаратилган.

Бундай режани ишлаб чиқишдан мақсад режалаштирилаётган даврнинг барча босқичларида тўлов қобилиятининг доимий таъминланишини билдиради.

Ушбу режада пул маблағларининг йил бошидаги қолдиқ кўрсаткичи режа давридаги тушум ва чиқими ҳамда пул маблағларининг йил охиридаги қолдиқ кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди.

Баланс режа ўзида корхонадаги молиявий маблағлардан фойдаланишнинг тузилиши ва активлари таркибининг режа даври охиридаги натижаларини прогнозлаштиришни акс эттиради.

Баланс режани ишлаб чиқишнинг мақсади айрим активлар турларининг ўсиши, ички баланслаштиришни таъминлаш зарурияти, шунингдек, Корхонанинг етарли молиявий барқарорлигини таъминлашда капиталнинг оптимал таркибини шакллантириш ҳисобланади.

7.4. Корхона бюджетини тузиш ва бюджет режасини ишлаб чиқиш

Молиявий фаолиятни тезкор режалаштириш тизими хўжалик фаолиятини молиявий таъминлашнинг асосий йўналишлари бўйича қисқа муддатли режа вазифаларини комплекс ишлаб чиқишдан иборат. Бундай молия-режа вазифаларининг асосий шакли **корхона бюджети ҳисобланади.**

Бюджет ўз-ўзидан қисқа муддатли даврда тезкор молиявий режани, бир йилгача бўлган даврда (қоида бўйича, чорак ёки ойлик давр доирасида), хўжалик фаолиятининг аниқ шакллариининг ҳаракати жараёнида молиявий маблағларнинг тушумини ва харажатларини акс эттиради.

У жорий молиявий режа кўрсаткичларининг ҳар бир бўлими бўйича ва жавобгарлик марказларининг барча шаклларида етказиб берувчи бош режа ҳужжати ҳисобланади.

Режали бюджетни ишлаб чиқиш икки асосий вазифани ечишга қаратилган:

а) корхонанинг бўлимлари ва алоҳида таркибий бирликдаги фаолияти билан боғлиқ харажатларнинг таркиби ва ҳажмини аниқлаш;

б) бу харажатларни молиявий ресурслар билан қоплашни турли манбалардан таъминлаш.

Тезкор молиявий режалаштириш жараёнида бюджетларни гуруҳлаштириш қатор хусусиятли белгиларга кўра қўлланилади .

Корхона фаолиятининг соҳаларига кўра, бюджетлар **операцион, инвестицион ва молиявий фаолият** бўйича ажратилади. Бу бюджетлар жорий молиявий режанинг таркибини ишлаб чиқиш тартибларини чораклар ёки ойлар бўйича деталлаштириб акс эттиради.

Жорий бюджет корхонанинг даромад ва харажатларининг режасини аниқлаштиради. У икки бўлимдан иборат: 1) **жорий харажатлар**; 2) операцион фаолиятдан олинган **жорий даромадлар**. Жорий бюджетнинг тахминий шакли жадвалда келтирилган.

Жорий бюджетнинг тахминий шакли

Кўрсаткичлар	Чорак бўйича жами	Шу жумладан, ойлар бўйича		
		январ	феврал	март
1	2	3	4	5
I. Жорий харажатлар				
1. Материал харажатлар (харажатларнинг алоҳида моддалари бўйича)				
2. Асосий воситалар ва номоддий активларнинг эскириши				
3. Меҳнат ҳақи бўйича харажатлар				
4. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ажратмалар				
5. Солиқ тўловлари				
6. Бошқа бевосита харажатлар				
7. Жорий устама харажатлар				
Жами жорий харажатлар				
II. Операцион фаолиятдан даромадлар				
1. Маҳсулотларни сотишдан тушган даромадлар				
2. Бошқа операцион фаолиятдан тушган даромадлар				
Жами операцион даромадлар				
III. Маҳсулот баҳосига кирувчи солиқлар (ҚҚС, акциз ва бошқалар)				
IV. Соф даромад (II-III)				
V. Ялпи операцион фойда (IV –I)				
VI. Фойдадан тўланадиган солиқ тўлови ва йиғимлари				
VII. Соф операцион фойда (V- VI)				

Капитал бюджет – аниқ ижрочиларга капитал қўйилмаларнинг жорий режасини етказиб бериш шаклидир. У икки бўлимдан иборат. Капитал бюджетнинг тахминий шакли қуйидаги жадвалда келтирилган.

Жадвал 7.3

Капитал бюджетнинг тахминий шакли

<i>Кўрсаткичлар</i>	<i>Чорак бўйича жами</i>	<i>Шу жумладан, ойлар бўйича</i>		
		<i>январ</i>	<i>феврал</i>	<i>март</i>
1	2	3	4	5
Капитал харажатлар				
1. Бино ва иншоотлар сотиб олиш ёки куриш				
2. Машина ва механизм сотиб олиш				
3. Асбоб – ускуналар сотиб олиш (инвентар ва хўжалик жиҳозларидан ташқари)				
4. Номоддий активларни сотиб олиш				
5. Бошқа турдаги капитал харажатлар				
6. Инвестицион фаолият бўйича солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар				
7. Капитал харажатларнинг захираси				
Жами харажатлар				
Маблағлар тушумининг манбалари				
1. Инвесторнинг капитал харажатларни молиялашга йўналтирилган ўз маблағлари				
2. Акциядорлар(пайчилар)нинг пай бадаллари				
3. Молиявий лизинг				
4. Облигация эмиссияси				

5. Банк кредитлари				
6. Молиявий ресурсларни жалб этишнинг бошқа манбалари				
Жами маблағларнинг тушуми				
Маблағларнинг тушуми ва харажатларнинг қолдиғи				

7.5. Молиявий ўсиш режаси

Корхона фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлашнинг ўз манбалари кенгайиб бориши молиявий ўсишнинг мазмунини ташкил этади. Қарз манбалар ҳисобига корхона молиявий ресурслари кенгайтирилиши том маънода молиявий ўсиш деб қаралиши ўринли эмас, чунки бунинг ҳисобига эришилган молиявий ўсиш вақтинчалик характерда бўлиб, қарзлар қайтарилганда молиявий ресурслар ҳам мувофиқ равишда камаяди. Демак, корхонадаги молиявий ўсиш жараёни корхона капитали умумий ҳажмининг ортиб боришида ифодаланади. Капитал ҳажмининг номинал равишда ортиши корхона капиталига янги улушлар кўшилиши, тақсимланмаган фойданинг кўпайиши, грантлар ва субсидиялар олиниши, шунингдек корхона активлари балансидаги қийматининг уларни қайта баҳолаш натижасида ортиши орқали содир бўлиши мумкин. Лекин, сўнгги ҳолда капиталнинг реал ҳажми амалда ўзгаришсиз қолади. Чунки активларни қайта баҳолашда ҳеч қандай янги бойлик ҳосил бўлмайди.

Корхона капиталини оширишнинг энг мақбул варианты фойда ҳажмини оширишга эришиш ҳисобланади. Бунинг учун эса ишлаб чиқариш ва савдо фаолияти самарали олиб борилиши лозим. Капитални янги улушлар ҳисобига кенгайтириш энг кўп даражада акциядорлик жамиятларига, айниқса очик акциядорлик жамиятларига хос.

Корхонада молиявий ўсишни таъминлашда ички манбалар етакчи роль ўйнаши энг мақбул ҳисобланади. Чунки фойданинг ортиши акцияларга тўланадиган дивидендлар миқдори орқали акцияларнинг жозибадорлигини ва бозор баҳосини оширади. Иккиламчи бозордаги акциялар баҳоси акциялар кўшимча эмиссиясида бирламчи бозордаги баҳоларнинг ҳам юқори бўлишини таъминлайди. Бу ҳолда акциялар эмиссияси орқали жалб этилаётган маблағлар миқдори акцияларнинг номинал қийматидан юқори бўлади ва корхонадаги молиявий ўсишга кўмаклашади. Ўз навбатида корхонанинг фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари молиявий менежментнинг сифатига боғлиқ бўлади. Шунинг учун молиявий ўсишни режалаштиришда ушбу факторларни ҳисобга олиш лозим бўлади.

Назорат учун саволлар:

1. Йиллик режаларнинг мазмуни ва таркибини тушунтиринг.
2. Молиявий режалаштиришнинг тамойилларини айтиб беринг.
3. Корхонанинг молиявий фаолиятини прогнозлаштириш, молиявий фаолиятни жорий ва тезкор режалаштиришга таъриф беринг.
4. Корхонанинг молиявий стратегиясини шакллантириш босқичлари. Жорий молиявий режалар тизими: операцион фаолият бўйича даромадлар ва харажатларнинг режаси, инвестицион фаолият бўйича даромадлар ва харажатларнинг режаси, пул маблағларининг кирими ва чиқими режаси, баланс режаси ҳақидаги тушунчаларингизни баён этинг.
5. Корхона бюджетининг турлари ва уларнинг хусусиятлари, жорий бюджет ва капитал бюджетни шакллантиришни тушунтиринг.
6. Молиявий ўсиш режасини қандай тушунасиш?

8-Боб. Корхонада пул оқимларини бошқариш

8.1. Пул оқимларни бошқаришнинг моҳияти

Пул оқимларини бошқариш зарурияти биринчи навбатда қуйидаги ҳолатлар билан боғлиқ:

1) корхона жорий фаолиятини олиб бориш нуқтаи назаридан пул маблағлари энг муҳим роль ўйнайди, чунки хўжалик жараёнларидаги ҳар қандай ресурслар етишмовчилигини пулни ишга солиш орқали ҳал этиш мумкин, яъни пул универсал ресурс бўлиб майдонга чиқади:

2) фойда ва пул маблағлари битта нарса эмас, фойда олиб ишлаётган корхона ҳам пул маблағларига эга бўлмаса ёки пул етишмовчилиги мавжуд бўлса жиддий қийинчиликларга дуч келади. Хўжалик ҳаётида эҳтиёжларни фойда эмас, балки пул маблағлари қондиради;

3) корхона фаолияти самарадорлигини режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолаш учун пул киримлари ва чиқимларининг асосий ҳажмларини фаолиятнинг қайси йўналашлари ҳосил қилаётганлигини билиш лозим.

Корхонада фойда билан пул оқимлари ҳаракатининг ўзаро мувофиқ келмаслиги молиявий ҳисоботларни тайёрлашда қўлланиладиган усулларнинг хусусиятлардан ҳам келиб чиқади. Фойдани аниқлашда ҳали тўлаб берилмаган, лекин харидорларга етказиб берилган маҳсулот қиймати даромад деб тан олинади. Натижада фойда ҳосил бўлади, лекин унга мувофиқ келадиган пул тушуми ҳам мавжуд бўлмайди. Албатта корхонада пул маблағлари етишмовчилиги уларнинг ноўрин сарфланиши ёки мажбуриятлар муддатлари ва ҳажмларини пул тушумлари муддатлари ва ҳажмларига мувофиқ келмаслиги туфайли ҳам содир бўлиши мумкин барча ҳолларда корхоналардаги пул оқимлари тўғрисида тасаввурга эга эга бўлиш, бу оқимларни башоратлаш ва режалаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Бу вазифалар бажарилишининг ахборот базасини таъминлаш мақсадида корхоналар молиявий ҳисоботлари таркибида пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот бўлиши лозимлиги қонунчиликда белгилаб қўйилган

Ўзбекистон Республикасида унинг мазмуни ва таркибий тузилиши 9-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида кўрсатиб берилган.

Пул оқимлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот корхонанинг операцион, инвестиция ва молиявий фаолияти натижасида олинган ва сарфланган ўз пул маблағларини кўрсатиш орқали ҳисобот даври ичида пул маблағларининг ўзгаришини тушунтиради. Пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни ҳисоботда акс эттириш қуйидагиларни аниқлашга ёрдам беради:

-корхонанинг пул маблағларини ва уларнинг эквивалентларини ишлаб топиш қобилияти ва тегишли йўналишларда пул оқимларини ишлатишга эҳтиёжи;

-корхонанинг соф активларидаги ўзгаришлар, унинг молиявий имкониятлари (унинг ликвидлигини ва тўлов қобилияти билан бирга) ва унинг ўзгариб турган шароит ва имкониятларга мослашиш учун ўз вақтида пул миқдори ва пул оқимларига таъсир эгиш қобилияти;

-ҳар хил корхоналарнинг операцион фаолиятларини таққослаш.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда қуйидаги фаолдият турлари ёритилади:

Операцион фаолият- юридик шахснинг даромад олиш юзасидан асосий фаолияти ва инвестиция ва молиявий фаолиятга мансуб бўлмаган бошқа фаолиятидир.

Операцион фаолиятидан пул оқимларининг ҳажми ташкилотнинг ссудаларни тўлаш учун етарли пул маблағларини жамлаш, ишлаб чиқариш даражасини сақлаш, дивидендларни тўлаш ва ташқи молиялаштириш манбаларини жалб қилмай янги капитал қўйилмаларни амалга ошириш ишларини қила олишининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади.

Инвестиция фаолияти - бу пул эквивалентларига кирмайдиган узок муддатли активларни ва бошқа инвестицияларини сотиб олиш ва сотиш, тўланадиган кредитларнинг берилиши ва олиниши.

Молиявий фаолият - бу фаолият натижасида корхонанинг ўз капиталининг ва қарзларининг ҳажмида ва тузилишида ўзгаришлар содир бўлади.

Инвестиция ва молиявий фаолият билан боғлиқ пулсиз муомалалар. Фақат асосий воситаларга, узоқ муддатли кредитларга ёки акциядорлик капиталига тегишли бўлган инвестиция ва молиявий характердаги пулсиз муомалаларга узоқ муддатли кредитлар ҳисобига асосий воситаларни сотиб олиш, оддий акцияларни облигацияларга конвертациялаш ва бошқалар киради. Улар пул ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботда акс эггирилмаслиги ҳам мумкин эди, чунки компаниянинг пул маблағари ҳаракатига жорий даврда ўз таъсирини кўрсатмайди. Аммо, пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботнинг мақсадларидан бири - инвестиция ва молиявий фаолиятни акс эттириш бўлганлиги учун ва шу каби муомалалар компаниянинг пул маблағларининг ҳолатига келгусида таъсир кўрсатгани учун, бу муомалалар пул маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилиши керак. Бунииг учун ҳисоботда «Инвесчиция ва молиявий тавсифдаги пулсиз муомалаларнинг рўйхати» деб номланган махсус бўлими мавжуд.

Операцион фаолият жараёнида содир бўлган пул маблағларининг ҳаракатлари ўз таркибига қўйидагиларни олиши:

Жадвал 8.1

Пул маблағлари ҳаракатланишининг асосий йўналишлари

Пул маблағларининг кирими	Пул маблағларининг чиқими
Маҳсулот, товарлар ва хизматларни сотиш	Товар ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўловлар
Роялтилардан (патент, авторлик ҳуқуқидан фойдаланганлик учун тўловлар ва бошқалар), турли тавсифдаги тақдирлашлар, фоиз даромадидан, комиссия йиғимлардан ва бошқалардан даромадлар	Корхона ходимларига пуллик тўловлар, операцион харажатлар
Товар-моддий захираларнинг камайиши	Товар-моддий захираларнинг кўпайиши
Савдо ва воситачилик мақсадларида тузиладиган битимлар бўйича пулнинг келиб тушиши	Тўланган фоизлар
Жорий мажбуриятларининг кўпайиши, жумладан инвестиция ва молиявий фаолиятга кирмайдиган даромад солиғи бўйича	Жорий мажбуриятларининг камайиши, жумладан инвестиция ва молиявий фаолиятга кирмайдиган даромадга солиқ бўйича
Пулсиз харажатлар: а) асосий воситаларнинг ва номоддий активларнинг амортизацияси, табиий ресурсларининг камайиши б) қарзларга оид қимматли қоғозлар бўйича чегирмаларининг амортитизацияси	Пулсиз муомалалари: а) қарзларга оид қимматли қоғозлар бўйича устаманинг амортизацияси

Инвестиция фаолияти натижасида, содир бўладиган пул маблағларининг харакати қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

Жадвал 8.2

Пул маблағларининг кирими	Пул маблағларининг чиқими
Ер, бинолар, ускуналар, номоддий ва бошқа узоқ муддатли активларни сотишдан тушумлар	Ерни, биноларни, ускуналарни, номоддий (масалан, патентларни) ва бошқа узоқ муддагли активларни сотиб олиш тўловлари. Капиталлаштириш билан боғлиқ тажриба-конструкторлик ишларига тўловлар ҳамда пудратчиларни жалб қилмасдан корхона томонидан яратиладиган ер, бино, ускуналарга тўловлар
Бошқа ташкилотларнинг акцияларини ёки бошқа қарз мажбуриятларини чиқиб кетишидан сотилишидан киримлар (пул маблағларнинг эквивалентлари деб ҳисобланган ёки сотув учун сақланадиган мажбуриятлар учун бўладиган тўловлардан ташқари	Бошқа корхоналарнинг акцияларига ёки қарз мажбуриягларига қўйилмалар. Капиталда иштирок этиш улушига бадаллар (пул маблағларининг эквивалентлари ҳисобланган ёки сотиш учун сақланаётган тўлов ҳужжаглари бўйича тўловлардан ташқари)
Бошқа корхоналарга берилган бўнақларнинг қайтарилиши ва қарзларнинг тўла-нишидан киримлар (<u>операцион фаолият бўлган фоиз даромадларидан ташқари</u>)	Бошқа корхоналарга берилган бўнақ тўловлари ва қарзлар

Қуйидагилар молиявий фаолиятдаги пул оқимларини ташкил этади:

Пул маблағларининг кирими	Пул маблағларининг чиқими
Акциялариинг чиқаришдан келган пул маблағлари	қайтариб соғиб олинган ўз акциялари учун гўловлар
қарз маблағларидан келган тушум (чиқарилган векселлар, облигациялар гаров хатлари ва бошқа қисқа ва узок муддатли қарзлар)	қарзларнинг тўланиши (операцион фаолиятнинг қарзлар бўйича фоизлардан ташқари)
	Акциядорларга дивидендларни тўланиши ва капиталнииг бошқа турдаги тақсимланиши. Молиявий ижара билан боғлиқ бўлган мажбуриятлар бўйича тўловлар

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот пул маблағлари ҳаракатланишига даҳлдор бўлган операцияларни ажратиб кўрсатиши лозим. Буни амалга ошириш учун пул маблағлари кирими ва чиқимини ҳисоблаб чиқаришнинг тўғри ва эгри усули қўлланиши мумкин.

Тўғри усул асосий кирим ва тўловларни ёритилишида пул маблағлари ҳаракатининг ҳар бир моддаси акс эттирилишини кўзда тутати. Шунинг учун у келгусидаги пул оқимларини аниқлашда керак бўлиши мумкин бўлган ахборот сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Тўғри усул қўлланишида маълумотлар қуйидагилардан олиниши мумкин:

1. Ҳисоб регистрларидан.

2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг сотишдан олинган даромадни, сотишнинг таннарни ва бошқа моддаларидан тегишли тузатишлар орқали.
3. Ҳисобот даври давомида ТМЗдаги, дебиторлик ва кредиторлик қарзлардаги ўзгаришлар.
4. Пулсиз моддалар.
5. Натижалари пул маблағларининг ҳаракатига таъсири кўпроқ инвестиция ва молиявий фаолиятга тегишли бўлган бошқа моддалар (берилган еки олинган кредитлар бўйича фоизлар иа бошқалар).

8.2. Пул оқимларини прогнозлаш

Пул оқимларини прогнозлаш моҳиятига кўра корхона учун келгуси даврда кутиладиган пул маблағлари тушумлари манбаларини ва турли йўналишлар бўйича пул маблағлари чиқимларини миқдоран аниқлашдан иборат. Пул маблағлари ҳаракатини прогнозлашда айнан қандай кўрсаткичларнинг танлаб олиниши корхона фаолияти хусусиятларига боғлиқ. Унга йириклашган (агрегат) кўрсаткичлар бир қаторда батафсилроқлари ҳам қўлланиши мумкин. Кўпчилик ҳоларда кўрсаткичларни катта аниқлик билан прогнозлаш қийин. Шунинг учун одатда пул маблағлари оқимини прогнозлашда режалаштирилаётган давр учун бу оқимнинг асосий элементлари ҳисоблаб чиқилади, яъни сотиш ҳажми, нақд ҳисоб-китобга сотиш, дебитор қарзлар, кредитор қарзлар ва бошқалар назарда тутилади. Прогноз бирон-бир даврга, уни кичик даврларга бўлган ҳолда амалга оширилади. Йиллик прогноз чораклар ёки ойларга ажратилган ҳолда, чораклик прогноз ойларга ажратилган ҳолда тузилади.

Бунда қуйидагилар бажарилади:

1. Кичик даврлар бўйича пул тушумларни прогнозлаш.
2. Кичик даврлар бўйича пул маблағларининг чиқиб кетишини прогнозлаш.
3. Кичик даврлар учун пул маблағларининг соф оқимини аниқлаш.

4. Кичик даврлар бўйича қисқа муддатли молиялашга жами эҳтиёжни аниқлаш.

Биринчи босқичда олиниши кутиладиган пул тушумларининг ҳажми ҳисоблаб чиқилади. БХМС (Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари) коидаларга биноан ҳисоб регистрларида маҳсулот сотишдан даромад товарлар харидорларга жўнатилган пайтда ҳисобга олинади. Ўз навбатида товарлар нақд ҳисоб-китобларга ва кредитга сотилиши мумкин. Корхоналарнинг кўпчилигида сотилган товарлар қиймати тўлаб берилиши учун муайян вақт ўтади. Шунинг учун сотилган маҳсулот учун пул тушумининг қанчаси режалаштирилаётган даврда ва қанчаси ундан кейин келиб тушишини аниқлаш лозим.

Режалаштирилаётган даврда кутилаётган пул тушумлари оқимини аниқроқ прогнозлаш учун дебитор қарзларни уларнинг сўндирилиши муддатлари бўйича гуруҳлаш талаб этилади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида етказиб берилаётган товарлар учун дебитор қарзлар тўланиши муддати 90 кунгача деб белгиланган. Шунга мувофиқ ҳолда хўжалик амалиётида дебитор қарзлари сўндирилиши муддати 30 кунгача, 60 кунгача, 90 кунгача ва ҳ.к. гуруҳларга ажратган ҳолда таҳлил этилади. Таҳлилни ойма-ой амалга ошириш ва ҳар бир ойга келиб тушадиган дебитор қарзларни аниқлаб олиш мақбул деб қаралади. Пул маблағлари келиб тушишининг маҳсулот сотишдан бошқа манбалари мавжуд бўлса улар ҳам ҳар бир даврда эътиборга олиниши лозим.

Иккинчи босқичда пул маблағларининг чиқиб кетиши ҳажмлари ҳисоблаб чиқилади. Корхона жорий хўжалик фаолиятида пул маблағлари чиқиб кетишининг уч асосий йўналишлари мавжуд: давлат бюджетига тўловлар, иш ҳақи бўйича ходимларга тўловлар ва етказиб берувчиларга тўловлар. Давлат бюджетига солиқлар бўйича тўловларнинг катта қисмини жорий давр тугамасданоқ тўлашга тўғри келади. Иш ҳақи бўйича тўловлар эса давр тугаши биланоқ амалга оширилиши лозим. Солиқлар ва иш ҳақи бўйича тўловларнинг кечикиб бажарилиши бажарилиши корхонага нисбатан

давлат органлари томонидан маъмурий ва молиявий характердаги жиддий чоралар кўрилишига олиб келиши мумкин. Етказиб берувчиларга кредитор қарзлар эса корхона томонидан бир мунча "чўзиброк" бажарилиши мумкин. Бу ҳолда кредитор қарзлар корхонани қисқа муддатли молиялашнинг манбаига айланади. Таъкидлаш лизимки, ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида товарлар асосан кредитга сотилсада, дебитор қарзлар тезроқ тўланишини рағбатлантирувчи чегирмалар кенг қўлланилади. Бу ҳолда кредитор қарзларни кечиктириб тўлаш иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлмай қолади. Пул маблағларининг чиқиб кетиши фоизлар ва дивидендлар тўланиши, узоқ муддатли ва қисқа муддатли ижара учун тўловлар, капитал қўйилмаларни амалга ошириш ва бошқалар билан ҳам боғлиқ бўлади.

Учинчи босқичда аввалги икки босқичнинг натижалари бир-бирига таққослаган ҳолда умумлаштирилади ва соф пул оқими ҳисоблаб чиқилади.

Тўртинчи босқичда қисқа муддатли молиялашга бўлган жами эҳтиёж аниқланади. Унда ҳар бир кичик давр учун пул маблағларининг жорий етишмовчилигини қоплаш учун зарур қўшимча маблағларни қайси манбалардан қўлга киритилиши режалаштириб олинади (масалан, қисқа муддатли банк кредитлари). Шу билан зарур пул маблағлари миқдорини белгилаб олишда корхонанинг банкдаги ҳисоб рақамида пул маблағларининг муайян минимум миқдори мавжуд бўлиши лозимлигини этиборга олиш лозим. Бу минимум олдиндан режалаштирилмаган, лекин корхона учун жуда зарур эҳтиёжларни қондиришга ёки ўта фойдали қўйилмалар имконияти тўсатдан пайдо бўлганда ундан фойдалана олишни таъминлашга қаратилган.

8.3. Пул маблағларининг оптимал даражасини аниқлаш

Банкдаги ва кассадаги жами пул маблағлари оптимал қолдиғи миқдорини аниқлаш молиявий бошқаришнинг муҳим вазифаларидан биридир. Албатта, корхонанинг вақтинча бўш пул маблағлари қисқа муддатли молиявий активларга йўналтирилиши мумкин. Лекин мутлақ ликвидлиги даражаси бўйича пул маблағлари бошқа барча айланма

активлардан устун туради. Ҳар қандай айланма активни пулга айлантириш эса муайян вақтни ва пулга айлантириш бўйича харажатларни талаб этади.

Етказиб берувчиларнинг ҳисобларини ўз вақтида тўлаб бериш учун корхона мутлақ ликвидликнинг муайян даражасига эга бўлиши лозим. Мутлақ ликвидликни таъминлаш муайян харажатларни тақозо этади. Бу харажатларни аниқ ҳисоблаб чиқиш қийин. Шунинг учун мутлақ ликвидликни таъминлаш харажати сифатида пул маблағлари ўртача қолдғи суммасини давлат қимматли қоғозларига (давлат облигацияларга) инвестициялашдан олинishi мумкин бўлган даромад миқдори қабул қилинади (муқобил харажатлар назариясига асосан). Бунинг сабаби давлат қимматли қоғозлари энг кам хатарга эга эканлигидир. Молиявий мазмунига кўра, ҳисобдаги пул маблағлари ўртача қолдғи корхона ишлатмай сақлаётган маблағларни ифодалайди ва корхона бу маблағлардан даромад олмаяпти. Корхонанинг банкдаги ва кассадаги пул маблағлари захираси ортиши билан ликвидликни таъминлаш харажатлари ҳам ортади. Агар пул маблағларининг корхона активларидаги улуши кам бўлса, қўшимча пул маблағлари сақланиши фойдали, лекин пул маблағлари қолдғи кўп бўлса ҳам уни оширилса, бу корхонани олинishi мумкин бўлган даромадлардан маҳрум этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона пул маблағлари бўйича оқилона сиёсат олиб борилиши лозим. Бир томондан, ҳўжалик молия фаолияти эҳтиёжлари ўз вақтида қондириб борилиши учун бўш пул маблағларининг муайян даражаси таъминлаб турилиши талаб этилади. Иккинчи томондан, бу маблағлар ликвид қимматли қоғозларга жойлаштирилган сумма билан тўлдирилади. Зарурат туғилганда қимматли қоғозлар зудлик билан пулга айлантирилади. Пул маблағлари қолдғининг белгилаб олинган даражадан ортиқчаси вужудга келса, у ликвид қимматли қоғозларга йўналтирилади.

Шундай қилиб умумий мазмунга кўра пул маблағларига нисбатан ҳам ишлаб чиқариш захираларини бошқариш назарияси қоидаларини қўллаш

мумкин. Пул маблағларини бошқаришда қуйидаги масалаларнинг ечимини топиш лозим бўлади:

- a) пул маблағлари ва пул эквивалентларининг умумий ҳажми;
- b) пул маблағлари ва пул эквивалентларининг қанчасини банкдаги ҳисобларда, қанчасини тез сотиладиган қимматли қоғозлар кўринишида сақлаш керак;
- c) пул маблағлари ва тез сотиладиган активларнинг қанча миқдорини ва қайси пайтларда бир-бирига айлантириш зарур.

Россиялик иқтисодчи В.В.Ковалёвнинг "Введение в финансовый менеджмент" асарида (Москва, "Финансы и статистика", 2000, 544-550-бетлар) /арб хўжалик амалиётида пул маблағлари мақбул қолдиғини аниқлаш учун қўлланиладиган моделлар тавсифлаб берилган.

В.Баумоль модели (1952 й). Корхона пул маблағларининг максимал даражасига эга бўлган ҳолда иш бошлайди ва уларни давр мобайнида мунтазам равишда сарфлаб борилади деб олинади. Товарлар ва хизматларни сотишдан тушган барча пул маблағлари қисқа муддатли қимматли қоғозларга йўналтирилади. Пул маблағлари камайиб, корхона учун хавфсиз деб ҳособланадиган минимал даражага тушганда, қимматли қоғозларни сотиб, пул маблағлари ҳажмини дастлабки миқдорга етказилади. Пул маблағлари ҳажмини тўлдириш суммаси (Q) қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$Q = \sqrt{\frac{2 * v * c}{r}},$$

бу ерда V-даврд (йил, чорак, ой) пул маблағларига эҳтиёжнинг прогнозланаётган ҳажми, c- пул маблағларини қимматли қоғозларга айлантиришнинг бир марталик харажатлари, r-қисқа муддатли молиявий кўйилмалар (масалан, давлат қимматли қоғозлари) бўйича олинishi мумкин бўлган фоиз даромади даражаси.

Мазкур формулада пул маблағлари захираси ўртача суммаси Q $\sqrt{2}$ га тенг бўлади. қимматли қоғозларини пулга айлантириш бўйича битишувлари

сони K эса пул маблағларига жами эҳтиёжнинг пул маблағлари ўртача захирасига нисбати каби аниқланади:

$$K = \frac{V}{Q}$$

Бундай сиёсатни амалга ошириш харажатлари куйидагича аниқланади:

$$CT = C.K + r * \frac{Q}{2}$$

Формуладаги биринчи кўшилувчи ($C.K$) тўғри харажатларни, иккинчи кўшилувчи $(r * \frac{Q}{2})$ эса пул маблағларини қимматли қоғозларга инвестицияламасдан ҳаракатсиз сақлаш туфайли бой берилган нафни ифодалайди.

Молиявий бошқарувчи мазкур модель бўйича иш олиб борадиган бўлса, пул маблағларининг мақсадли қолиғини бошқариш бўйича тавсиялар куйидаги кўринишда бўлади:

- a) агар пул маблағлари ва ликвидли қимматли қоғозларни бир-бирига айлантиришнинг бир марталик харажатлари юқори бўлса, мақсадли қолдиқ нисбатан юқори бўлиши тавсия этилади;
- b) агар пул маблағларини сақлаб туриш харажатлари (хатарсиз молиявий активлар бўйича олинмай қолаётган фоиз даромади) юқори бўлса, мақсадли қолдиқнинг нисбатан паст даражасини сақлаш маъқулроқ.

М.Миллер ва Д.Орр модели (1966 й). Моделни тузишда Бернулли жараёнидан фойдаланилган, яъни даврдан даврга пул маблағлари келиб тушиши ва чиқиб кетиши бир-бирига боғлиқ бўлмаган тасодифий воқеалар деб қаралган. Моделга кўра корхонанинг пул маблағлари юқори даражага етгунга қадар тартибсиз ўзгариб боради. Пул маблағлари захираси миқдори бу даражага етиши билан корхона уни белгилаб олинган нормал даражага (қайтиш нуқтаси) қайтариш учун ликвид қимматли қоғозларни сотиб ола бошлайди. Пул маблағлари захиралари уларнинг қисқариши йўналишида ўзгарадиган бўлса, захираларнинг белгилаб олинган минимал даражасига қадар бунга йўл қўйилади. Захиралар минимал даражасига етиб борганда

жамғарилган қимматли қоғозлар пул маблағларининг нормал захирасига эришиш мақсадида сотиб юборилади.

Мазкур ёндашувда молиявий бошқарувчи пул маблағлари захираларининг энг юқори, нормал ва минимал даражаларини корхона фаолияти хусусиятларидан ва корхона фаолияти эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда аниқлаши лозим бўлади. Энг юқори ва қуйи чегаралар ўртасидаги тафовутни (вариация кенглиги) белгилаб олишда қуйидаги қоидага риоя қилиниши лозим: пул оқимларининг кунлик ўзгаришлари ёки қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ доимий харажатлар юқори бўлса, вариация кенглигини ошириш керак ва аксинча. қимматли қоғозлар бўйича фоиз ставкаси ошганда вариация кенглигини қисқартириш тавсия қилинади.

Модель асосида бошқарув ечимларини ишлаб чиқиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Корхонанинг банкдаги ҳисобида доимий равишда сақлаб турилиши мақсадга мувофиқ бўлган пул маблағларининг минимал миқдори (C_2) белгиланади (корхонанинг ҳисобларини тўлаб бериш, банкнинг ва кредиторларнинг талабларини қондириш ва бошқа эҳтиёжлардан келиб чиқиб, эксперт йўли билан аниқланади).
2. Статистик маълумотлар бўйича корхона ҳисобига ҳар куни келиб тушаётган маблағлар вариацияси аниқланади (Var).
3. Маблағларни банкдаги ҳисобларда сақлаш харажатлари (Z_s) (қисқа муддатли қимматли қоғозлардан даромаднинг кунлик ставкаси суммасига тенг деб олинади) ва пул маблағлари билан қимматли қоғозларни бир-бирига айлантириш харажатлари (Z_t) (бу миқдорни доимий деб олинади) аниқланади.
4. қуйидаги формула асосида банкдаги ҳисобда пул маблағлари қолдиғи вариация кенглиги (R) ҳисоблаб чиқилади:

$$R = 3 * \sqrt[3]{\frac{3 * Z_t * Var}{4 * Z_s}}$$

5. Банкдаги ҳисобдаги пул маблағларининг юқори чегарасини аниқланади (C_h). Бу чегарадан пул маблағлари ортиб кетганда, уларнинг бир қисмини қисқа муддатли қимматли қоғозларга айлантириш зарур:

$$C_h * C_e]R.$$

6. қайтиш нуқтаси (C_r) аниқланади. Бу ҳисобдаги пул маблағлари қолдиғи (C_l, C_h) интервал чегараларидан ташқарига чиққанда қайтиш лозим бўлган ҳисобдаги пул маблағлари миқдори:

$$C_r * C_l] \frac{R}{3}.$$

Назорат учун саволлар:

1. Пул оқимларини бошқариш зарурлигини изоҳланг.
2. Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тушунтиринг.
3. Пул оқимларини режалаштириш мазмунини таърифлаб беринг.
4. Пул маблағларини оптималлаштириш қандай амалга оширилади?

9-Боб. Капитални ва молиявий таъминот жараёнини бошқариш

9.1. Корхона фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлаш

Корхоналар рақоботбардошлигига уларнинг молиявий ресурсларининг ҳаракатини самарали бошқариш орқали эришилади. Молиявий ресурсларни ташкил этиш ва бошқариш механизми уларнинг моҳиятини тушинишни, амалиётда молиявий имкониятларни бошқариш усуллари ва кўрсатмаларидан, шу жумладан молиялаштириш манбаларини шакллантириш, таҳминлар тузиш ва режалаштириш ҳамда молиявий таҳлиллардан фойдаланишни талаб этади.

Молиявий ресурслар ҳар бир корxonанинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитларини таъминлаш ҳамда мақсад ва вазифаларини амалга ошириш учун пул жамғармалари ва бошқа молиявий ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттиради.

Молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан оқилона фойдаланиш корxonанинг молиявий муносабатлари орқали таъминланади.

Корxonанинг молиявий фаолияти пул фондларини ташкил этиш ва фойдаланишда ифодаланади. Бу пул фондлари корхона хўжалик фаолиятини олиб бориш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, илмий-тадқиқот жараёнини молиялаштириш, иқтисодий рағбатлантириш, янги техника ва технологияни жорий этиш, бюджет ва банк билан ҳисоб-китобларда ишга солинади.

Корхона молия ресурслари – бу пул даромадлари ва маблағларнинг тушуми бўлиб, хўжалик субъектининг ҳар хил молиявий мажбуриятларини бажариш, харажатларни молиялаш ва иқтисодий рағбатлантириш ишларини олиб бориш учун манбадир.

Корхона пул фондларини ташкил этилишида қуйидаги жиҳатлар мавжуд:

1. Корxonанинг ўз маблағларини шакллантириш:

- устав капитали;

- қўшилган капитал;
- резерв капитали;
- жамғармалар фонди;
- мақсадли молиявий маблағлар тушиши;
- бошқалар.

2. Қарз маблағлари шаклланиши:

- банк кредитлари;
- заёмлар;
- тижорат кредити;
- факторинг;
- лизинг;
- кредитлар ва бошқалар.

3. Қарз шаклига эга бўлмаган ҳолда маблағлар жалб этилиши:

- истеъмол фонди учун ажратилган маблағлар;
- тўланмай турган дивидендлар;
- келгуси давр даромадлари;
- ҳисоб-китобларни ва тўловларни олиб бориш жараёнидаги даромад.

4. Оператив равишда пул фондлари ишлатилиши:

- иш ҳақи тўловлари;
- дивидендларни тўланиши;
- бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлари;
- кредит ва қарзлар қайтарилиши;
- бошқалар.

5. Корхона молиявий ресурсларини мақсадли равишда йўналтириш:

- айланма маблағларни шакллантириш;
- инвестицион фаолият;
- валюта жамғармалари ва бошқаларни шакллантириш.

Корхона фаолиятининг кейинги йилларида ишлаб чиқаришни молиялаштириш учун ўз маблағларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Аммо, бунда корхона жорий ишлаб чиқариш харажатларини

коплашдан ташқари маълум миқдорда фойда олишга ҳам эришмоғи лозим. Дастлабки йилларда корхоналар ўз қувватлари ва ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида фойданинг аксарият қисмини ишлаб чиқаришга қайта молиялаштиришга ҳаракат қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига киритиладиган, маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўрисидаги Низом»га мувофиқ корхоналарда молиявий маблағлар (пул маблағлари)нинг ҳосил бўлиш манбалари қуйидагилардан иборат:

- маҳсулот сотиш, иш ва хизматлар кўрсатишдан олинган пул тушуми;
- асосий фаолиятдан келган бошқа даромадлар (операцион даромадлар);
- молиявий фаолиятдан келган даромадлар;
- фавқулодда даромадлар.

Маҳсулот сотиш, иш бажариш ва хизматлар кўрсатишдан соф пул тушуми хўжалик даромадларининг асосини ташкил этади. Агар саноат хусусиятига эга маҳсулотлар сотилса, уларнинг қийматига қўшилган қиймат ёки акциз солиғи ҳам қўшилади. Бунда соф пул тушуми қўшилган қиймат ёки акциз солиғини чегириб ташлаш орқали ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиявий ресурсларни шакллантириш манбаларини кенгайтириш мақсадида асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан бирга бошқа фаолият турларини ҳам олиб боришга интилади. **Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларга** қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномаларини бузганлик

учун бошқа хил жазо жарималари (масалан, кичик бизнес корхоналарининг бой берилган фойдасини тўлаш ёки етказилган маънавий зарарни қоплаш);

- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар фойдаси;
- мол-мулкни қисқа муддатга (бир йилгача) ижарага беришдан рента даромади;
- ёрдамчи тармоқлардан кўрилган даромадлар;
- тадбиркорлик субъектининг ортиқча асосий фондлари ва бошқа мол-мулкни сотишдан олинган даромадлар;
- даъво муддати ўтган кредиторлик ва депонентлик қарзларини ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳолашдан кўрилган даромадлар;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- бошқа операцион даромадлар.

Ҳозирги кунда тадбиркорлик субъектлари бозор иқтисодиётининг муҳим элементи ҳисобланадиган молия ва қимматли қоғозлар бозорида ҳам фаол иштирок этиб, даромад олишлари мумкин.

Молиявий фаолиятдан олинадиган даромадларга қуйидагилар киради:

- бошқа сармоясига улуш қўйиш натижасида келадиган даромадлар;
- акциялар бўйича дивидендлар, облигация ва бошқа қимматли қоғозлардан фоиз кўринишидаги даромадлар;
- мол-мулкни ижарага беришдан олинадиган даромадлар (лизинг тўловини олиш);
- баланс валюта моддаларининг ижобий курс фарқланиши ва сарфланган маблағларнинг қайта баҳоланишидан олинадиган даромадлар.

Айрим ҳолатларда фавқулодда ҳолатлар (сел, жала, ёнғин, ер силкиниши ва ҳ.к.) натижасида кўрилган зарарни қоплаш юзасидан ҳам даромад олиш мумкин ва уни **фавқулодда даромадлар** деб аталади.

Аммо молиявий маблағларнинг ушбу ҳосил бўлиш манбалари ҳали субъект ихтиёрида қоладиган ҳақиқий даромад (соф фойда)ни акс эттирмайди, чунки, келгуси йилда такрор ишлаб чиқаришга жалб этиш мумкин бўлган маблағ фақатгина йилнинг соф фойдаси ҳамда амортизация ажратмалари ҳисобига таъминланиши мумкин.

9.2. Ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш ва ўз-ўзини молиялаштириш

Тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш жараёнида молиявий маблағлар таъминоти биринчн навбатда ўзини-ўзи маблағ билан таъминлашга ва ўзини-ўзи молиялашга асосланади.

Ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш тадбиркор жорий даврда олинган даромадидан қилинган молиявий харажатларни қоплаб, маълум миқдорда фойда олиб ишлаётганлигини билдиради.

Ўзини-ўзи маблағ билан таъминлашни назорат қилиш ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари калькуляция сметаси орқали, хом ашё, материаллар, ёқилғи, электр энергиялар учун ўрнатилган нормативлар асосида олиб борилади.

Корхона ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш талабларини амалга ошириши учун жорий харажатларни бошқариш ва тартибга солиш талаб этилади.

М.Х.Мескон ва М.Альберт «Менежмент асослари» китобининг 203-бетида харажатларни бошқариш бу харажатларни қисқартириш эмас, балки даромадларни оширадиган йўналишлар бўйича таъминлаш тадбирларидир деб кўрсатиб ўтилган. Бу тамойил компаниянинг барча бўлинмаларидаги харажатларни бошқаришни ўз ичига олади.

Фирма ва компания харажатларни бошқариш орқали корхона айланма капиталини айланишини тезлаштирилади, бу корхонани даромадлилик даражасини оширишга олиб келади.

Катта корхоналарнинг пул капиталларини бошқаришда асосий ролни ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш эгаллайди.

Корхона ўзини-ўзи молиялаштириш жараёнида ўз маблағлари ҳисобига, агар ўз маблағлари етишмаса эса банк кредитидан фойдаланиб иш олиб боради. Бюджет маблағлари ва юқори ташкилотларни маблағларидан фойдаланмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ўзини-ўзи молиялаштиришнинг моҳияти корхона ички имкониятларга асосланган ҳолда ўзини-ўзи молиялашдир.

Ўзини-ўзи молиялаштириш – бу корхона пул маблағлар фондиди стратегик бошқариб, капитални жамғариш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни ташкил этишдир. Ўзини-ўзи молиялаштириш корхонани юқори даражада капитал жамғариши ва даромадлари оширилишини таъминлайди.

Такрор ишлаб чиқариш жараёни харажатларини таъминлаш тўрт шаклда амалга оширилади:

1. Ўз-ўзини молиялаштириш. Бунда корхоналар такрор ишлаб чиқариш жараёнлари учун зарурий харажатларни ички молиявий ресурслар ҳисобига қоплаши мумкин. Унинг молиявий манбаи корхоналар фойдаси ва амортизация ва бошқа ўзига тегишли молиявий ресурслар ҳисобланиши мумкин.

2. Кредитлаш. Бунда хўжалик субъекти харажатларни муддатлилик, қайтарувчанлик, мақсадлилик ва таъминланганлик шакллари асосида банклар ва бошқа кредит муассасаларидан кредитлари эвазига қоплайдилар.

3. Жалб қилинган маблағларни шакллантириш. Бунда такрор ишлаб чиқариш жараёни харажатлари молиявий бозорларга қимматбаҳо қоғозлар чиқариш йули билан қопланиши мумкин.

4. Давлатдан молиялаштириш. Бунда барча харажатлар бюджет ва бюджетдан ташқари бошқа давлат фондлари воситасида қопланади

9.3. Корхоналар фаолиятини молиялаштириш ички ва ташқи манбалари хусусиятлари

Корхоналар фаолиятини молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари мавжуд. Ички молиялаштиришда корхонанинг фаолияти асосан ўз капиталига таянади, янада ривожланиши эса унинг даромадлари билан таъмин этилади. Шу маънода ички манбаларга тақсимланмаган фойда, ҳисобланган, лекин ҳали тўлаб берилмаган иш ҳақи, жорий фаолият билан боғлиқ кредитор қарзлар киради. Чунончи олинган фойда ҳисобидан янги ускуна сотиб олиш ички молиялашга мисол бўла олади. Агар корхона шу ускунани сотиб олиш учун банк кредитидан фойдаланса, бу ташқи молиялаштиришдир.йй

Молиявий қарорлар қабул қилинишига ички ва ташқи молиялаштиришнинг хусусиятлари таъсир кўрсатади. Масалан, бизнесни кескин кенгайтиришни мўлжалламаётган корхонада молиявий қарорлар анча оддий тарзда қабул қилиниши мумкин, фойдани дивидендларга йўналтириш масаласи ҳам нисбатан енгил ечим топади. Жадал ривожланишда эса бу жараёнлар анча мураккаблашади. Аввало, акциядорлик жамиятида дивидендлар камроқ тўланиши ёки тўланмаслиги корхонанинг капитал бозоридаги мавқеига таъсир этади. Акциялар қўшимча эмиссияси орқали маблағ жалб этиш қимматлашади. Банк кредити ёки шу каби бошқа қарз маблағлари жалб этилишига ҳам бу салбий таъсир этиши мумкин.

Каттароқ ҳажмлардаги ташқи молиялаштиришда инвесторлар корхона режалар ва имкониятларидан анча батафсилроқ хабардор бўлишни хоҳлайдилар, муайян шартлар қўядилар. Булар корхонани бошқаришда оптимал қарорлар қабул қилинишига чекловлар қўйиши мумкин.

Капитални кенгайтириш заруриятига дуч келганда ёпиқ акциядорлик кўринишидаги корхона кўпинча очик акциядорлик жамиятига айланиш йўлини танлайди. Чунки, акциялар чиқариш йўли билан капитал жалб этилишида потенциал инвесторлар доираси муҳим равишда кенгаяди. Корхона очик акциядорлик жамиятига айланганда бу айниқса яққол намоён бўлади. Оддий акциялар эмиссияси орқали молиявий ресурслар жалб этилиши қуйидаги афзалликларга эга:

1) оддий акциялар бўйича қатъий белгилаб қўйилган тўловлар сифатидаги мажбуриятлар мавжуд эмас, масалан, кредит олинганда фоиз тўлаш мажбурий бўлиб қолади;

2) оддий акциялар муайян сўндирилиш муддатига эга эмас, корхона маблағдан доимий фойдаланади;

3) акциялар қўлланиши корхонанинг кредит қобилиятини мустаҳкамлайди, чунки корхона тугатилишида кредиторлар талаблари кондирилганидан сўнг қолган маблағларгина акциядорларга тақсимлаб берилади;

4) акцияларни тарқатиш, кўпинча, облигацияларни жойлаштиришдан осонроқ кечади.

Шу билан бирга оддий акциялар чиқарилишида қатор масалалар ҳам вужудга келади:

1) овоз бериш ҳуқуқига эга акциядорлар сони кўпайиши барча инвесторларга ҳам маъқул келавермайди;

2) янги акциядорлар ҳам корхона фойдасидан улушга даъвогар бўладилар;

3) акцияларни чиқариш ва сотишнинг ўзи ҳам харажатларни талаб қилади;

4) очиқ акциядорлик жамияти ўз молиявий ҳисобларини очиқ матбуотда эълон қилиши лозимлиги ҳам муайян харажатларни келтириб чиқаради.

Янги оддий акциялар беш хил усулда жойлаштирилиши мумкин:

1) мавжуд акциядорларнинг ўзларига пропорционал асосда (айрим ҳолларда қўшимча акциялар акциядорларга турли имтиёзлар билан тарқатилади, бу эса молиявий ресурслар имкондагидан камроқ жалб этилишини билдиради);

2) барча хоҳловчиларга очиқ обуна йўли билан;

3) харидорларнинг чекланган доирасига ёпиқ обуна йўли билан;

4) корхона ходимларига уларни рағбатлантириш учун;

5) дивидендлар қайта инвестицияланиши учун акциядорларга.

Умуман олганда молиялашнинг ташқи манбалари одатда бир марталик характерда бўлади. Ташқи инвесторларнинг корхонага маблағ киритиш тўғрисида қарор қабул қилишларида қўйилган сармоёга тўғри келадиган фойда миқдори жуда аҳамиятли бўлади. Лекин, акциялар харид қилинишида мақсад фақат фойда (дивиденд) олишдангина иборат эмас. Акцияларда мужассамлашган молиявий маблағлар одатда инфляция таъсирига тортилмайди, аксинча, нормал ҳолатларда корхонада жамғарилган фойда ортиши билан бу маблағларнинг реал қиймати ҳам ортиб боради.

9.4. Капитал таркиби ва уни оптималлаштириш.

Капитал – молиявий менежментда доимий фойдаланиб келинаётган иқтисодий категориялардандир, мамлакатни бозор муносабатларига ўтиши билан ўзининг янги мазмунига эга бўлди. Корхонанинг ташкил этилиши ва ривожланишида бош иқтисодий негиз бўлиб, капитал ўзини мавжудлиги ва ҳаракати жараёнида давлат, мулкдорлар ва ишчи ходимлар манфаатларини таъминлайди.

Капитал корхона ихтиёридаги мол-мулкнинг ташкил топиш манбаларини характерлайди. Корхона мулкининг ташкил топиши манбаларига кўра иккига бўлинади: ўз маблағларининг манбаи ва мажбуриятлар. Ўз маблағларининг манбаи корхона таъсисчилар томонидан киритилган ва ишлаб топилган маблағларидан ташкил топади. Уларга қуйидагилар киради: *устав капитали, қўшилган ва резерв капитали, тақсимланмаган фойда.*

Устав капитали — таъсис ҳужжатларда белгиланган ҳиссаларнинг (пул ифодасида) йиғиндисидир. Устав капиталига ҳисса шаклида қўшиладиган моддий ва номоддий активлар таъсисчилар келишувига ёки юридик шахс ижроия органининг қарорига кўра баҳоланади ва ҳисобга олинади. Устав капитали корхона мулкани шакллантиришнинг асосий манбаи ҳисобланади. Унинг суммаси корхона уставда ёзилган бўлади ва

унинг ўзгартирилиши учун корхона уставига ўзгартириш киритилиши ва корхоналарни рўйхатга олувчи органда қайта рўйхатдан ўтказиш лозим бўлади.

Қўшилган капитал акцияларни номинал қийматидан баланд нархларда дастлабки сотишдан олинadиган эмиссия даромадини ҳамда устав капиталини шакллантиришда пайдо бўладиган курс фарқларини акс эттиради.

Заҳира капитали мол—мулкни қайта баҳолаш чоғида ҳосил бўладиган инфляция заҳираларини, шунингдек текинга олинган мол—мулк қийматини акс эттиради. Шу билан биргаликда қонунчиликда белгиланган тартибда ва миқдорда резерв капиталини ташкил қилади. Резерв капиталини ташкил қилиш унинг миқдори ва тартиби корхона уставида ёзилган бўлиши лозим.

Тақсимланмаган фойда — фойданинг жамғарилаётганини ифодалайди ва мулкдорларнинг қарорига биноан устав капиталига қўшилиши мумкин.

Резервлар — ҳисобот йилида корхона томонидан келгуси харажатлар ва тўловларни амалга ошириш ва уларни ишлаб чиқараётган маҳсулот таннархига бир маромда қўшиб бориш учун ички имкониятлар ҳисобидан тузиладиган жамғармалардир. Уларга ишчиларга меҳнат таътили учун резервлар, асосий воситалар ремонтини учун резервлар, ҳозирги даврга тааллуқли, лекин келажакда амалга ошириладиган харажатларга резервлар ва бошқалар киради.

Мақсадли тушумлар — маълум бир мақсадлар учун келиб тушаётган пул маблағлари киради. Уларга грант, субсидия, аъзолик бадаллари, мақсадли фойдаланиш учун солиқлар бўйича имтиёзлар ва бошқалар киради.

Корхона мажбуриятлари бўлиб корхонага қарз сифатида жалб қилинган маблағларни ифодалайди. Улар ўз навбатида иккига бўлинади: қисқа ва узоқ муддатли мажбуриятлар.

— ҳисобот кунидан бошлаб 12 ой давомида ҳисоб-китоб қилинадиган мажбуриятлар жорий мажбурият ҳисобланади;

— мажбуриятларнинг қолган моддалари узоқ муддатли ҳисобланади.

Жорий мажбуриятлар: тавсифи жорий активлар тавсифига ўхшашдир. Кредиторлик қарзи, иш хақи, солиқлар бўйича қарзлар ва бошқа операция харажатлари бўйича қарзлар каби айрим жорий мажбуриятлар жорий активлар ҳисобидан ҳисоб-китоб қилишни талаб қилади. Улар корхонанинг одатдаги операция циклида фойдаланиладиган айланма маблағни ташкил этувчи моддалар бўйича вужудга келади. Жорий мажбуриятларга шунингдек банк овердрафтлари, тўланадиган дивидендлар, даромад солиқлари, савдо билан боғлиқ бўлмаган ўзга кредиторлик қарзлари, фоизларни тўлашни талаб қиладиган қисқа муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми киради.

Капитал таркибини оптималлаштиришда :

1. Корхона хўжалик фаолиятини келажакда ривожланишини ҳисобга олиш (капитал ҳажми ва таркибини шаклланиши жараёни унинг хўжалик фаолиятини таъминлаш вазифасига бўйсунishi нафақат корхонанинг бошланғич босқичи ҳаракатида, шунингдек яқин келажакдаги фаолияти учун ҳам зарур. Ривожланишни таъминлаш корхона капитали шаклланишида барча эҳтиёжларни қўшиш йўли билан бизнес режа лойиҳаларини тузишни талаб этади).

2. Корхонада шакллантирилган активлари ҳажмини жалб қилинган капиталлари билан мос келишини таъминлаш. (Корхоналар капиталга бўлган умумий эҳтиёжи унинг оборот ва оборотдан ташқари активларига бўлган эҳтиёжидан тузилади.)

Янги тузилаётган корхонада капиталга бўлган умумий эҳтиёжларини аниқлашда одатда икки асосий усулдан фойдаланилади:

- Тўғридан-тўғри ҳисоб усули – бу янгидан тузилаётган корхоналар хўжалик фаолиятини бошлаш мақсадида маълум белгиланган зарурий активлар суммасини аниқлаш орқали унинг капиталга умумий эҳтиёжи ҳисобланади. Бу ҳисоб усули қуйидаги алгоритмдан чиқади: Активларни умумий суммаси жалб қилинган (жойлаштирилган) капиталнинг умумий суммасига тенг. Актив - капитал. Бунда янги тузилаётган корхоналар

активларга эҳтиёжи 3 та вариантда ҳисобланади (минимал зарурий активлар суммаси, зарурий активлар суммаси, максимал зарурий активлар суммаси, яъни алоҳида шакллар бўйича суғуртали захираларини етарли ҳажмда таъминлаши).

- Билвосита ҳисоб усули. Капиталга умумий эҳтиёжи турли кўрсаткичлардан фойдаланиш орқали ойдинлаштирилади. «Маҳсулотнинг капитал сиғими» - бу бир бирлик ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки сотилган маҳсулотга тўғри келадиган капитал миқдорини англатади (ўз ва жалб қилинган капитал). Бу қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Ук = Кп \times МХ + БХ,$$

Ук - янги корхонани тузиш учун умумий капиталга эҳтиёж.

Кп - маҳсулотга капитал сиғими кўрсаткичи (тармоқ ва анологик).

МХ - режалаштирилган ўртача йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари.

БХ – бошлангич харажатлар.

3. Жами капитал таркибини уни самарали ҳаракати йўли билан оптималлаштиришни таъминлаш. Жами капитал таркиби ўзида хўжалик фаолияти жараёнида ўз ва жалб қилинган молиявий маблағларни корхонада фойдаланишни солиштиришни ифодалайди. Корхонада фойдаланиладиган капитал таркиби бир қатор жиҳатлар билан аниқланади, у нафақат молиявий, балки операцион ва инвестицион фаолиятни ифодалайди. У активларнинг рентабеллиги ва ўз капиталлари коэффицентларига таъсир қилади. Шунингдек, (иқтисодий ва молиявий рентабеллик даражасига) молиявий барқарорлик ва тўловга қобиллик коэффицентлар тизимини аниқлайди ва якуний ҳисобда фойдалилик даражасини ва корхона ривожланиши жараёнида шакллантиришда хавф-хатарларни аниқлайди.

9.3. Корхона жорий молиявий ресурсларининг шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари

Корхонанинг жорий молиявий ресурслари пул шаклида ёки корхонанинг жорий пул тўловларининг ўрнини боса оладиган молиявий дастаклар кўринишида бўлади. Корхона жорий фаолияти мазкур ресурсларнинг ҳаракатланиши орқали таъминлаб борилади. Шу нуқтаи назардан молиявий менежмент пул ресурслари самарали ҳаракатланишига қаратилган усуллардан фойдаланади:

1. Пул маблағларини ўтказишга қаратилган усуллар.
2. Пул маблағлари ортиши учун капитал жойини алмаштиришга қаратилган усуллар.
3. Спекулятив характерга эга бўлган усуллар.
4. Капиталнинг катта даромад олиб келиши қобилиятини сақлашга қаратилган усуллар.

Пул маблағларини ўтказиш (перевод, перечисление) усуллари сотиб олинган товарлар (хизматлар) учун ҳисоб-китоб усуллари ҳисобланади. Уларнинг негизи товарлар (хизматлар) олди-сотдисидagi пул муносабатлари ҳисобланади (олдиндан тўлов, чегирма бериш, насияга сотишда тезроқ тўловларни рағбатлантириш).

Пул маблағлари ортиши учун капитал жойини ўзгартириш – бу жорий пул маблағларини асосий капиталнинг ва айланма капиталнинг турли элементларига йўналтиришда пул маблағлари тушумлари ортиб боришини таъминлай оладиган вариантларнинг танлаб олинишидир. Бу қисқа муддатли қўйилмалар билан ҳам, узоқ муддатли қўйилмалар билан ҳам боғлиқ.

Спекулятив операция - қисқа муддатли битим. Бунга, энг оддий ҳолда, қарзга олиниб, кредитга берилган пул суммасининг фоиз фарқига ўхшашлар киради.

Капиталнинг катта даромад олиб келиш қобилиятини сақлашга қаратилган усуллар корхонани янада ривожлантириш учун қўшимча ички ва ташқи манбалар сафарбар қилиниши зарур бўлганда қўлланади.

Корхонада молиявий таъминотни бошқариш усуллари турлари ва йўналишлари 9.1-жадвалда ифодаланган.

Корхонада молиявий таъминотни бошқариш йўналишлари ва усуллари

Бошқариш мақсади	Бошқарув стратегияси (маблағларни ишлатиш йўллари ва йўналишлари)	Бошқарув тактикаси (бошқарув усуллари)
I . Капитал	қўйилмаларини	бошқариш
1. Капитал қўйилмаларнинг коплаш муддатининг қисқариши	1.1. Капитал қўйилмаларнинг оптимал вариантини танлаш	1.1.1. Прогнозлаштириш ва режалаш-тириш 1.1.2. Дисконтлаш 1.1.3. Диверсификациялаш
	1.2. Объект куриш муддатини қисқартириш	1.2.1. Занжирий режалаштириш
2. Капиталнинг рентабеллик даража-сини ошириш (киритилган капиталнинг фойда нормаси)	2.1. Маҳсулот реализацияси рентабеллигини ошириш)	2.1.1. Тушумнинг ортиши 2.1.2. Ишлаб чиқаришда таннархи даражасини пасайтириш
	2.2. Асосий фондларнинг фонд қайтимини кўпайтириш	2.1.1. Тушумнинг ортиши
		2.2.2. Алоҳида олинган ускуналар, майдонлар ва ҳоказоларнинг самарали ишлатилиши
		2.2.3. Жисмоний ва маънавий эскирган воситаларни алмаштириш
	2.3. Номоддий активларнинг фонд қайтимини ошириш	2.3.1. Тушумнинг ортиши
		2.3.2. Алоҳида номоддий активлар тури-нинг самалари ишлатилиши
		2.3.3. Эскирган номоддий активлар турини янгиларга алмаштириш
	2.4. Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш	№3га каранг
II. Айланма маблағларнинг	айланишини	бошқариш
3. Айланма маблағларнинг айланишини	3.1. Сотишдан пул тушуми ва бошқа пул	3.1.1. Самарали ҳисоб-китоб усуллари

тезлаштириш	тушумларини ошириш	
		3.1.2. Умидсиз дебиторлик қарзни пайдо бўлишига йўл қўймаслик
	3.2. Айланма маблағлар суммасини оптималлаштириш	3.2.1. Дебиторлик қарзни оптималлаштириш
		3.2.2. Материаллар ва тайёр маҳсулот захираларини оптималлаштириш
		3.2.3. Кассада ва банкдаги пул маблағлари суммаларини оптималлаштириш

Молиявий менежмент бевосита ишлаб чиқариш жараёнининг ўзида ҳам амалга оширилади. Бу харажатларни таснифлаш, ўлчаш усулларини танлаш, режалаштириш ва назорат қилиш кабиларда ифодаланади. Мазкур масалалар кейинги ўринларда алоҳида кўриб чиқилади.

9.4. Кредиторлик қарзлари ва уларни бошқариш

Кредиторлик мажбуриятлари қарши томонга корхонанинг тўлайдиган мажбуриятларини характерлайди. Биз юқорида унинг таркибига нималар киришини ва уларнинг юзага келиш сабабларини таркиблаб ўтган эдик. Кредиторлик мажбуриятларининг юзага чиқишининг асосий сабаби сифатида бевосита дебиторлик мажбуриятларининг вақтида келиб тушмаслигини ҳам кўрсатиш мумкин.

Кредиторлик мажбуриятларининг таркиби таҳлилида қарздор бўлган томонлар бўйича мажбуриятларнинг қаторланиши, уларни тўлаш муддатлари бўйича таркибланишига баҳо берилади. Шунингдек дебиторлик мажбуриятларининг айланиш коэффиценти ва айланиш даврини аниқлашдаги каби бунда ҳам кредиторлик мажбуриятларининг айланиши коэффиценти ва даври аниқланади. Лекин бунда катнашувчи кўрсаткичлар фарқланади. Кредиторлик мажбуриятлари айланишини ўрганишда асосий кўрсаткичлар сифатида насияга олинган ёки ҳали пули тўланмаган моллар,

ашёлар, иш ва хизматлар суммасига ҳамда кредиторлик мажбуриятларининг хақиқий кўрсаткичларига мурожаат қилинади.

Кредиторлик мажбуриятларини тўлаш муддатлари бўйича қўйидаги таркибини белгилаш мумкин:

- тўлаш муддати келган мажбуриятлар
- тўлаш муддати ўтиб кетган мажбуриятлари

Йил календар даврининг тақсими бўйича кредиторлик мажбуриятларининг қўйидаги шаклларини белгилаш мумкин:

- 1 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 ойдан 2 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 3 ойдан 6 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 6 ойдан бир йилгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 йилдан ортиқ муддатга бўлган мажбуриятлар.

Жадвал 8.2

**Кредиторлик мажбуриятларининг таркиби ва ташкил топиш
муддати бўйича таҳлили**

(минг сўмда)

<i>Кредиторлик мажбуриятлари</i>	Жами	Шу жумладан юзага чиқиш даври бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 2 ойга ча	3 ойдан 6 ойга ча	6 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1.Мол етказиб берувчиларга қарзлар	32866	21724	5780	3933	457	972
2.Бюджет бўйича қарзлар	218	218	*	*	*	*
3.Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар	2016	1980	36	*	*	*
4.Ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарзлар	765	742	23	*	*	*
5.Мулкий ва шахсий суғурталар бўйича қарзлар	1476	*	900	540	36	*
6.Бюджетдан ташкари тўловлар бўйича қарзлар	416	216	200		*	*
7.Шуъба корхоналарига қарзлар	2320	396	1537	387	*	*
8.Уюшма корхоналарига қарзлар	15338	9475	4588	*	1275	*
9.Бошқа кредиторлар	387	387				
Жами	55802	35137	13065	4860	1768	972

Корхонада жами кредиторлик қарзларининг ҳисобот даври охирига бўлган ҳолати 55802 минг сўмни ташкил қилган. Шундан 1 ойгача бўлаган кредиторлик қарзлари 35137 минг сўмни, 1 ойдан 2 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 13065 минг сўмни, 3 ойдан 6 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 4860 минг сўмни ташкил қилган. Муддати

Ўтказиб юборилган лекин ундирилмаган кредиторлик қарзлари суммаси 972 минг сўмни ташкил қилган.

Кредиторлик қарзларининг ҳолатига уларнинг айланиш даражаларини ўрганиш асосида тўлиқ баҳо бериш мумкин. Кредиторлик қарзлари айланувчанлиги бўйича қўйидаги боғланишлар жадвалини келтириб ўтиш мумкин.

Корхонада кредиторлик қарзлари ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 26041 минг сўмга усган. Уларнинг айланувчанлик даражаси ҳам ўтган йилга қадар бир қадар яхшиланган. Жумладан кредиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти +0,103 га, куни эса 3,2 кунга камайган. Демакки корхона кредиторлик қарзини тўлаш муддати 3,2 кунга тезлашган дейиш мумкин. Бу албатта катта кўрсаткич эмас. Лекин шунга карамай корхона уларни тезлаштириш чораларини кўрмоғи лозим.

Кредиторлик мажбуриятларининг жами мажбуриятлар таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 9,7 фоизга камайган.

Жадвал 8.3

Кредиторлик мажбуриятларининг айланиши таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи
1	2	3	4
1.Кредиторлик мажбуриятлари, (минг сўмда)	29761	55802	+26041
2.Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум, (минг сўмда)	100980	195120	+94140
3.Мажбуриятлар, (минг сўмда)	52056	117758	+65702
4. Кредиторлик қарзларининг муддати ўтгани, (минг сўмда)	1161	972	-189
5.Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти, (2к/1к)	3,393	3,496	+0,103

6.Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кунда (1қ*360/2қ)	106,1	102,9	-3,2
7. Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзлари улуши, фоизда (1қ/3қ*100)	57,1	47,4	-9,7
8. Муддати ўтган кредиторлик қарзларининг жами кредиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи, фоизда (4қ/1қ*100)	3,9	1,7	-2,2

Муддати ўтган кредиторлик мажбуриятлари эса сумма бўйича 189 минг сўмга кам бўлган, ёки 2,2 фоизга ((1161/29761*100)-(972/55802*100)) камайган.

Жадвал 8.4

Кредиторлик қарзлари айланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Кредиторлик қарзлари айланиш коэффиценти	Кредиторлик қарзлари айланиш даври
1.Ўтган йил	3,393	106,1
2.Шартли ҳисобот йили	6,556	54,91
3.ҳисобот йили	3,496	102,9
Жами фарқ	+0,103	-3,2
Таъсир этувчи омиллар	*	*
1.Сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши	+3,163	-51,2
2.Кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши	-3,06	+48,0

Кредиторлик қарзларининг шартли айланиш коэффиценти ва айланиш даврининг ҳисоби.

Кредиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш коэффиценти қуйидаги формулага асосан аниқланади:

$K_a = \text{сотишдан тушум} : \text{кредиторлик мажбуриятлари}$

Кредиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш даври эса қуйидаги формула асосан аниқланади:

$A_d = (\text{кредиторлик мажбуриятлари} \times 360) : \text{сотишдан тушум.}$

Кредиторлик қарзлари айланиш коэффиценти ўтган йилга нисбатан 0,103 даражага ортган. Бу ўзгаришда маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгаришини таъсири +3,163 га, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса –3,06 га тенг бўлган.

Кредиторлик қарзларининг тўлаш муддати ўтган йилга нисбатан –3,2 кунга тезлашган. Бу ўзгаришда маҳсулотлар таннарининг ёки сотиб олинган кийматликлар ва хизматлар суммасининг ўзгариши таъсири –51,2 кунга, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса +48,0 кунга тенг бўлган.

9.5. Факторинг ва траст операцияларини бошқариш

Факторинг – субъектлар ўртасида қарзларни ундиришда воситачилик фаолиятidir. Факторингда ўртада турувчи субъект (одатда банк) қарз берган субъектдан маълум бир комисион тўлов эвазига қарздордан маблағни ундириш ҳуқуқини қўлга киритади. Факторинг шартномаси тузилиши билан субъект ундиролмай турган қарзнинг аксарият қисмини факторинг субъекти (ёки банк)дан қўлга киритади. Сўнгра факторинг субъекти дебитор субъектга қарзни ундириш бўйича даъво қўзғатади.

Факторинг операциялари кредитнинг кичик бизнес субъектлари учун қулай шаклларида биридир. Ўз хусусиятига кўра, уни кредитнинг билвосита шакли деб ҳам аташ мумкин.

Банк томонидан мижозларга факторинг хизмати кўрсатишнинг асосий мазмуни мижозларнинг дебитор ҳисобларини инкассолаш ва бошқа иқтисодий субъектлардан улар учун тўловларни ундириб олишдан иборат бўлиб, банк бундай хизматни икки хил йўл билан амалга ошириши мумкин.

Биринчисида банк мижоз учун тўловни унинг қарздоридан ундирилишида воситачи бўлиб майдонга чиқади ва бу мижознинг ўз қарздори билан тузган хўжалик шартномасида қайд этилган бўлади.

Иккинчи ҳолда банк мижоздан унинг тўловни талаб қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатни сотиб олади (тегишли равишда дисконтланган ҳолда) ва тўловни тўловчидан мустақил равишда ундиради. Иккинчи ҳол ўз мазмуни бўйича мижоз банк кредитидан фойдаланаётганлигини билдиради.

Факторинг хизматлари кўрсатилганда банк мижоздан комисион ҳақ ёки факторинг кредити бўйича фоиз олиши мумкин. Факторинг кредити бўйича фоиз ставкалари қайта молиялаш ставкаларидан юқорироқ бўлгани маъқул, чунки факторинг операцияларининг таваккалчилик даражаси анча юқори ҳисобланади.

Факторинг хизматлари кўрсатиш банк мижоз билан ўзаро шартнома тузади. Шартномада бевосита факторингдан ташқари у билан боғлиқ бошқа қатор хизматлар кўрсатилиши ҳақида ҳам шартлашиб олиш мумкин:

- мижоздаги дебитор қарзлари бухгалтерия ҳисобини юритиш;
- мижозга хўжалик шартномалари тузиш, тўловларни ўз вақтида ундириш, ҳисоб-китобларни йўлга қўйиш бўйича маслаҳатлар бериш;
- мижозни бозор ва ундаги баҳолар ҳақида, потенциал харидорларнинг тўлов қобилияти ва бошқа маълумотлар билан таъминлаш ва бошқа хизматлар.

Шартномада факторинг тури, факторинг кредити ҳажми ва фоизлари, воситачилик ҳақи, ўзаро мажбуриятларнинг адо этилиши кафолатлари ва мажбуриятларни бажармаганлик учун моддий жавобгарлик, ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби ва бошқа жиҳатлар батафсил баён этилиши лозим.

Факторинг шартномаси тузишдан олдин банк мижознинг молиявий аҳволини синчиклаб ўрганади: баланс ликвидлиги кўрсаткичлари, дебитор қарзлари таркиби ва муддатлари таҳлил қилинади, корхона маҳсулотини сотиш имкониятлари, бозор конъюктураси, харидорларнинг тўлов қобилияти аниқлаб олинади. Факторинг шартномаси суммасини белгилашда мижознинг харидорлар билан хўжалик шартномаларига асосланиш мақсадга мувофиқдир.

Банкнинг мижозлардан бошқа эмитентлар векселларини сотиб олиши (векселларни ҳисобга олиш) ҳам ўз мазмунига кўра факторинг операциясидир. Чунки бунда банк вексел бўйича тўловни ундиришни ўз зиммасига олади.

Тижорат банкларининг асосий молиявий хизмат турларидан яна бири - ***траст операцияларидир.***

Маълумки, ҳар бир кредит муассасаси амалга оширадиган операцияларнинг тури ва таркиби кўплаб омилларга боғлиқ бўлади. Банкнинг ҳажми ва стратегияси, шўъбаларо алоқаларининг ривожланганлиги, керакли барча рухсатномаларнинг мавжудлиги, кўшимча даромад олишга бўлган интилиш ва бошқалар шулар жумласидандир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, кўп банклар асосий операциялар билан бир қаторда, бошқа операциялар деб номланадиган операцияларни ҳам амалга оширадилар. Ушбу операциялар қаторидан траст операциялари бевосита салмоқли ўрин эгаллайди.

Траст операциялари – бу мижозга тегишли бўлган ва бошқа активларни бошқариш бўйича олиб бориладиган операциялардир. Ҳозирги пайтда банкларнинг ўз мижозлари ва бозор ўртасида тўла ҳуқуқли воситачи агент сифатида иш олиб бориши, натижада бир қатор даромад манбаларини қўлга киритиши боис траст операциялари анча муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Траст туфайли банк бир қанча имкониятларга эга бўлади:

- кўшимча маблағларни қўлга киритади ва уларни ўз манфаати йўлида тасарруф этади;

- траст шартномаси бўйича комиссия даромадларига ёки тасарруфдаги қимматбаҳо қоғозлардан келадиган фойдадан ҳиссага эга бўлади;
- ўзга капитал билан иш олиб бориш давомида банк фақатгина траст шартномаси чегараларида жавобгар бўлади;
- траст операцияларининг ҳисоби банкнинг баланс ҳисобварағига таъсир кўрсатмайди, аммо улардан келадиган даромад банкнинг умумий даромадига қўшилиб кетади.

Траст шартномасини тузишдан асосий мақсад – бу бир тарафнинг иккинчи тараф фойдасини кўзлаган ҳолда маълум бир мулкни (пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар, мулкӣ ва бошқа ҳуқуқлар) бошқариш вазифасини ўз зиммасига олиши бўйича икки тарафлама ишонч муносабатларини ўрнатишдан иборат.

Трастнинг объекти сифатида қонун талабларига жавоб берадиган ҳар қандай турдаги, шу жумладан, гаровга қўйилган мулклар олиниши мумкин. Яъни, бу корхоналар ва уларнинг активлари, маҳсулотлар, ер майдонлари, кўчмас мулк, пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар, валюта ва моддий бойликлари, мулкӣ ҳуқуқлар бўлиши мумкин.

Траст операциялари бўйича муносабатлар муассис ва мулк эгаси томонидан тузиладиган шартноманинг имзоланишидан сўнг бошланади. Траст операцияларини бошқариш активларга эгалик қилишнинг барча ёки айрим томонларини ўз ичига олиши мумкин. Яъни:

- сақлаш;
- ишончли шахснинг манфаатини кўзлаб чиқиш (ҳиссадорлар мажлиси, ссуда ва хоказо);
- даромад ва инвестициялаш фаолиятини бошқариш;
- активлар олди-сотдиси;
- қоғозларни жалб қилиш ва тўлаш, қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш;
- юридик шахснинг ташкил этилиши, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши билан боғлиқ расмиятчиликларни амалга ошириш;

- мулкка бўлган эгалик ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказилиши (совға, мерос, ҳадя ва б. сифатида);

- миждознинг шахсий банк ҳисоб рақамини, касса ва молиявий хўжалик ишларини юритиш ҳамда мажбуриятлар бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш;

- корхонанинг қайта ташкил этилиши ёки банкротликка учраши чиқаида чиқаинчалик бошқарувни ўз қўлига олиши ва бошқалар.

Жахон амалиётида одатда, банк траст операциялари уч турга бўлинади:

1. Жисмоний шахсларга кўрсатиладиган траст хизматлари.
2. Тижорат корхоналарига кўрсатиладиган траст хизматлари.
3. Нотижорат ташкилотларга кўрсатиладиган траст хизматлари.

Жисмоний шахсларга кўрсатиладиган траст хизматлари чет эл банклари томонидан кенг такдим этилади. Улар шахсий мулкни бошқариш, воситачилик, ўз таъминотида олиш ва бошқалардир.

Мерос бўйича ташкил этиладиган трастлар „мерос трастлари“ дейилади ва фақатгина мулк эгасининг вафотидан сўнг кучга киради. Жисмоний шахслар шунингдек, хаёт давомидаги трастларни ташкил этиши мумкин. Бунда траст мулк эгасининг хаётлигида ҳам ишлайверади. Мерос трастлари кўпинча мулк эгасининг ўз мулкни траст шаклида бўлиб бериш нияти пайдо бўлган пайтларда ташкил этилади.

Бундан ташқари, банк оталиқ вазифасини ҳам бажариши мумкин. Бу борада банк активларининг жамланиши ва сақланиши, барча даъволар бўйича жавоб бериш, керакли қарз ва мерос тўловларини амалга ошириш ишларини ўз зиммасига олади.

Шахсий траст хизматларининг яна бир тури бу „хусусий агентлик ҳисобварағи“ни олиб бориш ҳисобланади. Унга асосан банк агент сифатида жисмоний шахснинг асосий активлари, молиявий ишларини бошқариш ва кунлик харажатларини амалга ошириш ишларини ўз зиммасига олади.

Бунда банк жисмоний шахс учун маош олиши, фоиз ёки дивидендлар олиши ва тўлаши, аренда ва қарз мажбуриятларини, шахсий харажатларни

тўлаш ишларини амалга ошириши мумкин. Трастнинг ушбу турида банк ходимлари керак бўлганда ўз иродаларига мувофиқ иш юритишлари мумкин. Унда бу траст „бошқариш ҳуқуқига эга ишонч счёти“ деб номланади.

Тижорат корхоналарига кўрсатиладиган траст хизматларини икки турга ажратиш мумкин: агентлик ва кафиллик.

Агентлик трастларига, асосан, банк фирманинг хусусий агенти сифатида иш юритиб, кўпинча мижоз манфаатини кўзлаган ҳолда қимматбаҳо қоғозларни чиқаради, улар бўйича дивидендлар тўлайди ҳамда ҳиссадорларнинг талабларига асосан, уларни қайтадан молиялаштиради ва муддати келган мажбуриятлар бўйича қарзини узади.

Кафиллик операциялари бўйича эса трастлар, асосан, катта компанияларнинг таъминланмаган маблағлари сотиладиган тижорат қоғозлар бозорининг ишлаши билан боғлиқ. Банклардаги траст бўлимлари тижорат қоғозларни сотиб олиш бўйича ҳисобни юритади, реализация қилинадиган қимматли қоғозларни инвесторларга етказиб беришни таъминлаш ҳамда муддати келган қимматли қоғозларнинг эгаларига қайтариш ишларини бажаради.

Ҳозирда жаҳон миқёсида нотижорат ташкилотларга кўрсатиладиган траст операцияларига бўлган рақобат кучайиб бормоқда. Улар қаторига асосан пенсия, корпоратив ва ҳукумат фондлари киради. Траст бўлимлари худди шу ташкилотларнинг фондларини бошқаришга интилади. Бу жараён тўғридан тўғри ва дискрецион шаклларда амалга оширилиши мумкин. Тўғридан тўғри агент трастга ишонч тариқасида топширилган шахсий мулкнинг ҳамда улар бўйича ҳисоботларни юритилиши учун жавоб беради. Дискрецион агент эса аксинча, инвестицион қарорлар қабул қилади ва аксарият ҳолларда ўзининг хоҳиш-иродасига қараб иш олиб боради.

Траст фаолиятининг энг асосий масалаларидан бири – тижорат банклари мижозларининг қимматли қоғозлари портфелини бошқаришдан иборат. Катта-катта компаниялар, пенсия фондлари, ўзларининг маблағларини тижорат банкларига ишониб топширади. Ушбу катта

компаниялар бўйича банкларга катъий қоидалар ўрнатилади. Унга банклар резервларини ишончлилик, диверсификация, қайтариб беришлик, фойдалилик ва ликвидлилик принципларига амал қилган ҳолда жойлаштиради.

Ғарбдаги кўплаб банкирлар траст бўлимларини „дунёнинг бошқа бир қисми“ сифатида кўрадилар. Бундан асосий мақсад траст хизматларини оддий банк ишидан ажратиб олишдир. Чунки траст бўлимининг ходимлари ўз миждларининг манфаатларини кўзлайди, банкнинг манфаати билан миждларнинг манфаати аксарият ҳолларда бир-бирига мос ҳам келмайди. Лекин шунга қарамасдан, траст бўлимлари ўзининг фаолияти билан банкка катта миқдорда қўшимча даромад келтиради.

Траст бўлимининг даромадлари бевосита ва билвосита даромад шаклида 2 га бўлинади:

– бевосита даромадлар асосан хизмат учун гонорар ва комиссия тўловларидан иборат бўлади;

– билвосита даромадларга эса – хизмат учун тўланадиган катъий ёки ўзгарувчан фоиз ставкалари ҳамда траст активларининг ҳажми ва қийматида боғлиқ равишда белгиланадиган комиссия тўловлари киради.

9.6. Лизинг операциялари. Молиявий лизинг

«Лизинг» сўзи инглизча бўлиб, «Lease» феълидан келиб чиққан ва тахминан, «мулкни ижарага бериш» ёки «мулкни ижарага олиш» маънолари ифодасини билдиради. Баъзи манбаларда таъкидланишича, машина, жиҳоз, транспорт воситалари ва бошқа ишлаб чиқаришга тааллуқли ҳаракатланувчи мулкни узоқ муддатли ижарага олишдир¹.

Бир қатор маҳсус адабиётларда ҳам шунга яқин таъриф берилади, уларнинг муаллифлари, лизинг бизнесига хос ижара муносабатларининг узоқ

¹ Кредиты. Инвестиции — Москва, «Приор» 1994, — 144, — VIII — Л.О. 97-107 б.

муддатлилигини таъкидлайдилар². Бироқ ўз моҳиятига кўра, бу муносабатларнинг кредит хусусиятига эга бўлган табиатини кўпинча инкор этадилар. Кўпчилик муаллифлар лизингнинг моҳиятини очиб берувчи ўзига хос хусусиятларни назардан четда қолдирадилар. Маълумки, лизинг оддий ижара эмас, балки бу — унинг ўзига хос — кредитга яқинлаштирувчи хосса. Ижарадан фарқли ўлароқ унда, қоидага кўра, учта ва ундан ортиқ субъект қатнашади: ускуналарни етказиб берувчи, лизинг (молия) компаниялари ва фойдаланувчилар.

Иқтисодчилар орасида, «лизинг — ижара ҳақидаги оддий кенгайтирилган битим» ёки «ижара бутун муддати мобайнида ижарага олувчининг мулкка эгалик ҳуқуқи сақланган ижара шартномаси» ёки «лизинг ижара муносабатларининг алоҳида тури»³ деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд.

Лизинг моҳиятини қуйидаги ибора билан орқали ифода этсак бўлади: “Бойлик, мол-мулкка эгалик қилишдан эмас, балки ундан фойдаланишдан иборат бўлади”. Мазкур жумла лизингнинг асосий ғоясини тўлиқ намоён этади. Корхона ёки тадбиркорга ишлаш ва даромад топиш учун мол-мулкка эгалик қилиш шарт эмас, балки муаян муддат давомида ундан фойдаланишнинг ўзи кифоядир. Бу айниқса асбоб-ускунани мул қилиб сотиб олиш молиявий имкониятлар чекланган корхоналар учун муҳимдир. Лизинг механизми бундай корхоналарга асбоб-ускунадан муаян муддат давомида мақбул миқдордаги лизинг тўловлари эвазига фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритиш имкониятини беради. Шунингдек, ушбу асбоб-ускунадан фойдаланиш муддати тугагандан сўнг уни корхонананинг мулкига ўтказиш имконияти ҳам мавжуд.

² Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент — Киев, МП «ИТЕМ» ЛТД, «Юнайтед Лондон Трейд Лимитед», 1995 — 448 б. Л-408 с; Марков О. М., Сахарова Л.С., Сидоров В. Н. Коммерческие банки и их операции: Учебное пособие. — М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. — 65-75 б; Ричард Брейли, Спарт Майерс. Принципы корпоративных финансов: Б 87. Пер. с англ. — М.: ЗАО «Олимп — Бизнес», 1997. — 1120 б. Л 715-732 б; Букато В. И., Львов Ю. И. Банки и банковские операции в России\Под ред. М. Х. Лapidуса. — М.: Финансы и статистика, 1996., 226-332 б.; Российская банковская энциклопедия. Редколлегия: О. И. Лаврушки и др. М.: Энциклопедическая творческая Ассоциация, 1995, 227 б.

³ Ричард Брейли, Стюарт Майерс. Принципы корпоративных финансов: Б 87. Пер с англ. — М.: ЗАО «Олимп — Бизнес», 1997. — 1120 б. Л. 715-732 б; Козлова Е. П. Бухгалтерский учет в коммерческих банках. — М.: Финансы и статистика, 1996. — 432 б.; Банки и банковские операции: Учебник для ВУЗов\Е. Ф. Жуков, — М.: Банки и биржи «ЮНИТИ», 1997.; Европейская федерация национальных ассоциаций по лизингу оборудования (Leaseurope).

Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида»ги қонунида лизингга қуйидагича таъриф берилган: «Лизинг (молиявий ижара) ижара муносабатларининг алоҳида тури бўлиб, унда бир тараф (лизинг берувчи) иккинчи тарафнинг (лизинг олувчининг) топшириғига биноан учинчи тарафдан (сотувчидан) лизинг шартномасида шартлашилган мол-мулкни (лизинг объектини) мулк қилиб сотиб олади ва уни шу шартномада белгиланган шартларда ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг олувчига ўн икки ойдан ортиқ муддатга беради.

Лизинг шартномаси одатда лизинг объектининг ижарачи томонидан ижара муддати сўнгида бутунлай сотиб олиншини назарда тутди ва тўла берилган ижара суммалари объект баҳосининг тўланган қисми деб қабул қилинади. Лизинг объекти ижарачи томонидан сотиб олиншини назарда тутмайдиган ижара оператив лизинг деб аталади ҳамда у кўпинча қисқа муддатли (бир йилгача) бўлади. Лизинг объекти ижарачи ихтиёрида бутунлай қолиши эса *молиявий лизинг* деб аталади.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Лизинг тўғрисида»ги қонунида лизингнинг икки тури, яъни молиявий ва оператив турлари белгиланган. 2002 йил 13 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасини айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонунга мувофиқ лизингни молиявий тури қолдирилди.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан молиявий лизингда қуйидаги шартлар бажарилиши лозим:

- лизинг шартномаси муддати тугагандан сўнг лизинг объекти лизингга олувчи ихтиёрида қолиши лозим;

- лизинг шартномасининг муддати лизинг объектининг хизмат муддатини 80 фоизидан ошадиган муддатни ёки шартнома муддатини тугашига лизинг объектининг қолдиқ қиймати бирламчи қийматининг 20 фоиздан оз миқдорни ташкил этиши керак;

- лизинг шартномасининг муддати тугаши билан лизингга олувчи лизинг

объектини сотиш кундаги бозор баҳосидан паст нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим;

- шартноманинг амал қилиш даврида амалга оширилган лизинг тўловларининг умумий ҳажми лизинг объекти қийматининг 90 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этган бўлиши лозим .

Мазкур шартларларнинг биттаси бажарилмаган тақдирда лизинг тури оператив лизинг бўлади.

Оператив лизинг учун одатда қуйидаги белгилар хос бўлади:

- ижара муддати ижарага берилган мулкнинг тўла жисмоний эскириши даврини қамраб олмайди;

-мулк бузилиши ёки йўқотилиши таваккалчилиги ижарага берувчи зиммасида қолади;

-ижара муддати тугагандан сўнг мулк бошқа ижарачига ижарага берилади ёки бутунлай сотиб юборилади.

Бир йилгача муддатга ижарани билдирувчи лизинг рентинг деб аталади, бир йилдан уч йилгача муддатга эса хайринг деб номланади. Бундай операциялар билан банклар деярли шуғулланмайдилар, улар ихтисослашган лизинг компаниялари учун хос.

Мулкни унинг ҳақи қисмларига бўлиб турадиган тарзда сотиб олиш ёки ижарага олиб фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан маъқулроқ бўлган ҳолларда лизинг хизматларига мурожаат қилинади. Ижарачи мулкдан амалда ўзига тегишли мулк каби фойдаланади, лекин юридик жиҳатдан мулкнинг қонуний эгаси деб лизинг берувчи ҳисобланади. Лизинг олувчи (ижарачи) лизинг бўйича харажатларни тўла-тўқис таннархга қўшади ва шу орқали ўзининг молиявий таваккалчилигини анча камайтиради.

Банклар асосан *молиявий лизинг* билан шуғулланишни маъқул кўрадилар. Молиявий лизинг хизмат кўрсатиш билан биргаликдаги лизинг, ловериж-лизинг ва "пакет" таркибида лизинг каби турларга бўлинади. Хизмат кўрсатиш билан биргаликдаги лизингда молиявий лизинг билан биргаликда ижарага берилган мулкдан фойдаланиш билан боғлиқ

кўшимча хизматлар кўрсатилиши ҳақида ҳам шартнома тузилади. Ловериж-лизингда топширилаётган мулкнинг бир қисми банкдан, иккинчи қисми (кўпроғи) учинчи томондан ижарага олинади. "Пакет" таркибидаги лизингда бино ва иншоотларни корхона кредит ҳисобига сотиб олади, ускуна эса корхонага лизинг шартлари билан топширилади.

Ижарадаги мулк эксплуатацияси билан боғлиқ харажатлар, ижарачи зиммасига юкланадиган лизинг муносабатлари соф лизинг, бу мулкка техникавий хизмат кўрсатиш ижарага берувчи зиммасида бўлган лизинг эса тўла лизинг деб аталади.

Ўз мазмунига кўра лизинг кредит битимидир. Ижарачи лизинг объектида мужассамлашган қийматни қайтариб бериш, муддатлилик ва ҳақ тўлаш шартлари билан вақтинча фойдаланиш учун банкдан қарзга олади.

Лизинг ўзининг ташқи шакли бўйича ижара кўринишида бўлса ҳам, мазмуни бўйича ундан муҳим равишда фарқланади. Лизинг олувчи ижарачи каби мулкни узоқ муддатли фойдаланиш учун олади. Шу билан бирга лизинг олувчига мулкка эгалик ҳуқуқи билан боғлиқ мажбуриятлар ҳам юкланади: мулкнинг қийматини тўлаш, мулк тасодифан нобуд бўлиши талофатларини қоплаш, мулкни суғурталаш, техникавий хизмат кўрсатиш, таъмирлаш. Бироқ, молиявий лизинг муносабатлари тугагунга қадар лизинг берувчи мулкнинг эгаси бўлиб қолаверади.

Лизинг объекти нобуд бўлиши ёки объектдан фойдаланиш имкоинияти йўқлиги лизинг олувчини қарзни тўла равишда тўлаб бериш мажбуриятидан озод қилмайди. Лизинг олувчи ижарачидан фарқли равишда мулкнинг бутун қийматини тўлаб беради.

Лизинг объектида нуқсонлар аниқланган ҳолларда лизинг берувчи кафолат мажбуриятларидан озод ҳисобланиб, лизинг олувчи барча даъволарни объектни етказиб берувчи (сотувчи) га йўналтирилиши лозим.

Тижорат банклари томонидан амалга ошириладиган лизинг операцияларининг асосий тури соф молиявий лизинг, яъни ижарадаги мулкка хизмат кўрсатиш харажатлари тўласича ижарачига юкланган ва ижара

муддати давомида мулк қиймати тўла тўлаб бериладиган лизингдир. Соф молиявий лизингда ижара муддати ижара объектининг иқтисодий ҳаёт муддатига мувофиқ келади. Ушбу жараёнда банк молияловчи вазифасини ижро этади.

Банк билан ижарачи ўртасидаги муносабатлар улар ўртасида тузиладиган лизинг шартномасида расмийлаштирилади. Шартномада банкнинг лизингдаги мулкдан ижарачи томонидан мақсадга мувофиқ фойдаланишни текшириш ҳуқуқи қайд этилади. Шартномага биноан, лизингдаги мулкдан мақсадга мувофиқ келмайдиган йўналишда фойдаланилганда, нотўғри фойдаланиш натижасида унинг ҳолати ёмонлашганда, мулк йўқотилган ёки нобуд бўлган тақдирда банк лизинг шартномасини бекор қила олади. Ижара ҳақи тўловлари узоқ муддатга кечиктирилганда ҳам банк томонидан шартномани бекор қилиниши ҳуқуқи назарда тутилиши мумкин. Шартномада шартнома ижарачининг айби билан бекор қилинган ҳолларда ижарачи томонидан банкка ижара битимининг тўлиқ суммасидан кам бўлмаган миқдорда товон тўланиши (шу жумладан муайян миқдорда жарима ҳам) келишиб олинган бўлиши керак.

Ижарачи банкрот бўлган ҳолда мулк банкка қайтариб олинishi ҳамда лизинг шартномаси бекор қилинишидан банк талофотлари ижарачидан тўла ундирилиши лозим.

Ўзбекистонда лизинг муносабатларини кенг йўлга қўйишнинг ҳуқуқий асослари яратилган. 1995 йилда устав фонди 4,0 млн. АҚШ долларидан иборат "Ўзбеклизинг Интернешнл АЖ" қўшма лизинг компанияси (кейинчалик 2001 й. да 10,0 млн. АҚШ долл.га оширилди), 1996 йилда "Банк-лизинг" универсиал лизинг компанияси (Устав фонди 200 млн. сўм), 1997 йилда устав фонди 5,0 млн. АҚШ долларидан иборат "УзКейсАгролизинг" қишлоқ хўжалик лизинг компанияси, устав фонди 24,5 млн. АҚШ долларидан иборат "Ўзавиализинг" акциядорлик-лизинг компанияси, устав фонди 1,5 млрд. сўмдан иборат "Ўзмед-лизинг" очик акциядорлик жамияти ихтисослаштирилган лизинг компаниялари ташкил этилган.

Бундан ташқари, лизинг муносабатларини ривожлантириш мақсадида 2000 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2011 йилда “Ўзбекистон Республикасида лизинг хизматларини янада ривожлантириш ва тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари қабул қилинган.

Назорат учун саволлар:

1. Корхоналар молиявий ресурслари таркибига нималар киради?
2. Корхона ўз маблағлари таркибига қандай маблағлар киради?
3. Молиявий ривожланиш стратегиясини изоҳланг.
4. Факторинг операцияси нима?
5. Лизинг операцияси нима?
6. Траст операциялари аҳамиятини тушунтиринг.

10-боб. Корхоналарда инвестицион фаолиятни бошқариш

10.1. Корхона қимматли қоғозлар портфели тушунчаси, уни бошқаришнинг мазмуни

Бозор муносабатлари ривожланган шароитида бошқалар томонидан чиқарилган қимматли қоғозларга инвестициялар қимматли қоғозлар портфелини ташкил этади. Бундай инвестицияларнинг мақсади корхона молиявий ресурсларини оилона ҳаракатлантириб, корхона оладиган фойдани кўпайтиришдир.

Қимматли қоғозлар портфелини бошқариш мураккаб жараён бўлиб, у ўз таркибига бир қатор босқичларни олади. Қимматли қоғозлар портфелини бошқариш деганда қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш, унинг таркибини таҳлил қилиш ва тартибга солиш, зарур ликвидлик даражаси ва

харажатларни минималлаштиришни таъминлаш, портфель олдига қўйилган мақсадларга эришиш учун зарур чора-тадбирларини амалга ошириш тушунилади. Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматли қоғозлар сотиб олиш қуйидаги мақсадларни назарда тутаяди:

- капитал қиймати қадрлилигини сақлаш;
- қўшимча фойда олиш;
- қимматли қоғозлар курсининг ошиши эвазига капитални кўпайтириш.

Бозор иқтисодиёти шароитларида қимматли қоғозлар яна қатор бошқа мақсадларда ҳам сотиб олинади. Бундай мақсадлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- қимматли қоғозлар сотиб олиш йўли билан мулкый ҳуқуқларга эга бўлиш, муайян маҳсулот ва хизматларга эришиш;
- муомала шартларига кўра нақд пулнинг ўрнини боса оладиган ва айни пайтда даромад ҳам кетирадиган қимматли қоғозларни сотиб олиш;
- мулки таъсир доирасини кенгайтириш ва уни қайта тақсимланишида иштироқ этиш;
- қимматли қоғозлар курслари ўзгаришлари асосида чайқовчилик қилиш ва ҳ.к.

Портфелнинг ликвидлиги қимматли қоғозлар портфели тўлалигича ёки унинг муайян қисми курс қийматини йўқотмаган ҳолда пулга ёки бошқа қимматли қоғозларга алмаша олишидир.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматли қоғозларнинг ўндан ортик турлари мавжуд бўлиб, уларнинг айрим турлари ўз навбатида, турли шартлар асосида муомалага чиқарилган хар хил шаклларга бўлиниши мумкин. Қуйидагилар қимматли қоғозларнинг асосий турлари ташкил этади: акция, вексел, фьючерс шартнома, облигация, давлат хазина мажбуриятлари, опцион, варрант, банкларнинг жамғариш ва депозит сертификатлари, коносамент, мулкый варақа (масалан, уй-жой олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз).

Акция – бу акциядорлик жамиятига маблағ қўйганликни тасдиқловчи ва унинг эгасига дивиденд шаклида акциядорлик жамияти (корхона) даромадининг бир қисмини олиш ҳуқуқини берадиган қимматли қоғоздир. Акциялар муомалага ҳаракат этиши белгиланмаган муддатга чиқарилади.

Облигация – бу эгаси пул маблағларини ўтказганлигини тасдиқлайдиган ва белгиланган маълум муддатга, қатъий фоиз тўлов билан чиқарилган қимматбаҳо қоғоздир. Облигация белгиланган маълум муддатга чиқарилади.

Давлат хазина мажбуриятлари - давлат қимматли қоғозлари тури бўлиб, улар инвесторлар кенг доирасида ихтиёрий равишда жойлаштирилади. Давлат хазина мажбуриятлари қуйидаги муддатларда муомалага чиқарилади:

- узоқ муддатли;
- ўрта муддатли;
- қисқа муддатли.

Узоқ муддатли хазина мажбуриятлари 5 йилдан 25 йилгача бўлган муддатга чиқарилади. Ўрта муддатли хазина мажбуриятлари 1 йилдан 5 йилгача бўлган муддатга чиқарилса, қисқа муддатлилар 3, 6 ва 12 ой муддатга чиқарилади.

Банкларнинг жамғариш ва депозит сертификатлари. Банкларнинг жамғариш сертификатлари бу депозит ва у бўйича фоизларнинг белгиланган муддати тугаши билан омонатчи томонидан олиниши ҳуқуқини тасдиқлайдиган ёзма гувоҳномадир. Жамғариш сертификатлари жисмоний шахсларга мулжалланган.

Банкларнинг депозит сертификатлари бу йирик номиналдаги муддатли сертификатларидир. Улар асосан хўжалик юритувчи субъектлар учун мулжалланган.

Вексель - бу муддат вақт етиб келганда вексель берувчининг маълум бир суммани вексел эгасига тўлаши тўғрисидаги қатъий пул мажбуриятини

тасдиқлайдиган қимматбаҳо қоғоздир. Векселлар оддий ва кўчириладиган бўлиши мумкин.

Варрант – (инглиз тилидан олинган бўлиб, warrant–ваколат, ишончқоғози) икки усулда қўлланиши мумкин. Биринчидан, варрант - бу муддатсиз ёки маълум бир муддатга қайд этилган нархда қимматбаҳо қоғозларни эгасига сотиб олиш ҳуқуқини берадиган сертификатни билдиради. Баъзан, варрант қимматбаҳо қоғозлар билан биргаликда уларни сотиб олиш учун тақдим этилади. Иккинчидан варрант бу маълум бир товар сақлашга қабул қилинганлиги ҳақидаги товар омборининг гувоҳномаси ҳисобланади. У товарнинг олди-сотди ва гаровга қўйишда ишлатилади. Варрант номли ва тақдим этилувчи шаклларда бўлиши мумкин.

Коносамент – бу аниқ белгиланган товарга мулк ҳуқуқини берадиган қимматбаҳо қоғозлар. Коносамент – денгизда ташиб ўтиш шартномаси шартларини ўзида акс эттирадиган транспорт хужжати бўлиб унинг эгасига юкдан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган хужжат ҳисобланади. Коносаментнинг мазмуни, унинг белгилари тузиш шартлари ҳисобланади. Коносаментнинг мазмуни, унинг белгилари тузиш шартлари савдо денгиз сузуви Кодексида белгиланган.

Опцион - маълум бир нархда илгари қайд этилган кунда ёки келишилган давр мобайнида маълум бир активни (қимматбаҳо қоғозни, валютани ва ҳ.к.ни) сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини (харидор учун) ва мажбуриятни (сотувчи учун) топшириш ҳақида иккитомонлама шартнома (контракт).

Опцион уч турга булинади:

- сотиб олинган нарсага опцион ёки опцион колл (call) – акцияларни, валютани, бошқа активларни харидорларга сотиб олиш ҳуқуқини (лекин мажбуриятни эмас) берилади;

- сотувга бўлган опцион ёки опцион пут (PUT) акцияларни валютани, бошқа активларни сотишга харидорга имконият (лекин мажбурият эмас) беради;
- кўш опцион ёки опцион стеллеж акцияларни, валютани базис нархида ёки сотиб олиш, ёки сотиш имкониятини (лекин бир вақтнинг ўзида ҳам сотиб ҳам сотиб олиш имкониятини эмас) харидорга беради.

Опционда унинг муддати кўрсатилади. Опционнинг муддати маълум бир кун ёки вақт даврдан иборат бўлиб, у ўтганидан сўнг опцион кучини йўқотади. Опционнинг икки хили мавжуддир:

- Европача;
- Америкача.

Европача стилга кўра опциондан фақат қатъий белгиланган муддатда фойдаланилиши мумкин. Америкача стилда эса ундан опцион муддати чегарасида исталган пайтда фойдаланса бўлади.

Опцион ўзининг курсига эгадир. Опционнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унга кўра олди-сотди битимида сотиб олувчи мулкнинг (яъни акциянинг) ўзини сотиб олмасдан, балки уни сотиб олиш ҳуқуқини сотиб олади. Опционнинг олди-сотди битими контракт деб аталади.

Фьючерс – келишуви пайтида мўлжалланган нархда сотиб олиш ёки сотиш мажбуриятини белгилайдиган муддатли биржа контрактидир. Фьючерс контракти механик харид билан тугатилиши шарт эмас. Бу ерда, дастлаб биринчи харидор сотувчи билан маълум бир суммага контракт тузилади. Бунда контракт қимматбаҳо қоғоз ҳисобланади ва бутун ишлатилиш даври мобайнида кўп марта сотилиши ва сотиб олиниши мумкин.

Мулкый варақа – турар жойга эгалик қилиш ҳуқуқини тасдиқлайдиган ҳужжат.

Қимматли қоғозлар ва уларнинг ишончлилиги ҳақида гап кетганда халқаро амалиётда махсус рейтинг агентликлари ва ташкилотлари қимматли

қоғозларни чуқур таҳлил асосида гуруҳлара бўлишади. Масалан. Қимматли қоғозлар «олий сифатли», «юқори сифатли», «ўртадан юқори сифатли», «ўрта сифатли» ва ҳ.к гуруҳларга бўлиниши мумкин.

Қимматли қоғозларнинг инвестицион сифати ликвидлик даражаси ҳамда даромад келтириш қобилияти ва курси қиймати барқарор бўлган шароитдаги риск (хатар) ҳолати каби омилларни баҳолаш асосида белгиланади.

Маълумки, қимматли қоғозлар риск (хатар)и паст бўлса. Унинг ликвидлик даражаси шунча юқори бўлади. Лекин риск (хатар) даражаси паст бўлган қимматли қоғознинг даромад келтириш қобилияти ҳамда аксарият ҳолларда юқори бўлмаслиги мумкин.

Қимматли қоғозлар портфели билан боғлиқ, бўлган риск (хатар)лар. Капитал риск (хатар)и қимматли қоғозлар қўйилган барча маблағлар учун умумий риск (хатар) бўлиб, у зарар кўрмасдан капитални қайтариб олишнинг реал имкониятларига боғлиқ бўлади. Фонд бозорида йирик таназуллар рўй бериш пайтларида (масалан, 1998 йилда Жанубий Корея, Япония, Россия, Индонезия, Малайзия ва ҳ.к. давлатларда) капитал rischi (хатари) айниқса яққол рўёбга чиқади. Кучли ўзгаришлар рўй бериши билан боғлиқ риск (хатар) натижасида қимматли қоғозлар чиқарилиши, қайта руйхатга олиниши бекор қилиниши, унинг шартлари тубдан ўзгариши мумкин. Натижада эментет ва инвестор қўшимча харажатлар қилиш ва моддий йўқотишларга дучор бўлиши мумкин.

Вақт билан боғлиқ риск (хатар) – қимматли қоғозни сотиб олиш ёки сотиш учун ноқулай вақт танланган ҳолатларда юз беради. Қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олишга мавсумийлик ёки такрор ишлаб чиқариш цикллариининг таъсири ўта сезилади.

Танлаш риск (хатар)и – қимматли қоғозларнинг сердаромад вва ишончли турларини танлай олмаслик ҳолати билан боғлиқ бўлади. Қимматли қоғозлар инвестицион сифатларини тўғри баҳолай олмаган вазиятда танлаш риск (хатар)и руй беради.

Ликвидлик риск (хатар)и – қимматли қоғозлар инвестицион сифатини баҳолаш ўзгариши шароитида уни сотишдан кўрилган зарар билан ўлчанади.

Инфляциян риск (хатар) - юқори инфляция суръатларида инвесторларнинг қимматли қоғозлардан оладиган даромадлари тозрок кадрсизланиши риск (хатар)идир. Жахон амалиётида инфляциян риск (хатар)ни пасайтиришнинг жуда кўп усуллари бўлишига қарамасдан инфляциянинг юқори даражадалилиги қимматли қоғозлар бозорини бузиб юбориши аллақачон аниқланган.

Валюта риск (хатар)и – валюта риск (хатар)и валюта алмашинуви курсларга ўзгариши натижасида валюта қимматбаҳо қоғозларига қилинган кўйилмалар билан боғлиқ бўлган риск (хатар)дир.

Регионал риск (хатар) - бир ёки икки турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳудудлар фаровонлигининг шу маҳсулотлар нархининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган риск (хатар). Мамлакатда ёки алоҳида регионларда сиёсий ва иқтисодий сепаратизмиа боғлиқ ҳолда хатарлар вужудга келиши мумкин.

Тармоқлар риск (хатар)и – иқтисодиёти тармоқларининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ риск (хатар). Шунга кўра барча тармоқларни бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин:

- a) циклик тебранишларга таъсирчан тармоқлар;
- b) циклик тебранишларга камроқ таъсирчан тармоқлар;
- c) барқарор ишлаётган тармоқлар;
- d) тезда ўсиб борётган ёш тармоқларга.

Кредит риск (хатар)и – қимматли қоғозларни чиқарган эмитент чиқарилган қимматбаҳо қоғозлар бўйича фоизлар ёки асосий қарзнинг қайтара олмаслиги билан боғлиқ бўлган риск (хатар).

Фоиз риск (хатар)и – бозордаги фоиз ставкаларинининг ўзгариши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши билан боғлиқ бўлган риск

(хатар). Маълумки, бозор фоиз даражасинининг ўсиши қимматли қоғозлар курс қийматининг пасайишига олиб келади.

Бозор риск (хатар)и – бозор умумий фаолиятинининг пасайиши сабабли қимматбаҳо қоғозлар нархининг пасайиши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши.

Мамлакат риск (хатар)и – инвесторларнинг ижтимоий ва иқтисодий номуштаҳкам давлатларда жойлашган корхоналарга сармоя қилиш риск (хатар)и.

Корхона риск (хатар)и – тармоқлар риск (хатар)ига ўхшаш. Шу булан биргаликда бу риск (хатар)ининг риск (хатар)нинг ўзгаришига корхонанининг фаолияти ҳам таъсир қилади. Бунга мос равишда корхоналарни консерватив, агрессив ва уларнинг ҳар иккаласини биргаликда кўллайдиган «оқилона» корхоналарга бўлиши мумкин.

Қайтариб олиш риск (хатар)и – қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлган облигациялар бўйича тўланадиган фоизлар даражасинининг бозоридаги фоизлар дражасидан ошганлиги сабабли эмитентнинг зарар кўриш риск (хатар)и.

Қимматли қоғозлар портфелининг типлари. Қимматли қоғозлар портфелини бошқариш бир-бири билан боғлиқ бўлган кўплаб операциялардан иборат бўлиб, уларнинг қай бири қачон ва қайси шартлар билан қўлланиши, портфелни ким ва қандай мақсадларда бошқариши билан белгиланади. Қимматли қоғозлар портфели унинг эгаси ёки эгасининг топшириғига кўра бошқа шахс томонидан бошқарилиши мумкин.

Биз қуйида портелни унинг эгаси томонидан бошқарилиш жараёнида содир бўладиган операцияларининг асосийлари билан таништириб ўтамиз. Портфелни унинг эгаси топшириғи бўйича бошқа шахс бошқарганда ҳам шу операцияларнинг аксарияти бажарилади. Бошқаришнинг иккала усули мазмунан бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Уларнинг фарқи операцияларни амалга ошириш шаклида бўлади. Яъни, портфель эгаси ҳамма

вақт ўз номидан иш кўради, иккинчи усулида эса алоҳида шахс унинг топшириғи бўйича бошқарув операцияларини бажаради.

Бу операциялар фонд бозори конъюнктурасини ўрганиш ва прогноз қилиш, конунчилик ҳақида маълум йиғиш, қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган операциялар бўйича услубий ва меъерий ҳужжатлар тайёрлаш, касбий тайёрлаш, портфель умумий стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, портфелни бошқаришни назорат қилиш, қимматли қоғозларни баҳолаш, дивиденд сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш каби муҳим чора-тадбирларни ўз ичига олади.

Таъкидланганидек, молиявий қўйилмалар ўз ичига корхоналар, ташкилот ва давлатнинг қимматли қоғозларига ва бошқа корхоналар, ташкилотларнинг устав капиталига қўйилмаларни олади.

Молиявий менежмент ҳар хил кўринишдаги қимматли қоғозларнинг қийматини баҳолайди ва таҳлил этади. қимматли қоғозлар номиналидан юқори баҳода сотилса, корхонанинг фойдаси ортади, агар қимматли қоғозлар арзонга нархга сотилса, ундай ҳолда корхона фойдаси камаяди ёки зарар курилади.

Молиявий менежернинг асосий вазифаси алоҳида олинган қимматли қоғозларнинг даромадлилигини ва шу билан бирга инвестиция портфелининг (акциялар, облигация ва депозитли сертификатларнинг) ўртача даромадлилигини аниқлашдан иборатдир.

Қимматли қоғозлар билан операциялар даромадлилиги даражасининг нисбий миқдор сифатида олиб караш лозим. Қимматли қоғозларнинг даромадлилиги муқобил даромад билан, маблағлар бошқа тарзда йўналтирилганда олиниши мумкин бўлган даромад билан таққосланади. Муқобил даромад сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаб қўйган қайта молиялаш даражасини олиш мумкин. Қимматли қоғозлардан даромадлар таҳлилида инфляцияни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Акцияларнинг даромадлилиги акция курси деб ном олган кўрсаткичда ифодаланади:

$$\text{Акция курси} = \frac{\text{Дивиденд}}{\frac{\text{қайта молиялаш даражаси}}{\text{ёки уртача фоиз даражаси}}} \times 100$$

Фоизлар тўланмайдиган облигациялар курси қуйидагича аниқланади:

$$\text{Облигация курси} = \frac{\text{облигация баҳоси}}{\text{облигация номинал қиймати}} \times 100$$

Фоизлар облигация муддатининг охирида тўлаб бериладиган облигациянинг даромадлилиги қуйидагича аниқланади:

$$Q = \frac{1 + P}{\sqrt[n]{K : 100}} - 1$$

Бу ерда: Q - даромадлилик даражаси;

P - облигация учун белгиланган жами даромаднинг облигация номинал қийматига нисбати (облигация бутун муддати учун жами фоиз коэффициентлари);

K - облигацияни сотиб олиш баҳосининг унинг номинал қийматига нисбати (фоиз);

n – облигациянинг муомалада бўлиш муддати.

Бозор муносабатлари шароитида корхона векселларни сотиб олиш ва сотишдан, депозит сертификатларига қўйилмалардан, давлат хазина мажбуриятларини сотиб олишдан даромадлар олиши мумкин.

Хар бир давр учун молиявий қўйилмалардан даромадлар уларни кулга киритиш учун қилинган реал харажатлар билан таккослаб борилади.

10.2. Инвестициянинг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг зарурлиги ва аҳамияти

Инвестиция самарадорлигини баҳолаш жуда муҳим жараён ҳисобланиб, у ўз ичига техник-иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларни таҳлил қилиш ва баҳолашни қамраб олади. Инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш орқали маблағларни самарали жойлаштириш йўлларининг энг оптималини танлаш мумкин.

Ҳар қандай инвестиция лойиҳасини баҳолашнинг мазмуни бугунги харажатларни лойиҳадан олинadиган даромадлар оқлайдими? -деган саволга жавобтопишдан иборатдир. Бироқ, бу савол шунчалик оддий бўлишига қарамасдан, агар диққат билан кўриб чиқилса, унинг кўплаб қирралари очиладики, баъзан унга бир хил маънодаги жавобни топиш жуда мушкул.

Ҳар қандай инвестиция лойиҳаси, гарчи у кўпгина ижобий тавсифларга эга бўлсада, унга қўйилган маблағлар, яъни қилинган инвестицияхаражатларилойиҳа маҳсулоти (иш, хизмат) сотишдан келган даромадлар билан қопланмаса, кўрилган фойда даражаси кўзда тутилган даражада бўлмаса, у амалга оширилмай қолади.

Инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилиш ва баҳолашдан асосий мақсад, айнан кўзда тутилган натижаларга эришишни реаллигини баҳолашдир.

Инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолашда лойиҳадан кўриладиган даромаднинг кўплигига, меҳнат ресурсларининг кам сарфланишига, лойиҳанинг амалга ошириш муддатининг қисқалигига, лойиҳа бўйича ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг сифатига, бозорда тутган ўрнига, шунингдек, харажатларнинг тўғри олиб борилишига кўпроқ эътибор берилади. Шу билан бирга, баҳолашда пул оқимини тўғри ишлатилиши ва назорат қилиниши ҳам катта аҳамиятга эга. Бунда капитал харажатларни ерни ижарага олиш, у ерда бино ва иншоотлар қуриш, машина ва жихозлар яратиш ёки сотиб олиш, мутахассислар тайёрлаш каби ишларга сарфланиши,

жорий харажатлар эса, хом ашё ва материаллар сотиб олиш, сув, энергия, меҳнат ва бошқа ресурсларга сарфланиши эътиборга олинади ҳамда даромадлар асосий фаолиятдан келадиган даромадлар, ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш, роялти, давлатнинг облигациялари орқали келадиган даромадларга эътибор қаратилади. Инвестиция лойиҳаларини турли усуллар билан баҳолаш мумкин, лекин барча усулларда энг асосий эътибор лойиҳаларнинг даромадлилик даражаси ҳамда кўриладиган фойданинг хажмини аниқлашга қаратилади.

Инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолашда аниқ натижаларга эришиш, яъни лойиҳалаштиришни яқунлаш, бозорга чиқиш ва ундаўз ўрнини мустаҳкамлаш, белгиланган фойдага эришиш, қилинган инвестиция харажатларини қоплаш каби натижаларга эришиш учун белгиланган муддат ҳам айникса муҳимдир. Шунингдек, баҳолашда илмий-тадқиқот ва конструкторликишларининг самарадорлиги ҳам ҳисобга олинади. Бунинг муҳимлиги шундан иборатки, тадқиқот ва илмий изланишлар ишининг қисқа бўлиши бир томондан маблағларнинг кам сарфланишига олиб келса, иккинчи томондан нисбатан кам муддатда лойиҳа амалга оширилиб, бозорга эртароқ янги маҳсулот олиб чиқилади ва ҳеч бўлмаганда, қисқа муддат ичида корхона ушбу маҳсулоти билан бозорда монопол мавқега эга бўлиши мумкин.

Саноати ривожланган мамлакатларда йирик ишлаб чиқариш вамолия корпорациялари ана шундай моделлардан фойдаланадилар. Шунингдек, бундай моделлардан инвестициялоиҳаларини ўрганувчи ва самарадорлигини аниқловчи турли маслаҳатчи фирмалар ҳам фойдаланадилар.

Чет эл мамлакатларининг тажрибасини, шу билан бирга ЮНИДО (United Nations Industrial Development Organization) тавсияларини ҳисобга олган ҳолда инвестиция самарадорлигини баҳолаш икки мезон асосида, яъни молиявий ва иқтисодий баҳолаш орқали амалга оширилади. Инвестиция

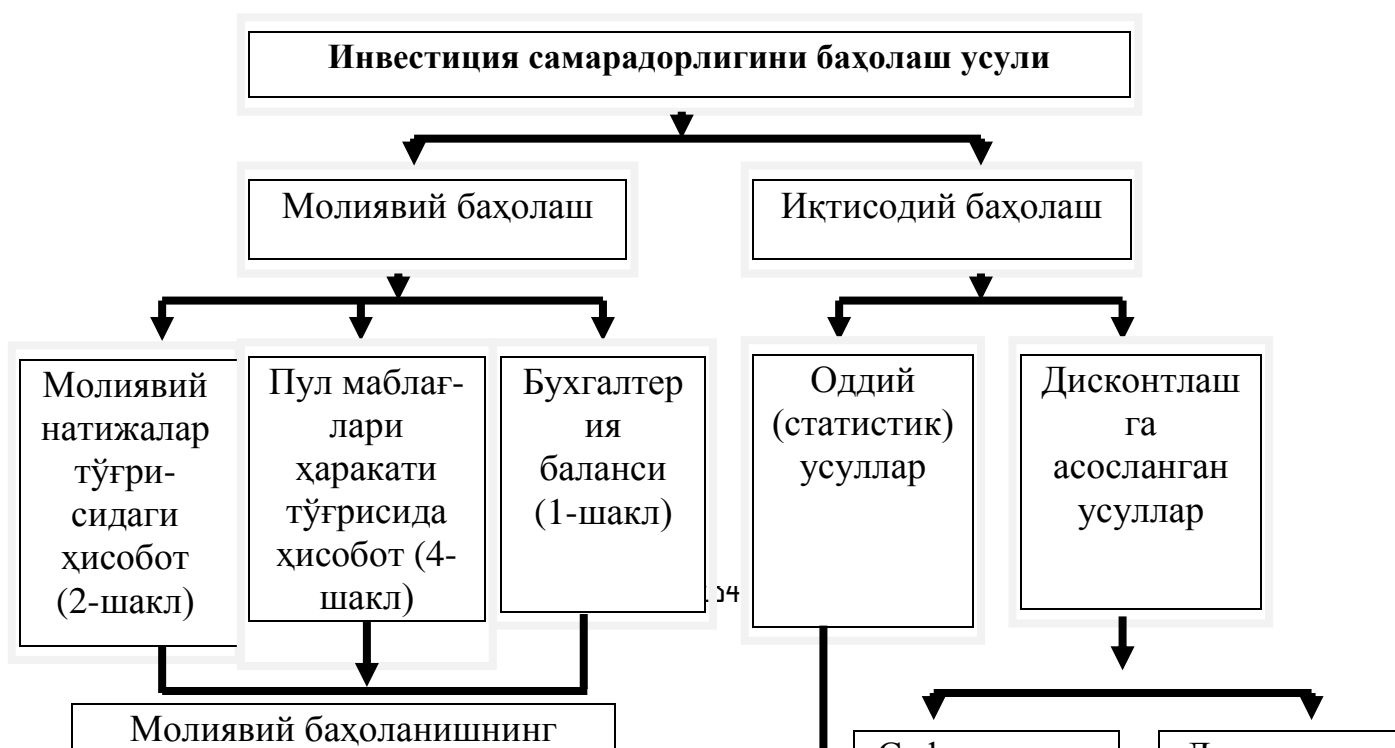
самарадорлигини баҳолашнинг бу иккала мезони ҳам бир-бирини тўлдириб туради.

Молиявий баҳолаш инвестицияни амалга ошириш жараёнидаги ликвидлигини таҳлил қилишда ишлатилади. Бошқача айтганда, **МОЛИЯВИЙ БАҲОЛАШ** вазифаси, лойиҳани белгиланган муддатларда амалга ошириш учун, унинг жами молиявий мажбуриятларини бажаришга корхонанинг етарли молиявий ресурслари бўлишини белгилашдир.

Иқтисодий баҳолаш эса, инвестициянинг потенциал қобилияти, шу лойиҳага қўйилган маблағларнинг қийматини сақлаб қолишда ва уларнинг ўсиши суръатини етарли даражасини яратиб беришда фойдаланилади.

Тақдим этилаётган объектни инвестициялашда молиявий баҳолаш (ёки молиявий асосланганлик баҳоси) инвестиция жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланади. Инвестор молиявий ҳолати номаълум бўлган юридик ёки жисмоний шахслар билан ҳеч қандай муносабатлар олиб бормади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда, корхоналар молиявий ҳисоботларини оммавий-ахборот воситалари орқали ёки ҳар хил тўпламлар ҳолатида чоп этилиб, эълон қилиш нормал ҳолат ҳисобланади. Бу тўпламлар орқали компанияларнинг молиявий ҳолати тўғрисида маълумотлар олиш мумкин. Қуйидаги расмда ҳар бир мезон бўйича асосий аниқлаш усуллари келтирилган:

Чизма 10.1

Жаҳон амалиётида инвестициянинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг бир қанча усуллари ишлаб чиқилган бўлиб, уларни шартли равишда икки катга гуруҳга бўлиш мумкин:

- Оддий (ёки статистик) баҳолаш усуллари;
- дисконтлашга асосланган баҳолаш усуллари.

Биринчи гуруҳга қуйидагилар киради:

- инвестиция қоплаш муддати (Payback Period , PP);
- инвестиция самарадорлиги коэффиценти (Accounting Rate of Return, ARR).

Иккинчи гуруҳга қуйидагилар киради:

- соф жорий қийматни аниқлаш усули (NetPresentValue, NPV);
- фойданингички меъёрини ҳисоблаш усули (Internal Rate of Return, IRR);
- инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш усули (Profitability Index, PI);
- дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули (Discount Payback Period, DPP).

10.3. Инвестициянинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг оддий (анъанавий) усуллари

Инвестициянинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда қўлланиладиган қоплаш муддати ва рентабеллик даражаси усуллари ҳам аввалдан маълум бўлиб, улар миллий ва чет эл амалиётида то пул тушумларининг дисконтланишига асосланган усулларнинг кенг қўлланилишига қадар асосий кўрсаткичлар сифатида амал қилиб келган. Ушбу усулларнинг соддалиги ва тушунарлилиги ва махсус иқтисодий билимга, кўникмага, малакага, тайёргарликка ва тажрибага эга бўлмаган ходимлар ўртасида ҳам қўлланилишига сабаб бўлади. Ҳозирги кунда тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари салоҳиятли қарз олувчиларга инвестицион ресурсларни тақсимлаш шартларини маълум қилишда, одатда, ушбу иккита усулдан, яъни қоплаш муддати ва рентабеллик даражаси кўрсаткичларидан фойдаланмоқдалар.

Инвестицияларнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули пул оқимларини дисконтлашга асосланган усуллардан фарқли равишда инвестицияларнинг номинал миқдорда қайтарилиши мумкин бўлган даврни аниқлашга хизмат қилади. Шунга кўра, бу усул инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан олинадиган даромадлар ҳисобига қилинган инвестиция сарфларини қоплаш даврини аниқлашга асосланган. Қоплаш муддатини аниқроқ тушунадиган бўлсак, бу лойиҳани яқунлаш давридаги ёки ундан олинган даромад инвестициялар суммасига тенг бўлгандаги даврга тенгдир.

Уни ҳисоблаш формуласи қуйидагичадир:

$$PP = \frac{I_0}{CF_t^{(\Sigma)}},$$

бу ерда, I_0 - бошланғич инвестициялар; $CF_t^{(\Sigma)}$ - инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан олинган йиллик пул тушуми суммаси. У соф фойдани ёки йиллик даромад (Д) ва ҳаражат (Х) ўртасидаги (амортизациясиз А) фарқни ифодалайди.

Мисол. Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳаси учун 140 млн.сўм миқдорида инвестициялаш кўзда тутилмоқда ва лойиҳани амалга ошириш жараёнида олинадиган пул тушумлари миқдори йиллар бўйича қуйидагини: биринчи йилда – 37750 минг сўм, иккинчи йилда – 42390 минг сўм, учинчи йилда-47430 минг сўм, тўртинчи йилда – 51140 минг сўм ва бешинчи йилда 60030 минг сўмни ташкил этади. Бунда қопланиш муддати (PP) неча йилга тенг эканлигини аниқланг?

Бунда уч йиллик пул тушумлари йиғиндиси бошланғич инвестициялар миқдоридан кичик, яъни йил 127570 минг сўмни ташкил этади. Тўрт йил бўйича катта (178710 минг сўм) эканлигини ҳисобга олсак, инвестицияларнинг аниқ қопланиш муддати инвестиция лойиҳасининг тўртинчи йилги фаолиятига боғлиқлигини кўрамыз. Уч йиллик олинган даромадларнинг (127570 минг сўм) бошланғич инвестициялардан (140 млн. сўм) фарқи 12430 минг сўмни ташкил этишини ҳисобга олсак (140000 - 127570), ушбу қолдиқ сумманинг тўртинчи йилда олинган даромадларга нисабти унинг қопланиш муддатини кўрсатади, яъни $12430/51140 \approx 0,24$ коэффициентни, йил ҳисобида эса 2 ой-у 28 кунни (3 йил+2 ой-у 28 кун) ташкил этишини ҳосил қиламыз. Шундай қилиб, инвестиция лойиҳасининг қоплаш муддати, яъни лойиҳани амалга оширишдан олинадиган тушумлар қилинган ҳаражатларни қоплаш вақти ҳисобланади.

Иккинчи ёндашувда, яъни қоплаш муддатида инвестицияларнинг бошланғич суммаси йиллик тушумларнинг (ўртача йиллик) миқдорига бўлинади. Бу кўрсаткич пул тушумлари йиллар бўйича тенг бўлган ҳолларда қўлланилади.

Инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллик даражаси (ARR) ёки фойданинг оддий меъёри (ROI) бухгалтерия ҳисоботи маълумотларига асосланган ҳолда аниқланадиган ўртача даромадни инвестицияларнинг ўртача йиллик ҳажмига бўлиш орқали аниқланади. Бунда ҳисоб-китоб ишлари фоизларни ва солиқларни тўламасдан аввалги фойда миқдорига асосланиб амалга оширилиши мумкин ёки у солиқларни тўлагандан кейинги,

лекин фоиз тўловларигача бўлган даромадга асосланади. Энг яхшиси солиқ тўлангандан кейинги соф фойда миқдори танлаб олинганлиги афзалроқдир. Чунки у корхона таъсисчилари ва инвесторлар оладиган ҳақиқий фойдани ифодалайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$ARR = \frac{D(1 - C_c)}{(C_a^b - C_a^0)/2},$$

бу ерда, D - фоиз ва солиқ тўловларигача ёки солиқ тўланиб, фоизлар тўлангунгача бўлган даромад; C_c - солиқ тўлаш ставкаси; C_a^b , C_a^0 - активларнинг кўриб чиқиладиган даврига бўлган бошланғич ва охири суммаси, қиймати.

Мисол. Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳаси учун 140 млн сўм ҳаражат қилинган, лойиҳани амалга ошириш жараёнида олинган соф фойда миқдори йиллар бўйича қуйидагига: биринчи йил – 3350 минг сўм, иккинчи йил – 10990 минг сўм, учинчи йил – 15480 минг сўм, тўртинчи йил – 21640 минг сўм ва бешинчи йил – 22790 минг сўмни ташкил қилса, у ҳолда фойданинг оддий меъёри (ROI) қандай ҳисобланади?

Бу лойиҳа бўйича олинган соф фойда йиллар бўйича ўзгарувчан бўлганлиги сабабли, аввалом бор ўртача йиллик фойдани ҳисоблаб топамиз.

$P_{\text{с}}(3350+10990+15480+21640+22790)$ минг сўм : 5қ

74250 минг сўм : 5қ14850 минг сўм

Шундан сўнг фойданинг оддий меъёри (ROI) ҳисоблаймиз:

ROI қ 14850 минг сўм : 140.000 минг сўм қ 10,6 %.

Бу фойда меъёри инвестор талаб қилган меъёрни беради. Шунинг учун бу лойиҳанинг жалб этувчанлиги тўғрисида, яъни уни маъқуллаш мумкин.

Бу усуллар асосий афзалликлари шуки, ҳисоб-китоб ишларининг оддийлиги ва қулайлигидир. Камчиликлари эса келгуси пул тушумларининг қийматини жорий вақтга нисбатан ҳисобга олинмаслигидадир.

10.4. Инвестициянинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг дисконтлашга асосланган усуллари

Ҳар қандай лойиҳанинг молиявий-иқтисодий жихатдан баҳоланиши пул оқимлари ҳақидаги маълумотларга асосланади. Пул оқимлари ҳақидаги маълумотларга эга бўлмасдан туриб инвестиция лойиҳасининг самарадорлигини баҳолаш мумкин эмас.

Инвестиция лойиҳасини баҳолаш лойиҳани амалга оширишдан олдин бажарилиши сабабли, пул оқимлари ҳақидаги маълумотлар ҳам олдиндан режалаштирилади. Лойиҳа самарадорлигини баҳолашда пул оқимларини режалаштириш ва уларни ҳисобга олиш жараёни асосий ўринни эгаллайди ва инвестиция лойиҳаларининг ҳақиқий самарадорлигини аниқлашга жиддий таъсир кўрсатади.

Дисконтлаш усули (ноанъанавий усул)нинг мазмуни шундан иборатки, пул маблағларининг қиймати муайян вақтда бир хил эмаслиги, яъни бугунги бир сўм бир йилдан кейинги бир сўмга (истеъмол қиймати бўйича) тенг эмаслиги концепциясига асосланади. Дисконтлашга асосланган усулларнинг барчаси (соф жорий қийматни аниқлаш усули (Net Present Value, NPV), фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш усули (Internal Rate of Return, IRR), инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш усули (Profitability Index, PI), дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули (Discount Payback Period, DPP)да инвестиция лойиҳаларининг муайян даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг ўртасидаги фарқ – соф пул оқими (Cash Flow – CF) аниқланиб, дисконтлаштириш йўли билан ҳисобланади. Бинобарин, дисконтлашга асосланган усулларнинг моҳиятини тушуниш учун аввало, корхона пул оқимларининг мазмунини ва соф пул оқимини аниқлаш формуласини билиб олишимиз керак бўлади.

Корхона пул оқимлари асосан қуйидагилардан ташкил топади:

- операцион фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими (4-шакл, 050-қатор);
- инвестицион фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими (4-шакл, 100-қатор);
- молиявий фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими (4-шакл, 180-қатор).

Буни қуйидагича 2-расм орқали тасвирлаш мумкин:

Корхона пул оқимининг характеристикаси⁴.

Корхона фаолияти тури	Фойда (кирим)	Харажатлар (чиқим)
Инвестиция фаолияти	<p>а) асосий воситаларни сотиш.</p> <p>б) номоддий активларни сотиш.</p> <p>в) узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиш.</p> <p>г) оборот капиталининг камайиши ҳисобига тушумлар</p>	<p>а) капитал қўйилмалар.</p> <p>б) номоддий активларни сотиб олиш.</p> <p>в) оборот капиталининг ўсиши ҳисобига ҳаражатлар.</p> <p>г) узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш.</p>
Операцион фаолият	<p>а) маҳсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан келиб тушган пул маблағи.</p> <p>б) операцион фаолият нинг бошқа пул тушумлари.</p>	<p>а) материал товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари.</p> <p>б) ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари.</p> <p>в) операцион фаолият нинг бошқа пул тўловлари.</p>
Молиявий фаолият	<p>а) акциялар чиқар-ишдан ёки хусусий капитал билан боғлиқ бўлган бошқа инстру ментлардан келган пул тушумлари.</p> <p>б) олинган фоизлар ва дивидентлар.</p> <p>г) молиявий фаолият нинг бошқа пул тушум лари, шу жумладан қарзлар бўйича пул тушумлари</p>	<p>а) хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари.</p> <p>б) тўланган фоизлар ва дивидентлар.</p> <p>в) узоқ ва қисқа муддат ли кредитлар ва қарз лар бўйича тўловлар.</p> <p>г) лизинг бўйича тўлов лар.</p> <p>д) молиявий фаолият нинг бошқа тўловлари.</p>

⁴ А.Узоқов, Э.Носиров, Р.Саидов, М.Султонов. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма.-Т.: “Иқтисод-молия”, 2006.90- бет.

Пул тушумлари ва чиқимларини таҳлил этиш инвестиция лойиҳаларини баҳолашда жуда муҳим саналади. Инвесторларни бойликни ўстирувчи тушумнинг қанчалиги, пул маблағлари кирими ва чиқимигина қизиқтирмасдан, балки корхонанинг бюджет олдидаги мажбуриятлардан холи бўлгандаги, яъни солиқларни тўлагандан кейинги қоладиган натижа (фойда) қизиқтиради.

Буни қуйидаги кўринишдаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$П_T = C_T - (X - A) - T_\phi - T_c$$

бу ерда, $П_T$ - пул тушумлари; C_T - сотишдан олинган тушум;

X - харажатлар йиғиндиси (жорий харажатлар); A - амортизация ажратмаси;

T_ϕ, T_c - тўланган фоизлар ва солиқлар.

Иқтисодий адабиётларда инвестиция лойиҳаларининг соф пул оқимини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

– Сотишдан тушган тушум

– Ўзгарувчан харажатлар

– Амортизация

– Кредит учун фоиз

Бошқа доимий харажатлар

қ **Солиққа тортиладиган база**

– Фойда (даромад) солиғи

қ **Корхона ихтиёрида қоладиган фойда (соф фойда)**

+ Амортизация

Корхонанинг соф пул оқими (Cash Flow – CF)⁵.

Инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини дисконтлаш асосида баҳолаш усуллари ҳар қандай инвестиция лойиҳасининг даромадлилигини, самарадорлилигини, фойдалилилигини ҳамда уларнинг жалб этувчанлилигини

аниқлаб бера олади. Лекин айрим ҳолларда инвестиция лойиҳаларини баҳолашда барча усулларни қўллаш зарурияти бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу усулларнинг қўлланилиши таҳлил қилинаётган ҳар бир лойиҳанинг ўзига хос жиҳати ва хусусиятларини инобатга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Лойиҳанинг жалб этувчанлигини баҳолаш усуллари унинг барча хусусиятларини очиб бера олмаса ҳам, лойиҳанинг ҳақиқий самарадорлигини аниқлашда асосий хизмат вазифасини ўтайди.

Соф жорий қиймат (NPV) - инвестициялаш объектидан фойдаланиш даврида олдиндан қатъий белгиланган ва ўзгармас фоиз ставкасида олинадиган даромадлар ва қилинадиган харажатларнинг алоҳида муайян даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг дисконтлаштирилиши йўли билан олинган ва улар ўртасидаги фарқни ифодаловчи қиймат. Унинг моҳияти шундаки, йиллик соф пул оқими миқдори ҳар бир давр учун лойиҳани амалга оширишнинг бошланғич йилига келтирилади ва у оқибатда ўзини пул миқдорида соф жорий қиймат ёки соф дисконтлаштирилган даромад сифатида намоён этади.

Уни ҳисоблаш формуласи қуйидагича:

$$NPV = \frac{CF_1}{(1+d)^1} + \frac{CF_2}{(1+d)^2} + \dots + \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0$$
$$\text{ёки } NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0$$

бу ерда, NPV- соф жорий қиймат; d - дисконтлаш ставкаси; I_0 -бошланғич инвестиция; CF_t - t давр охирида келиб тушган пул оқими.

Мисол. Бирон – бир инвестиция лойиҳаси учун 140 миллион сўм инвестиция қилиш талаб этилади ва ундан кутиладиган натижа йиллар бўйича 18, 40, 75 ва 80 млн. сўмни ташкил этди.

Ўзгармас шароитда доимий дисконт ставкаси – 11%.

У ҳолда,

⁵Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. «Экономическая оценка инвестиций» М.–:КНОРУС, 2009г. С.-65

$$NPV = \left[\frac{18}{(1+0,11)} + \frac{40}{(1+0,11)^2} + \frac{75}{(1+0,11)^3} + \frac{90}{(1+0,11)^4} \right] - 140 =$$

$$= (16,2 + 32,5 + 54,8 + 52,7) \text{ млн.сум} - 140 \text{ млн.сум} = (156,2 - 140) \text{ млн.сум} = 16,2 \text{ млн.сум}$$

Агар инвестиция лойиҳаси йиллар давомида молиявий ресурсларнинг кетма-кет инвестицияланиши талаб этса, у ҳолда NPV ни ҳисоблаш куйидагича бўлади:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t},$$

Бу ерда, I_t - тдавридаги инвестициялар сарфи. NPV ни ҳисоблашда, одатда, доимий ставка (d) қўлланилади. Аммо баъзи бир вазиятларда, масалан, ҳисоб (фоиз) ставкасининг ўзгариши кутилаётган пайтда йиллар бўйича индивидуал дисконтлаш ставкасидан фойдаланиш мумкин. Бу эса ўз навбатида ҳисоб-китоб ишларини мураккаблаштиради.

Дисконт ставкаси меъёри капитал бозоридаги узоқ муддатли ссудалар бўйича фоиз ставкасига ёки ссуда олувчи томонидан тўланадиган фоиз ставкасига, ҳақиқатда, тенг бўлиши керак. Бошқача сўз билан айтганда, дисконт меъёри инвесторнинг ўзи учун ундан пасти самарасиз деб ҳисобланган минимал фойда меъёри бўлиши керак.

Инвестиция лойиҳаларини соф жорий қиймат усули асосида баҳолашдан олинган натижа, яъни соф жорий қиймат ижобий миқдорга эга бўлса ($NPV > 0$), у ҳолда инвестицияларнинг рентабеллиги дисконт миқдоридан юқори бўлади, $NPV = 0$ ҳолатда лойиҳа рентабеллиги дисконт ставкасига (минимал қоплаш меъёрига) тенг бўлади, агар $NPV < 0$ бўлса, лойиҳа рентабеллиги минимал миқдордан паст бўлади.

Биринчи икки ҳолатда инвестиция лойиҳасини амалга ошириш мумкин. Бунда биринчиси инвестор капиталининг ўсиши таъминланишини кўрсатса, иккинчиси кўпаймаслигини ҳам, камаймаслигини ҳам билдиради. Учинчи ҳолатда эса лойиҳадан кутиладиган даромадни олиш имконини бермайди.

Соф жорий қиймат усули бошланғич инвестиция миқдорининг, яъни инвестор бойлигининг қанчалик ўсишини миқдорий жиҳатдангина кўрсата олади, холос.

Лекин, инвестициялашнинг нақадар самарадорлигини аниқлашда миқдорий ўзгаришлар ва натижаларнинг ўзи етарли бўлмайди.

Шунинг учун инвестицияларнинг қандай нисбий ўсишга эга эканлиги ва унинг ўсиш даражасини аниқлаш учун иқтисодий баҳолашнинг бошқа усулларида фойдаланишга тўғри келади.

Фойданинг ички меъёри усули (IRR) - бу пул тушумларининг дисконт қиймати пул чиқимларининг дисконт ставкасига тенг бўлгандаги даромадлилик даражаси ёки бўлмаса лойиҳадан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига, соф жорий қиймат эса нолга тенг бўлгандаги дисконт меъёридир. Бу кўрсаткични аниқлаш учун соф жорий қийматни аниқлашда ишлатилган формуладан фойдаланилади ва соф жорий қиймат нолга тенглашадиган минимал фоиз ставкаси топилади. Айнан шу фоиз ставкаси фойданинг ички меъёри усули деб номланади. Бу усул иқтисодиётда рентабелликнинг ички меъёри, қоплаш ёки самарадорлик коэффициенти, капитал қўйилмаларнинг чегаравий самарадорлиги деб ҳам юритилади.

Фойданинг ички меъёрини аниқлаш вазифаси бирмунча қийин бўлиб, инвестицияларнинг бир ёки ундан кўп марта амалга оширилишига, лойиҳадан олинган пул тушумларининг, ҳеч бўлмаса, бир марта ёки бошида салбий бўлишлигига ва ушбу пул тушумларининг миқдоран бир хил бўлмаслигига асосланади.

Уни ҳисоблаш формуласини қуйидаги тенгламада ифодалаш мумкин:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0 = 0 \quad ,$$

Агар инвестиция лойиҳаси бир неча йиллар давомида молиявий ресурсларнинг кетма-кет молияланишини талаб этса, унда (IRR)ни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} = \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t},$$

Бу ерда d миқдорини топиш лозим бўлади. Топилган миқдор фойданинг ички меъёри деб номланади. Бу меъёр соф жорий қиймат нолга тенг бўлиб, инвестиция лойиҳасининг самарадорлигини баҳолашда IRR миқдори кўлланилганида, фирманинг бойлиги ўсишини таъминламаслигини ва унинг камайишига ҳам йўл қўймаслигини кўрсатади.

IRR лойиҳадан кутилаётган даромадлиликни кўрсатади ва қилиниши мумкин бўлган максимал ҳаражатлар чегарасини белгилаб беради, яъни IRR олинаётган кредит бўйича банк фоиз ставкасини юқори чегарасини кўрсатади, айти шу фоиз чегарасидан юқори миқдорга эга бўлинганда лойиҳа даромад келтиради.

Шундай ҳолатлар ҳам бўлиши мумкинки, инвесторнинг ўзи инвестиция лойиҳасини молиялаш учун бирор субъектдан муайян фоиз остида кредит олиши мумкин. Бу пайтда лойиҳадан кутиладиган натижа кредит учун фоиздан, албатта юқори бўлиши лозим ёки инвестор ўзининг мақсад қилган фойдасини олиш даражасини ҳам билиши керак. Мана шу ҳолатлар, яъни кредит учун фоиз ёки фойда олиш даражаси, одатда барьерли (тўсиқли) коэффициент (hurdle rate) (HR) деб ҳам номланади. Бу кўрсаткич фойданинг ички меъёри билан солиштирилади (таққосланади).

IRR ва HR ларни таққослаш натижасида улар орасида қуйидаги боғлиқ ҳосил бўлади:

- агар $IRR > HR$, лойиҳа самарали ҳисобланади ва у фойдаланиш учун қабул қилинади;
- агар $IRR < HR$, лойиҳа самарасиз (зарарли) бўлиб, уни амалга ошириб бўлмайди;
- агар $IRR \approx HR$, ихтиёрий ечимни қабул қилиш мумкин, яъни лойиҳани амалга оширишдан зарар ҳам, фойда ҳам кўрилмайди.

Ушбу кўрсаткич ёрдамида:

- инвестиция суммалари тенг бўлган;

- давомийлиги бир хил бўлган;
- риск (хатар) даражаси тенг бўлган;
- пул тушумларининг шаклланиш схемаси бир хил бўлган ҳолларда лойиҳаларни фойдалилик даражаси бўйича таққослаш тўғри ечим қабул қилишни енгиллаштиради. Бу кўрсаткич қанчалик юқори бўлса, лойиҳа шунчалик самарали деб топилади.

Фойданинг ички меъёрини бошқача кўринишда, яъни интерполяция усули орқали ҳам ифодалаш мумкин:

$$IRR = d_1 + \frac{NPV_1}{(NPV_1 - NPV_2)} \cdot (d_2 - d_1),$$

бу ерда, $NPV_1 - d_1$ дисконт меъёри ставкасидаги соф жорий қийматнинг ижобий миқдори; $NPV_2 - d_2$ дисконт меъёри ставкасидаги соф жорий қийматнинг салбий миқдори.

Фойданинг ички меъёрини аниқлашда d_1 ва d_2 кўрсаткичлар миқдори асосий ўринни эгаллайди. Уларнинг таъсири натижасида соф жорий қийматнинг ўзгаришини ва бунинг оқибатида эса фойданинг ички меъёри ҳам ўзгаришини кузатиш мумкин. Шунга кўра:

- d_1 – бу NPV нинг ижобий қийматинини минималлаштирувчи фоиз ставкаси;

d_2 – бу NPV нинг салбий қийматини максималлаштирувчи фоиз ставкаси ҳисобланади.

Инвестицияларнинг рентабеллиги усули (PI) - дисконтлаштирилган даромадларнинг дисконтлаштирилган инвестиция ҳаражатларига нисбатини ҳисоблаб топишга асосланган. Бу қандай ҳолатда инвестор бойлиги ўсиши мумкинлигини кўрсатиб беради ва қуйидагича аниқланади:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(I + d)^t} \right] / I_0$$

бу ерда I_0 - бошланғич инвестициялар, $CF-t$ даврда олинган пул тушумлари.

Инвестиция рентабеллиги кўрсаткичи фирма (ёки инвестор) маблағлари 1 сўм ҳисобида қандай ҳолларда ўсишини аниқлаш имконини беради.

Агар инвестиция сарфлари турли даврларда (узок амалга оширилса, (PI)ни аниқлаш формуласи қуйидагича бўлади:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} \right] / \left[\sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t} \right],$$

бу ерда, $I_t - t$ йилдаги инвестициялар.

Инвестицияларнинг рентабеллиги ва соф жорий қиймат кўрсаткичларини таққослама баҳолаш шуни кўрсатадики, соф жорий қиймати ўсиши билан инвестициялар рентабеллиги ҳам ўсади ва аксинча.

Агар рентабеллик кўрсаткичи «1»га тенг ёки ундан кичик бўлса, лойиҳа рад этилиши керак, чунки у қўшимча фойда келтирмайди.

$NPV=0$ да инвестицияларнинг рентабеллиги ҳамиша 1га тенг бўлади.

Оддий бўлиб кўринишига қарамасдан, лойиҳаларнинг рентабеллигини аниқлаш муаммоси муайян қийинчиликлар билан боғлиқдир. Бу ҳол, айниқса, инвестициялар турли хил валюта, турли хил вақтда, яъни бир қанча йиллар оралиғида амалга оширилганда уни аниқлаш муаммоси пайдо бўлади.

Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Мисол. Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳаси учун 140 млн. сўм ҳаражат қилинган. Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш натижасида биринчи йил – 37750 минг сўм, иккинчи йил 45390 минг сўм, учинчи йил – 47430 минг сўм, тўртинчи йил- 51140 минг сўм ва бешинчи йил- 60030 минг сўм пул тушумлари олиниши кўзда тутилмоқда. Бу ҳолда инвестиция лойиҳасининг дисконтлашган инвестиция рентабеллиги қандай ҳисобланади?

Рентабеллик индекси ҳисоб-китоби

Т/Р	Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўм				
		1 йил	2 йил	3 йил	4 йил	5 йил
1	Пул тушумлари (оқими)	37750	45390	47430	51140	60030
2	Дисконт кўпайтирувчи (дк7%) ёки дисконтлаш коэффициенти	0,9346	0,8734	0,8163	0,7629	0,7130
3	Соф дисконтли тушум (оқим) ёки жорий қийматга келтирилган пул оқими.	35281,1	39643,6	38717,1	39014,7	42801,4

Бунда рентабеллик индекси қуйидагига тенг бўлади:

$$PI = (35281,1 + 39643,6 + 38717,1 + 39014,7 + 42801,4) \text{ мингсум} : 140.000 \text{ мингсум} = \\ = 195457,9 \text{ мингсум} : 140.000 \text{ мингсум} = 1,396 \text{ ёки } \approx 1,4$$

Инвестицияларнинг рентабеллик кўрсаткичи авваллари қўлланилган капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги коэффициентидан шуниси билан фарқ қиладики, бунда даромад сифатида баҳолаш жараёнида жорий қийматга келтирилган пул оқими қатнашади.

Инвестициялар рентабеллиги кўрсаткичи, нафақат таққослама баҳолаш учун, шунингдек лойиҳани амалга оширишга қабул қилишдаги мезон сифатида ҳам қўлланилади.

Инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини аниқлашнинг қоплаш муддати усулини анъанавий (оддий) баҳолаш усулларида кўриб ўтдик. Лекин мазкур усулнинг келгуси даврлардаги пул тушумларининг қийматини

ҳисобга олмаслиги уни дисконтлаштирилган усуллар ёрдамида ҳам ҳисоблаш зарурлигини тақозо қилади.

Бунинг учун дисконтлаштиришни ҳисобга олган ҳолда **инвестицияларни қоплаш муддатини (DPP)** ҳисоблаш усули дисконтлаштирилган йиллик пул тушумларини дисконтлаштирилган инвестицияларга бўлиш орқали амалга оширилади.

Мазкур усулнинг тушунарли бўлиши учун қуйидаги мисолни келтирамиз.

Мисол. Фараз қилайлик, корхона меҳмонхона қурилиши учун 300 млн.сўм инвестиция қилди (маблағ сарфлади). Меҳмонхонани фойдаланишдан келадиган йиллик пул тушумлари 85, 100, 120 ва 160 млн. сўмни ташкил этади.

Бунинг учун PP — инвестицияларни қоплаш муддати ҳисобланади. Сўнгра, инвестицияларнинг дисконтлаштирилган қоплаш муддатини (DPP) ҳисоблаймиз. У қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}},$$

бу ерда, I_0 – бошланғич инвестициялар; $DCF^{(\Sigma)}$ – дисконтлаштирилган йиллик пул тушумлари.

Мазкур кўрсаткични ҳисоблашда юқорида берилган 5.5.-мисолга асосланиб тузилган қуйидаги 5.6-жадвалга мурожаат қиламиз. Ушбу жадвалда инвестицияларнинг қоплаш муддати билан бирга дисконтлаштирилган қоплаш муддати кўрсаткичининг ҳисобланиши келтирилган. Уларнинг бир-биридан фарқ қилишининг ўзига хос жиҳатлари ушбу кўрсаткичларни аниқлаш хусусиятларидан келиб чиқади.

Дисконтланган қоплаш муддатини ҳисоблаш

Т/Р	Кўрсаткичлар	0	1 йил	2 йил	3 йил	4 йил
1	Тушумлар, млн сўмда.		85	100	120	160
2	Дисконтлаштирилган тушумлар, млн. сўмда. (dқ16%)		73	74	77	89
3	Тўловлар (бошланғич инвестициялар)	300				
4	Қоплаш муддати (PP)				2,96 й	
5	Дисконтлаштирилган қоплаш муддати (DPP)					3,85 й

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, инвестицияларнинг қоплаш муддати 2,96 йилни, дисконтланган қоплаш муддати эса 3,85 йилни ташкил этади. Уларнинг ҳисобланиши қуйидаги кўринишга эга:

$$PP = 185.000.000 + \frac{115.000.000}{120.000.000} = 2\text{йил} + 0,96 = 2,96\text{й} \quad \text{ёки 2 йил, 11 ой, 15 кун.}$$

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}} = 224.000.000 + \frac{76.000.000}{89.000.000} = 3\text{йил} + 0,85 = 3,85\text{й} \quad \text{ёки 3йил, 10 ой, 10 кун.}$$

Кўриб ўтган юқоридаги мисолга, асосан, шундай хулоса қилиш мумкинки, инвестицияларнинг дисконтланган қоплаш муддати уларнинг дисконтланмаган қоплаш муддатига қараганда бироз узоқ вақтни, яъни 3 йилу 10 ой 10 кунни ташкил этди. Бу эса инвестицияларнинг дисконтланган қоплаш муддатининг келгуси пул тушумлари ва инвестицияларнинг жорий қийматини ҳисобга олиши билан изоҳланади. Демак, инвестицияларнинг қоплаш муддати бўйича ҳисоблаш усули қилинган инвестицияларнинг жорий (реал) қиймати бўйича тўлиқ қопланиш муддатини тавсифлаб беради ва шу

жиҳатдан у инвестицияларнинг қоплаш муддати усулидан фарқли равишда афзалроқ ҳисобланади.

Инвестициялар бир қатор риск (хатар)лар билан боғлиқдир. Шу сабабли инвестиция олди босқичида ҳар бир лойиҳанинг молиявий ва иқтисодий жиҳатдан самарадорлиги баҳоланиши талаб этилади. Бу ишларнинг самарали амалга оширилиши учун, замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки янги технологиялар ёрдамида лойиҳанинг самарадорлигини баҳолаш ишлари ҳам сифатли, ҳам тезкор равишда амалга оширилишига эришиш мумкин. Ҳозирги кунда амалиётда инвестиция лойиҳасининг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун, асосан, ТЭО – ИНВЕСТ ахборот технологиялари дастуридан фойдаланилмоқда. ТЭО – ИНВЕСТ – бу лойиҳаларни молиялаштириш ва уларни самарадорлигини таҳлил қилиш учун комплекс дастурий таъминот бўлиб ҳисобланади. Мазкур дастурий таъминот орқали инвестиция лойиҳалари молиявий ва иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилинади ҳамда уларнинг иқтисодий самарадорлиги анъанавий ва дисконтлашга асосланган усуллар асосида баҳоланади.

Амалиётда инвестиция лойиҳасининг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун, асосан, ТЭО – ИНВЕСТ информатсион технологиялари дастурларидан фойдаланилмоқда.

ТЭО – ИНВЕСТ – бу лойиҳаларни молиялаштириш ва инвестицион лойиҳаларни самарадорлигини таҳлил қилиш учун комплекс дастурий таъминот бўлиб ҳисобланади.

Назорат учун саволлар.

1. Қимматли қоғоз нима ва уни кайситуралини биласиз?
2. Қимматли қоғоз портфели нима ва уни бошқаришнинг қандай хусусиятларини биласиз?
3. Қимматли қоғозлар портфели билан боғлиқ бўлган қандай хатарларни биласиз?

4.Қимматли қоғозлар портфелининг қанай типларини биласиз?

5.Қимматли қоғозлар портфелини бошқариш операциялари таркибий қисмларни ёритиб беринг?

11-Боб. Корхоналарда молиявий риск (хатар)ларни бошқариш

11.1. Таваккалчилик (риск (хатар)) тушунчаси ва уни бошқариш

Кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожланиб бориши билан хўжалик юрителининг асосини ташкил этувчи рақобатнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Бундай шароитда муваффақиятли фаолият юрители учун тадбиркорлар самарали бошқарув услубларини билишлари, таваккалчилик чегараларини аниқлай олишлари, мавжуд вариантлардан энг мақбулини танлай олишлари керак. Бу эса тадбиркорнинг ишбилармонлик ўобиляти билан белгиланади ва ҳар бир тадбиркордан маълум даражада билим ва малака талаб қилади.

Тадбиркорлик – фойда олиш мақсадида ўз мол-мулкни таваккалчилик асосида бизнесга тикиш жараёни эканлиги туфайли, бундай фаолият доимий равишда маълум бир хатарлар билан боғлиқ бўлади.

Мамлакатимиз ва хорижда тўпланган тажрибалар тадбиркорлик фаолиятини таваккалчиликсиз амалга ошириб бўлмаслигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган инсонларнинг ҳаёти умид ва тушкунлик, тинимсиз меҳнат ва хавотирларга тўла бўлади.

Тадбиркор таваккалчилиги юқори бўлган ишга тайёр бўлган одамлар ўаторига киради. У таваккалчилиги ўта юқори бўлган лойиҳаларни ечиши ва ҳал қилиши мумкин ёки таваккалчиликнинг даражаси унчалик кучли бўлмаган бизнес билан шуғулланиши мумкин.

Таваккалчилик (риск (хатар)) – келгусидаги вазият ноаниқ бўлган шароитда пировард натижа яхши бўлишига умид боғлаб, мол-мулк ёки фойдадан маҳрум бўлиш (тўлиқ ёки қисман) хавфини ўз бўйнига олиб амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолиятидир.

Тадбиркорлик субъектининг фаолияти билан боғлиқ таваккалчилик турларининг моҳияти ва келиб чиқиш хусусиятларига кўра қуйидагича туркумлаш мумкин :

- табиий жараёнлар билан боғлиқ таваккалчилик;
- ишлаб чиқариш фаолиятига оид таваккалчилик;
- маҳсулотларни ташиш ва асраш жараёни билан боғлиқ таваккалчилик;
- тижорат фаолиятига оид таваккалчилик;
- молиявий фаолиятга оид таваккалчилик;
- сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий хусусиятдаги таваккалчилик.

Таваккалчиликни туғдирадиган хавфларнинг турлари хилма-хил бўлиб, уларнинг баъзи бирлари субъектнинг ўз фаолиятини натижасида юзага келса, иккинчи турлари унга боғлиқ бўлмаган ташқи омилларнинг таъсирида юзага келади.

Жадвал 12.1

Таваккалчиликнинг турлари	Таркиби
Табиий жараёнлар билан боғлиқ таваккалчилик	<ul style="list-style-type: none"> - фавкулудда юз берадиган табиий офатларнинг (ер қимирлаши, ёнғин, сув тошқини, жала, дўл, довул, курғоқчилик ва бошқа) хавфи; - табиий-иқлимий шароитлар, об-ҳавонинг кескин ўзгариши билан боғлиқ хавф-хатарлар ва бошқалар.
Ишлаб чиқаришга оид таваккалчилик	<ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқариш жараёнининг издан чиқиши ёки тўхтаб қолиши хавфи; - моддий ресурслар бўйича таъминотдаги узилишларнинг хавфи; - технологик асбоб-ускуналарнинг жисмоний ва маънавий эскириши, ишдан чиқиши ва бузилиш хавфи; - бино-иншоотларнинг емирилиши, чўкиши ва қулаши билан боғлиқ хавфлар;

	<ul style="list-style-type: none"> - сифатсиз хом ашё оқибатида яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқариш хавфи; - меҳнат хавфсизлигига риоя этмаслик оқибатида ходимларнинг жароҳат олиши хавфи ва бошқалар.
Маҳсулотларни асраш ва ташишга оид таваккалчилик	<ul style="list-style-type: none"> - транспорт воситаларида юкларни ташиш жараёнида рўй бериши мумкин бўлган йўқотишлар ва нобудгарчиликлар; - маҳсулотларни асраш жараёнида юз бериши мумкин табиий меъёрдаги ва ундан юқори бўлган бузилишлар ва нобудгарчиликлар хавфи; - товар-моддий қийматликларни ўғирлаш ва талон-тарож қилиш оқибатида кўрилиши мумкин бўлган зарарлар.
Тижорат фаолиятига оид таваккалчилик	<ul style="list-style-type: none"> - бозор конъюктурасидаги ўзгаришлар хавфи; - истеъмолчилар талабининг тушиб кетиши хавфи; - бозорда таклиф ҳажмининг кескин ошиб кетиши хавфи; - маҳсулотнинг сотилмай қолиши хавфи; - рақобат кўрашига бардош беролмаслик хавфи; - маҳсулот баҳосининг кескин пасайиши хавфи ва бошқалар.
Молиявий фаолиятга оид таваккалчилик	<ul style="list-style-type: none"> - пулнинг қадрсизланиши ва инфляция хавфи; - валюта ҳисоб раўамидаги маблағларнинг салбий фарқланиши хавфи; - инвестицион сарфларнинг ўзини ўпламаслиги хавфи; - пул оўимлари ва айланма маблағларнинг етишмаслиги хавфи; - дебитор ва кредитор ўарзларнинг кўпайиб кетиши хавфи; - нотўловлар хавфи; - қимматли қоғозлар қийматининг тушиб кетиши хавфи; - ўарзга олинган маблағларни қайтаролмаслик хавфи ва бошқалар.
Сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий	<ul style="list-style-type: none"> - миллий можаролар, ҳарбий тўқнашувлар, ғалаёнлар, терроризм хавфи;

<p>характердаги таваккалчилик</p>	<ul style="list-style-type: none"> - иш ташлашлар, коррупция ва жиноятчилик хавфи; - кутилмаганда солиў, божхона ва бошқа меъғрий қонунчилик ҳужжатларининг ўзгариши; - иқтисодий беқарорлик ва ўсиш суръатларининг пасайиши; - экспорт ва импорт тартибини мураккаблаштириш хавфи.
---------------------------------------	---

Ташқи омилларга боғлиқ бўлмаган таваккалчилик кўпинча қуйидаги сабабларга кўра вужудга келиши мумкин:

- бошқарув ходимларининг ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий ва бошқа соҳаларда нотўғри қарорлар қабул қилиши;

- ходимларни танлаш ва жой-жойига қўйишдаги хатоликлар;

- ходимларнинг ўз хизмат вазифасига масъулиятсизлик билан ёндошуви;

- субъектни ривожлантириш стратегияси ва бизнес режасини нотўғри шакллантириш;

- ўзини қопламайдиган ва аниқ ҳисоб-китоблар қилинмаган лойиҳаларга қўл уриш;

- даромадлар ва харажатларни доимий назорат остига олмаслик;

- бизнесдаги ташқи шерикларни танлашга масъулиятсизлик билан ёндошув;

- бухгалтерия ҳисобини тўғри ва аниқ юритмаслик;

- ҳисобот шаклларини тўғри ва аниқ тўлғасмаслик;

- бозор конъюктурасини, рақобат муҳитини, талаб ва таклиф нисбатини, истеъмолчиларнинг ҳатти-ҳаракатини ва бошқа омилларни доимий кузатиб бормаслик.

Бундай таваккалчиликларнинг турларини субъект бошқарувчилари доимий равишда кузатиб боришлари ва улар натижасида юзага келадиган зарарларни пасайтириш тадбирларини белгилаб боришлари мумкин.

Ташқи омилларнинг таъсири натижасида юзага келадиган таваккалчилик турлари субъект бошқарувчилари ёки ходимларининг ҳатти-

харакатларига боғлиқ бўлмай, кўпинча фавқулодда шарт-шароитларнинг таъсирида юзага келади.

Ҳар қандай тадбиркорлик фирмаси таваккалчилик билан боғлиқ фаолият олиб борар экан, доимий равишда таваккалчилик турларини аниқлайди, маъқул бўлган чегарасини белгилайди ҳамда унинг кескин оқибатларидан ўзини ҳимоялаш йўллари қидиради.

Таваккалчиликдаги хавф даражасини аниқлаш, унинг олдини олиш йўллари излаб топиш ва оқибатида юз бериши мумкин бўлган зарарларни пасайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга оид фаолиятни **таваккалчиликни бошқариш тизими** деб аталади.

Тадбиркорнинг **таваккалчиликни бошқариш** доирасидаги фаолияти ўз субъектининг даромадлигига таҳдид солувчи таваккалчиликларнинг таъсиридан ҳимоя қилишга йўналтирилган.

Таваккалчиликни оқилона бошқариш субъектнинг узоқ муддатли истиқболда муваффақиятга эришиш имкониятини оширади, унинг молиявий ҳолатининг ёмонлашиш хавфини бир мунча бўлсада камайтиради.

Тадбиркор учун пайдо бўладиган таваккалчиликни тахминий билиш зарурдир, лекин бунинг ўзи етарли эмас. Муҳими, таваккалчиликнинг аниқ тури корхона фаолиятига қандай таъсир кўрсатаётганлиги ва қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини аниқлаб, уни тўғри баҳолай билиш ва шундан сўнг субъектининг иқтисодий самарадорлигига таъсирини ҳисоблаб топишдир. Таваккалчиликни бошқариш бир-бирини тўлдириб боровчи бир нечта босқичлардан иборат бўлади.

Таваккалчиликни бошқаришда энг аввало юзага келиши мумкин бўлган унинг турлари аниқланади, улар таҳлил этилади ва зарарнинг кутиладиган даражаси ҳисобланади. Кейинги босқичда унинг олдини олиш, кўрилиши мумкин бўлган зарарларни пасайтириш ёки суғурталаш тадбирлари ишлаб чиқилади ва уни бошқариш усуллари танланади. Охирги босқичда эса кўрилган зарарларни қоплаш, оқибатларини таҳлил этиш ва бартараф қилиш чоралари кўрилади.

Умуман олганда, таваккалчиликни бошқариш тадбиркорга ресурслардан янада оқилона фойдаланиш, жавобгарликни тақсимлаш, фирма фаолиятининг натижаларини яхшилаш ва таваккалчиликнинг таъсиридан хавфсизлигини таъминлаш имконини яратилади.

11.2. Таваккалчиликни баҳолаш усуллари

Таваккалчиликларни бошқариш жараёнида асосий эътибор уни баҳолашга қаратилади.

Таваккалчиликни баҳолаш –унинг даражасини миқдорий ёки сифат ўлчамлари билан аниқлашдир.

Таваккалчиликнинг тахминий эҳтимолини аниқлаш турли йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Илмий адабиётларда тадбиркорлик таваккалчиликларини баҳолашнинг 4 усули келтирилади:

- *Статистик усул;*
- *Эксперт усули;*
- *Аналитик усул;*
- *Комбинациялаштирилган усул.*

Статистик усулда субъектнинг ва тармоқдаги бошқа турдош субъектларнинг бир неча йиллик фаолияти давомида юз берган таваккалчилик ҳодисалари ҳамда уларнинг таъсирида кўрилган зарарларнинг даражаси ўрганиб чиқилади.

Эксперт усулида иш тажрибаси юқори ва мазкур соҳада эксперт ҳисобланган юқори малакали мутахассисларнинг фикрлари, аниқ ҳисоб-китоблари ва тавсиялари эътиборга олинади.

Аналитик усулда иқтисодий-математик усуллар, вазиятли иш ўйинлари ва эўтимоллар назариясидаги моделлар ёрдамида таваккалчиликнинг даражасига баҳо берилади.

Комбинациялаштирилган усул юқорида келтирилган барча усулларни ёки улардан бир нечтасини қўллаш орқали амалга оширилади.

Тадбиркорлик таваккалчилигини ҳал қилиш жараёнида тадбиркор олдида мавжуд усуллардан бирини, яъни талабга жавоб берадиганини танлаш масаласи кўндаланг туради. Бунинг учун тадбиркор барча ҳолатларни таҳлил қилиб чиқиши керак. Тадбиркорлик таваккалчилигини баҳолаш ва ҳисобларнинг аниқлиги мутахассисларнинг малакасига ва улар ҳал қилаётган ҳолатга боғлиқ.

Ўз фаолияти учун маъқул бўлган таваккалчилик даражаси, қоида бўйича, активлар ва хусусий капиталнинг қиймати, пул оқимларининг миқдори, тўловга қобиллик даражаси, соф фойда ва рентабеллик каби кўрсаткичлар билан аниқланади.

Таваккалчиликнинг **йўл қўйилиши мумкин бўлган, жиддий зарар тугдирадиган** ва **ўта хавфли** даражалари мавжуд бўлади.

Йўл қўйилиши мумкин бўлган таваккалчилик даражасида кўрилган зарарларнинг миқдори субъектнинг ҳақиқатда эришган соф фойдаси миқдоридан ошиб кетмагани маъқул.

$Зарарнинг\ миқдори \leq Соф\ фойда$

Жиддий зарар тугдирадиган таваккалчилик даражасида кўрилган зарарларнинг миқдори субъектнинг соф фойдасидан юқори, аммо, жорий ликвидликни таъминлайдиган активларининг қийматидан ошиб кетмаслиги лозим.

$Соф\ фойда < Зарарнинг\ миқдори \leq Жорий\ ликвидли\ активлар$

Ўта хавфли таваккалчилик даражасида кўрилган зарарлар субъектнинг жорий ликвидлигини таъминлайдиган активларининг қийматидан ошиб, хусусий капиталига тенглашиши ҳам мумкин. Ўта хавфли

таваккалчилик оқибатида корхонанинг банкротликка учраш эҳтимоли вужудга келади.

Жорий ликвидли активлар < Зарарнинг миқдори ≤ Хусусий капитал

Кўрилган зарарнинг миқдори корхонанинг хусусий капиталидан ортиб кетганда (***Зарарнинг миқдори > Хусусий капитал***) корхона тўловга қобиллигини йўқотади ва сўзсиз банкрот деб эълон қилинади.

Таваккалчиликни баҳолашда ***коэффициентлар***дан фойдаланиш мумкин. Соф фойдага, жорий ликвидли маблағларга ва хусусий капиталга нисбатан таваккалчилик коэффициентларини ҳисоблаш мумкин:

$$K_{сф} = \frac{ЗМ}{СФ} , K_{жлм} = \frac{ЗМ}{ЖЛМ} , K_{хк} = \frac{ЗМ}{ХК} .$$

Бу ерда,

$K_{сф}$, $K_{жлм}$, $K_{хк}$ – соф фойдага, жорий ликвидли маблағларга ва хусусий капиталга нисбатан таваккалчилик коэффициентларидир;

$ЗМ$ – кўрилган зарарнинг миқдори, сўм;

$СФ$ – субъектнинг соф фойдаси, сўм;

$ЖЛМ$ – корхонанинг жорий ликвидли маблағлари, сўм;

$ХК$ – корхонанинг хусусий капитали, сўм.

Таваккалчилик коэффициентларини ҳисоблашда қуйидаги ҳолатларга эътиборни қаратиш керак. Агар соф фойдага нисбатан ҳисобланган таваккалчилик коэффициенти бирдан ортиб кетса, кўрилган зарар йўл қўйилиши мумкин бўлган даражадан ортиб, жиддий зарар туғдирадиган таваккалчиликка айланганини билдиради ва зарарни миқдорини корхонанинг жорий ликвидли маблағларига нисбатан солиштириш зарурияти туғилади. Жорий ликвидли маблағларга нисбатан ҳисобланган таваккалчилик коэффициенти бирдан ортиб кетганда эса, таваккалчилик даражаси корхона учун ўта хавфли эканлигидан дарак беради ва зарар миқдорини хусусий

капитал билан солиштириш зарурияти туғилади. Ҳар учала формулада ҳам таваккалчилик коэффициентлари бирдан кичик ёки тенг ($Km \leq 1$) бўлсагина ҳисобланаётган таваккалчилик мезонига мос келади.

Корхона қанча катта капиталга эгалик қилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги, рентабеллик даражаси ва жорий активлар ликвидлиги юқори бўлса, унинг таваккалчиликка таъсири шунча кам бўлади ва тадбиркор таваккалчилик вазиятларида қўрқмасдан масалаларни ҳал қилиши мумкин.

Таваккалчиликни баҳолаш ҳар бир тадбиркорнинг ақл-идроқига боғлиқ. Консерватив тоифадаги тадбиркорлар, одатда, янгиликларга кўп интильмасдан, мумкин бўлган ҳар қандай таваккалчиликдан ўочишга ҳаракат қиладилар. Бошқа тоифадаги тадбиркорлар эса, агар таваккалчилик меъёр даражасида бўлиб, уни баҳолаш ва олдини олиш ёки оқибатларини пасайтириш мумкин бўлса, таваккал қилиш йўлини танлайдилар. Кўпчилик мутахассислар фикрига кўра, таваккалчиликка бормасдан бизнесда муваффақиятга эришиб бўлмайди.

Таваккалчиликка бўлган муносабат тадбиркор эга бўлган сармоя миқдорига ҳам боғлиқ. Масалан, тадбиркорнинг сармояси 100 минг сўмга тенг бўлса, унинг учун 20000 сўмлик зарар жуда катта йўқотиш бўлади. Агар у 10 млн. сўмлик сармомояга эга бўлсачи? Бу ҳолда 20000 сўмга тенг зарар билан таваккалчилик қилиш унчалик хавф туғдирмайди.

11.3. Таваккалчиликни камайтириш йўллари

Мавжуд ноаниқликлар ва хатарлар тадбиркорни ўз лойиҳасининг фойдалилигини чуқур таҳлил этишга, ишлаб чиқариш ва бошқа харажатларни тежамкорлик асосида пухта сарфлашга, асосий воситалар ва айланма маблағлардан самарали фойдаланишга, баҳо сиёсатини тўғри белгилашга ундайди. Акс ҳолда корхона фаолияти инўироз билан яқун топиши мумкин.

Таваккалчиликни камайтиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

1. Таваккалчиликнинг пайдо бўлишидан қочиш.

2. Таваккалчиликнинг таъсирини камайтириш.

Биринчи ҳолатда тадбиркор ўз фаолиятига хавф туғдирадиган ҳар ўндай хатарни четлаб ўтишга ҳаракат қилади.

Иккинчи ҳолатда эса тадбиркор таваккалчиликнинг субъект ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятига таъсирини (зарарни) пасайтириш чораларини излайди.

Таваккалчиликни камайтиришнинг йўналишларини белгилашда куйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш керак:

- агар тадбиркорнинг фаолият тури муқаррар равишда таваккалчилик билан боғланган бўлса, бундай ҳолатда уни четлаб ўтиш имконияти бўлмайди;

- бир турдаги таваккалчиликдан қочиш унинг иккинчи турини туғдириши мумкин;

- таваккалчиликдан қочиш юқори даражада фойда келтирадиган соҳаларда бизнес имкониятларини чеклайди;

- тадбиркорлик фаолиятининг кўлами йирик ва кутилаётган фойданинг миқдори қанча кўп бўлса, таваккалчиликнинг юзага келиши эҳтимоли ҳам шунча юқори бўлади ва ҳоказо.

Таваккалчиликни камайтиришда тадбиркор унинг таъсирини *ўзига олиши, тақсимлаши* ёки *бошқаларга ўтказиши* мумкин.

Таваккалчиликни *ўзига олиш* куйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

1. Олдиндан режалаштирилган ҳолда зарарларни тўловчи махсус заҳира жамғармаларини яратиш.

2. Режалаштирилмаган таваккалчиликдан кўрилган зарарларни фойда ёки активлар ҳисобидан қоплаш.

Олдиндан режалаштирилган заҳира жамғармаларини яратиш ўзини-ўзи суғурталаш жараёнини англатади. Субъект фавқулодда юз берадиган таваккалчилик ҳолатлари учун фойдадан ажратма ҳисобига махсус жамғарма (таваккалчилик жамғармаси) яратади. Масалан, йирик тадбиркорлик

субъекти унча киммат бўлмаган ускунани тасодифий хатарлардан суғурталашни махсус суғурта компанияси орқали амалга оширишни маъқул кўрмайди. Ўзини-ўзи суғурталаш зарар эҳтимоли кичик бўлгандагина мақсадга мувофиқ. Бироқ, захира жамғармаси фойда келтирмайдиган ўлик капитал эканлиги учун, тадбиркорлар бундай жамғармани қисқартиришга ҳаракат қиладилар.

Иккинчи ҳолатда, яъни режалаштирилмаган таваккалчиликни ўзига олишда тадбиркорлик фирмаси таваккалчилик натижасидаги йўқотишларни фойда ёки активлардан қоплашига тўғри келади. Агар йўқотишлар ҳажми фойдадан катта бўлса, жорий ликвидли активлар ёки хусусий капиталнинг бир қисмидан воз кечишга тўғри келади.

Тадбиркорлик таваккалчилигини пасайтиришнинг яна бир усули бу таваккалчиликни *тақсимлаш* ёки *бирлаштириш* йўли билан йўқотишларни қисқартириш ҳисобланади.

Таваккалчиликни тақсимлаш, одатда, тадбиркорлик фирмасининг активларини тақсимлаш йўли билан амалга оширилади.

Мулк тадбиркор оиласининг турли аъзолари номига ўтказилади ёки шу мақсад учун яратилган корпорация ва траст фирмалари номига ўтказилади. Бунда бир мақсад атрофида бирлашган тадбиркор оиласининг аъзолари ёки яқин алоқада бўлган тадбиркорларнинг гуруҳи (ширкат, корпорация, концерн ва бошқа) таваккалчилик қилиш оқибатида кўрилиши мумкин бўлган фойда ва зарарларни ўзаро тақсимлайдилар.

Таваккалчиликни тақсимлаш орқали камайтириш усулларида бири – *диверсификациялашдир*. Унинг моҳияти бир-бири билан боғлиқ бўлган турли хилдаги фаолият кўринишлари ўртасида капитал қуйилмаларни ва товар-моддий ресурсларни тақсимлашдан иборат. Агар таваккалчилик оқибатида бир фаолият туридан зарар кўрилса, бошқасидан кўрилган фойда ҳисобидан уни қоплаш мумкин.

Диверсификациялаш ишлаб чиқариш, тижорат ва инвестиция фаолияти соҳаларида таваккалчиликнинг даражасини камайтириш имконини яратади.

Уни диверсификациялаш қўйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- капитал сарфларни бир нечта фаолият турларига бўлиб сарфлаш;
- ҳар хил турдаги юқори даромад келтирадиган қимматли қоғозларга инвестиция қилиш;
- моддий-техник таъминоти бўйича ташқи шерикларнинг сонини кўпайтириш;
- турли сигментларни ўамраб олган бозор ва истеъмолчиларнинг талабига мос товарлар ишлаб чиқариш;
- бозор конъюктураси ва истеъмолчилар сигментига мос келувчи турли баҳо сиёсатини юритиш;
- юк ташувчи турли транспорт субъектларининг хизматидан фойдаланиш;
- товар-моддий захираларни бир нечта жойда бўлиб асраш ва ҳоказо.

Амалиётда диверсификациялаш таваккалчиликни фақат камайтириши эмас, аксинча ошириши ҳам мумкин. Тадбиркор ўз маблағини самарасиз ишлаб чиқариш фаолиятига сарфлаган таўдирда таваккалчилик эҳтимоли ортади.

Таваккалчиликни бирлаштириш икки ёки ундан ортик корхоналарнинг қўшилиши натижасида содир бўлади ва бунинг натижасида янги ташқил топган корхона дастлабкиларига қараганда кўп активга эга бўлади. Таваккалчилик хатарларини пасайтириш йўлида тадбиркорларнинг ўз капиталларини бирлаштириши, улар ўртасида олинган фойдани ва зарарларни бўлиш имконини яратади. Ушбу ҳолат корхонани таваккалчиликдан бутунлай ҳоли қилмайди, лекин унинг хатар даражасини бир мунча пасайтиришга ёрдам беради.

Таваккалчиликни бошқаларга ўтказиш ёки таваккалчилик трансферти – тадбиркорлик таваккалчилигини камайтиришнинг яна бир

узули ҳисобланади. Бунда таваккалчилик хатарлари шартнома асосида иккинчи бир юридик шахс зиммасига ўтказилади.

Таваккалчиликни бошқаларга ўтказишнинг икки томон учун ҳам фойдали сабаблари мавжуд:

1. Таваккалчиликни ўзига олишда кўрилиши мумкин бўлган зарарларнинг миқдори таваккалчиликни ўтказишдагига нисбатан кўп бўлиши мумкин.

2. Таваккалчилик ўтказиладиган ташқи субъект хатарларни камайтиришнинг самарали усуллари билиши ва кўпроқ имкониятларга эга бўлиши мумкин.

3. Таваккалчиликни ўтказувчи маълум тўлов эвазига эҳтимол тутилган зарарлардан ўзини ҳимоялашга эришса, таваккалчиликни олувчи ўтказувчилар бадали ҳисобидан даромад кўриш имкониятига эга бўлади.

Таваккалчиликни ўтказишнинг қуйидаги шакллари учрайди:

1. **Қурилиш шартномалари** – бундай шартномани тузиш орқали тадбиркор турли объектларни қуриш билан боғлиқ бўлган барча таваккалчиликни қурилиш фирмасининг бўйнига ўтказилади.

2. **Юкларни асраш ва жўнатиш шартномасини** имзолаш орқали тадбиркор маҳсулотларни ташиш ва асраш даврида юз бериши мумкин бўлган йўқотишлар ва бузилишлар бўйича хатарин маълум тўлов эвазига транспорт компаниясининг зиммасига ўтказилади.

3. **Сотиш, хизмат кўрсатиш ва таъминлаш шартномаси** тадбиркорга товар ва хизматларни тарқатиш билан боғлиқ таваккалчилик хатарларини дистрибьюторлар зиммасига ўтказиш орқали, эҳтимол тутилган йўқотишларни камайтиришга имкон яратади. Бу йўл билан субъект истеъмолчи сифатида асосий воситалар ва асбоб-ускуналарнинг бузилиши, ишдан чиқиши хатарларини кафолат муддати давомида уларни ишлаб чиқарган ёки сотган компаниянинг зиммасига ўтказилади.

4. **Ижара** – таваккалчиликни ўтказишнинг кенг қўлланиладиган усуллари билан бири. Кейинги пайтларда кенг тарқалаётган ижара турларидан

бири молиявий ижара ёки лизингдир. Ижарага берувчи ўз мулкани маълум бир давр оралиғига ижарага бериб, унинг сақланиши ва ишлатилиши билан боғлиқ таваккалчиликни ижарага олувчининг зиммасига ўтказди.

5. Факторинг – дебитор қарз мажбуриятини фактор воситачига ўтказётган субъектнинг қарз ундириш таваккалчилигини камайтириш мақсадида тузиладиган шартномадир. Субъектлар ўртасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммоси пайдо бўлганда, яъни товар-моддий қийматликларни жўнатган субъект харидордан махсулот хақини ўз муддатида ундирилмаса ёки бундай қарзлар шубҳали, уларни ундириш эҳтимоли кам бўлса факторинг воситасида қарзни ундириш амалиёти қўлланилади.

Факторингда воситачи корхона (одатда банк) қарз берган субъектдан маълум бир комиссия тўлов эвазига қарздордан маблағни ундириш ҳуқуқини қўлга киритади. Факторинг шартномаси тузилиши билан субъект ундирилмай турган қарзнинг аксарият қисмини факторинг субъектидан (ёки банкдан) олади. Сўнгра факторинг корхонаси қарздор корхонага қарзни ундириш бўйича даъво қўзғатади.

Факторингнинг афзаллиги шундаки, у нотўловлар муаммосини қисман бўлсада ечишга имкон беради.

6. Субъектнинг фаолияти билан боғлиқ таваккалчиликни ўтказиш-нинг энг самарали усулларидан бири – **суғуртадир**. Суғурталашда субъектнинг ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий фаолияти ёки табиий омиллар таъсирида юзага келиши мумкин бўлган хатарларнинг таваккалчилиги маълум ҳақ тўлаш эвазига, шартнома асосида суғурта компаниясининг зиммасига ўтказилади. Таваккалчиликнинг бирор тури натижасида субъект зарар кўрса, зарарнинг катта қисми суғурта шартномасига асосан суғурта компанияси томонидан ўопланади.

Суғурта объекти сифатида қуйидагилар чиқиши мумкин:

- субъект активларини бузилиш, ишдан чиқиш, ёнғин ва бошқа табиий офатлардан суғурталаш, яъни мулк суғуртаси;
- субъект қабул қиладиган ва жўнатиладиган юклар суғуртаси;
- қарзга олинган маблағларнинг қайтарилмаслиги, яъни кредит таваккалчилиги суғуртаси;
- гаровга қўйилган мулкни суғурталаш;
- қишлоқ хўжалиги экинлари ва чорва молларини табиий офатлар, касалликлар ва зараркунандалардан суғурталаш;
- ходимларни ишлаб чиқариш жарағнидаги бахтсиз ходисалардан суғурталаш ва ҳоказо.

7. Хежирлаш ёки хежлаш – молиявий ёки тижорат фаолиятида баҳоларнинг (валюта курсининг) тебраниб туришидан йўқотишларни камайтириш учун таваккалчиликни фьючерс шартномалари ёрдамида суғурталаш шакли ҳисобланади.

Баҳо (курс)нинг ўзгариши таваккалчилигини суғурталашга хизмат қилувчи шартнома «**хеж**» деб аталади. Хежирлашни амалга оширувчи субъект «**хежер**» деб аталади.

Хежирлашнинг икки тури мавжуд:

1. **Ошишдан хежирлаш;**
2. **Пасайишдан хежирлаш.**

Ошишдан хежирлаш келгусида субъект истеъмол қиладиган моддий ресурсларнинг нархлари (валюта курслар)ининг ошиши эҳтимолидан суғурталаниши зарур бўлган ҳолатларда қўлланилади. Масалан, ресурсларнинг баҳоси (ёки валюта курси, қимматли қоғоз нархи) уч ойдан кейин ўсади деб тахмин қилинмоқда ва у субъектга 3 ойдан кейин керак бўлади. Баҳолар (курснинг) ошишидан кўриладиган йўқотишларни қоплаш учун, ресурсларни бугунги кундаги баҳоларда сотиб олиш шартномасини қўлга киритиш лозим бўлади. Агар 3 ойдан кейин ресурсларнинг баҳоси ошиб кетган таъдирда ҳам, фьючерс шартномасини сотган субъект ресурсларни шартнома сотилган

санадаги (3 ой олдинги) баҳоларда етказиб бериш мажбуриятини зиммасига олади. Шу йўл билан ошишдан хеджерлашни амалга оширувчи хеджер ўзини келгусида баҳоларни ошишдан кўрилиши мумкин бўлган зарардан суғурталайди.

Пасайишдан хеджерлаш келгусида товарнинг баҳоси пасайиши таваккалчилигидан қочиб, унинг олди-сотди шартномасини фьючерс бозоридаги ҳозирги баҳо даражасида сотиш билан боғлиқ биржа операциясини англатади. Пасайишдан хеджерлашни амалга оширувчи хеджер келажакда сотадиган товар шартномасини биржада шошилишч сотиб, ўзини келажакда кўриши мумкин бўлган зарардан суғурталайди.

Айтайлик, бўрдоқчилик билан шғулланувчи фермер 6 ойдан кейин бозорга ҳар бири 500 килограммдан бўлган 50 та новвосни сотишни режалаштирган. Бозор ҳолатини таҳлил этиш асосида фермер 6 ойдан кейин 1 кг гўштнинг баҳоси 10000 сўмдан 8000 сўмга тушиб кетади деган тахминга келди. Бундай ҳолатда у 6 ойдан кейин 250 центнер гўшт сотиш шартномасини тахмин қилинаётган йўқотишларни қоплаш мақсадида бугунги кундаги баҳоларда (10000 сўмдан) сотади.

Хеджер шошилишч шартномаларни сотиш ёки сотиб олиш ёрдамида бозорлардаги баҳоларнинг ноаниқлигидан келиб чиқадиган таваккалчиликни камайтиришга ҳаракат қилади.

11.4. Хежлаш

39-сонли МҲХС нинг 121-164 пунктларида хежлаш билан боғлиқ операциялар ва моддаларнинг молиявий ҳисоботларда акс эттирилиши қоидалари белгилаб берилган. Уларга биноан хежлаш дастаклари билан тегишли хежланаётган модда ўртасида хежлаш муносабати мавжуд бўлганда фойда ёки зарарнинг ҳисобга олиниши адолатли қийматнинг ёки пул оқимларининг хежларини ҳисобга олиш талабларига мувофиқ келиши лозим (121-пункт).

Хежлаш, бир томондан, хежлаш дастагига, бошқа томондан эса хежланаётган моддага тааллуқли бўлган адолатли қиймат ёки пул оқимлари ўзгаришларидан даромадларнинг пропорционал ўзаро сўндирилиши билан боғлиқ. Сотувчиси компаниянинг ўзи бўлган опцион бўйича потенциал зарарлар тегишли хежланаётган модданинг қиймати потенциал ортишидан анчагина кўп бўлиши мумкин. Шундай қилиб, опционни сотиш соф фойда бой берилиши ёки зарар хатарини камайтириш учун самараоли эмас. Шуннинг учун опционни сотиш хежлаш дастаги эмас. Опционни сотишнинг опционни сотиб олиш билан, шу жумладан бошқа молиявий дастак таркибига киритилган опционни сотиб олиш билан биргаликда қўлланиши ҳоллари бундан мустасно. Чақириб олинмаган қарз дастагини хежлаш учун қўлланадиган опционни сотиш хежлаш дастаги эмас. Ва, аксинча, опционни сотиб олишда потенциал фойда зарарлардан кўп ёки уларга тенг, шунинг учун адолатли қиймат ёки пул оқимлари ўзгаришидан соф фойда йўқотилиши ёки зарар хатарини камайтириш имконияти мавжуд. Демак, опционни сотиб олиш хежлаш дастаги талабларига жавоб беради (124-модда).

Хежланаётган модда сифатида балансда тан олинган актив (мажбурият), балансда тан олинмаган қатъий мажбурият ёки келажакда кутилаётган, у бўйича ҳозирча мажбуриятлар мавжуд бўлмаган, лекин уни тузиш юқори эҳтимоли бор битим («башорат қилинаётган битим») майдонга чиқиши мумкин. Хежланаётган модда, биринчидан, алоҳида активдан, мажбуриятдан, қатъий мажбуриятдан ёки башоратланаётган битишувдан, ёки, иккинчидан, активлар, мажбуриятлар, қатъий мажбуриятлар ёки башоратланаётган битишувларнинг гуруҳидан иборат бўлиши мумкин. Иккинчи ҳолда гуруҳнинг алоҳида элементлари хатарнинг бир хилдаги тавсифларига эга бўлади. Берилган ссудалар ва дебитор қарзлардан фарқли равишда сўндирилишига қадар сақлаб туриладиган инвестициялар фоиз хатарини хежлаш борасида хежланаётган модда бўлиб майдонга чиқа олмайди. Чунки инвестицияларнинг «сўндирилишга қадар сақлаб

туриладиган» тоифасига киритилиши фоиз ставкаларининг тегишли ўзгаришларини ҳисобга олишдан воз кечилишини билдиради. Лекин, сўндирилишига қадар сақлаб туриладиган инвестициялар валюта хатарларини ва тўламаслик хатарларини хежлаш борасида хежланаётган модда сифатида майдонга чиқиши мумкин (127-пункт).

Номолиявий актив ёки мажбурият фақат а) валюта хатарлари борасида ёки б) тўласича ҳамма хатарларга нисбатан хежланадиган модда бўлиб майдонга чиқиши мумкин. Чунки валюта хатарларидан ташқари бошқа муайян хатарлар бўйича пул маблағлари оқимларининг ёки адолатли қиймат ўзгаришининг айнан уларга тааллуқли қисмини ажратиб олиш ва баҳолаш жуда мураккаб (129-пункт).

Хежлаш муносабатларининг уч тури мавжуд:

а) адолатли қийматни хежлаш – бу балансда тан олинган активнинг (мажбуриятнинг) ёки шу активнинг (мажбуриятнинг) муайян қисмининг адолатли қийматидаги ўзгаришлардан зарарни хежлаш бўлиб, муайян хатарга тааллуқли бўлади ҳамда ҳисобот даврининг соф фойдасига таъсир кўрсатади;

б) пул оқимларини хежлаш – бу пул оқимлари ўзгаришларидан зарарни хежлаш бўлиб, у, биринчидан, балансда тан олинган актив ёки мажбурият билан боғланган муайян хатарга тааллуқли бўлади (масалан, ўзгарувчи фоиз ставкали қарз мажбурияти бўйича келажакдаги алоҳида ёки барча фоиз тўловларини хежлаш), шунингдек кутилаётган битишув билан боғлиқ хатарга ҳам тааллуқли бўлиши мумкин (масалан, кутилаётгансотиб олиш ёки сотишни хежлаш); иккинчидан, ҳисобот даврининг соф фойдаси ёки зарарига таъсир кўрсатади. Активни компания ҳисобот валютасида ифодаланган қайд этилган баҳода сотиб олиш ёки сотиш бўйича балансда тан олинмаган қатъий мажбуриятни хежлаш, ҳатто адолатли қиймат ўзгариши хатарига қарамасдан, пул оқимларини хежлаш каби ҳисобга олинади;

в) хорижий компанияга соф инвестицияларни хежлаш 21-сонли МҲХС . «Валюта курслари ўзгаришларининг таъсири»га мувофиқ ҳисобга олинади (137-пункт).

39-сонли МҲХС да таъкидланадики, хежлаш муносабатлари мазкур стандартнинг қоидалари бўйича қуйидаги шартлар бажарилган пайтдагина ва фақат шундагина махсус равишда ҳисобга олинади:

а) хежлаш муносабатлари бошланиши билан оқ компаниянинг хатарларни бошқариш соҳасидаги вазифалари ва хежлашни амалга ошириш стратегияси расмий ҳужжатларда баён қилинади. Бу ҳужжатларда хежлаш дастагини, у билан боғланган хежланаётган моддани ёки битишувни, хежланаётган хатарнинг характерини аниқлаб бериш, шунингдек хежланаётган модданинг адолатли қиймати ва хежланаётган битишувнинг пул оқимларининг хежланаётган хатари билан бевосита боғланган ўзгаришларидан йўқотишларни камайтиришга нисбатан хежлаш дастагининг самарадорлигини компания қай тарзда баҳолашини белгилаб олиш лозим бўлади;

б) муайян хежлаш муносабати учун аввал бошдан ишлаб чиқилган хатарларни бошқариш стратегиясига мувофиқ равишда хежлаш адолатли қийматнинг ёки пул оқимларининг ўзгаришлари хежланаётган хатари билан боғланган компенсацияни (йўқотишларни қоплашни) таъминловчи юқори самарали дастак бўлиб чиқади деб кутилади;

в) пул оқимларини хежлашда хежланиши лозим бўлган кутилаётган битишувнинг амалга оширилиши юқори эҳтимоли зарур, унга пировард натижада соф фойдага ёки зарарга таъсир қилувчи пул оқимларининг ўзгаришлари хатари хос бўлиши лозим;

г) хежлаш самарадорлигини етарли даражада ишончли баҳолаш мумкин, яъни хежланаётган модданинг адолатли қийматини ишончли аниқлаш ёки пул оқимларини ишончли баҳолаш мумкин, шунингдек хежлаш дастагининг ишончли ўлчаниши мумкин бўлган адолатли қийматини аниқлаш мумкин;

д) хежлашни баҳолаш доимий тарзда ўтказилган, натижада бутун ҳисобот даври мобайнида унинг юқори самарадорлиги аниқланган (42-пункт).

Одатда, аввал бошдан то хежлаш тугалланишига қадар компания хежланаётган модданинг адолатли қиймати ёки пул оқимлари ўзгариши хежлаш дастагининг адолатли қиймати ёки пул оқимлари ўзгаришлари билан деярли тўла қоплаб берилишига мўлжал қила олса, хежлаш юқори самарали ҳисобланади, бунда ҳақиқатда эришилган натижалар 80 фоиздан то 125 фоизгача ораликда тебранади. Масалан хежлаш дастаги бўйича зарар 120 ни ташкил этса, дастак бўйича пул бозоридаги фойда 100 га тенг бўлса, қоплаб берилиши натижаларини 120:100, яъни 120 фоиз ёки 100:120, яъни 83 фоиз деб баҳолаш мумкин. Компания хежлаш юқори самарали бўлиб чиқди деган хулоса қила олади (146-пункт).

Хежлашнинг самарадорлигини баҳолашда, одатда пулнинг вақтдаги қийматини ҳисобга олишга тўғри келади. Хежланаётган модда бўйича қайд этилган ўзгармас ставка адолатли қийматни хежлашда қўлланиладиган своп бўйича қайд этилган ўзгармас ставка билан бир хил бўлиши шарт эмас. Худди шу каби фоизли актив (мажбурият) бўйича ўзгарувчи ставка пул оқимларини хежлашда қўлланиладиган своп бўйича ўзгарувчи ставкага мос келиши шарт эмас. Свопнинг адолатли қиймати қолдиқ суммалар бўйича ҳисоб-китоблар қилиш билан аниқланади. Своп бўйича қайд этилган ўзгармас ставка ва ўзгарувчи ставкалар, агар уларнинг ҳар иккаласи битта миқдорга ўзгарса, қолдиқ суммалар бўйича ҳисоб-китобларга таъсир этмаган ҳолда алмашилиши мумкин (152-модда).

Агар ҳисобот даври мобайнида адолатли қийматнинг хежланиши 39-сонли МҲХС даги хежлашни махсус равишда ҳисобга олиш шартларига мувофиқ келса, уни қуйидагича ҳисобга олиш лозим:

а) хежлаш дастагини адолатли қиймати бўйича қайта баҳолашдан фойдани (зарарни) ўша захоти соф фойда ёки зарарга олиб борилиши зарур;

б) хежланаётган модданинг баланс қийматини хежланаётган модда бўйича хежланаётган хатарга мансуб фойдани (зарарни) ҳисобга олиб тузатиш зарур. Бу фойдани (зарарни) дарҳол соф фойда ёки зарарга олиб борилиши зарур. Мазкур қоида хежланаётган моддани баҳолаш адолатли

қиймат бўйича амалга оширилиб, адолатли қийматнинг ўзгаришлари бевосита капитал ҳисобларида акс эттирилганда ҳам амал қилади. Худди шунинг ўзи хежланаётган моддаларнинг баҳоланиши ҳақиқатдаги харажатлар бўйича олиб бориладиган ҳолларга ҳам тааллуқлидир (153-пункт).

Қуйида келтирилаётган вазиятлардан ҳар қандай биттаси вужудга келса, компания хежлашда ҳисоб юритишни тўхтатиши зарур:

а) ёхуд хежлаш дастагининг муомалада бўлиши муддати тугади, ёхуд дастак сотилди ёки ижро этилди (бундай мақсадлар учун хежлаш дастагини бошқа хежлаш дастаги билан алмаштирилиши ёки муддати узайтирилиши, агар бундай алмаштириш ёки узайтириш компаниянинг хужжатлаштирилган хежлаш стратегиясининг бир қисми бўлса, дастакнинг амал қилиш муддати тугаши ёки тўхтатилиши деб қаралмайди);

б) хежлаш хежлашда ҳисоб юритишнинг мезонларига энди жавоб бермай қўйди (16-пункт).

Агар ҳисобот даври мобайнида пул оқимларини хежлаш 39-сонли МҲХС даги хежлашда махсус ҳисоб юритишнинг шартларига жавоб берса, уни қуйидагича ҳисобга олиш зарур:

а) самарадорлиги аниқлаб олинган хежлаш дастаги бўйича фойда ёки зарарнинг бир қисмини бевосита капиталдаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисоботдаги капитални ҳисобга олиш ҳисобига олиб бориш зарур:

б) самарасиз қисмини қуйидагича акс эттириш зарур:

1) хежлаш дастаги дериватив дастак бўлганида бевосита соф фойда ёки зарарда;

2) хежлаш дастаги дериватив дастак бўлмаган камдан-кам ҳолларда ёхуд соф фойда ёки зарарда, ёхуд 39-сонли МҲХСда рухсат берилгани каби, бевосита капиталда (158-пункт).

Агар хежланаётган қатъий мажбурият (кутилаётган битишув) активнинг ёки мажбуриятнинг тан олиншига олиб келса, у ҳолда бу активнинг ёки мажбуриятнинг тан олинши пайтида юқоридаги 2-деб

кўрсатилган сатрлардаги қоидага биноан бевосита капитални ҳисобга олиш ҳисобига олиб борилган тегишли фойда ва зарарларни капитал ҳисобларидан чиқариб ташлаш ва бу актив ёки мажбуриятнинг қўлга киритилиши қиймати дастлабки баҳоланишига ёки бошқа баланс қийматига киритиш зарур (160-пункт).

Олдинги абзацда кўриб чиқилганидан ташқари барча ҳолларда пул оқимларини ҳежлашда бевосита капитални ҳисобга олиш ҳисобларига олиб борилган суммаларни ҳежланаётган қатъий мажбурият ёки ҳежланаётган кутилаётган битишув соф фойда ёки зарарга таъсир кўрсатадиган давр ўзининг ёки даврларнинг соф фойда ёки зарарида акс эттириш зарур (масалан, кутилаётган сотиш реал содир бўладиган пайтда) (162-пункт).

Компанияда юқорида тавсифлаб берилган ҳежлашда ҳисоб юритишни қўйидаги вазиятлардан бирортаси вужудга келса ҳам тўхтатиш лозим:

а) ёхуд ҳежлаш дастагининг муомала муддати тугади, ёхуд дастак сотилди ёки ижро этилди (бундай мақсадлар учун ҳежлаш дастагининг бошқа ҳежлаш дастаги билан алмаштрилиши ёки муддати узайтирилиши, агар бундай алмаштириш ёки узайтириш компаниянинг ҳежлаш ҳужжатлаштирилган стратегиясининг бир қисми бўлса, дастакнинг амал қилиши муддати тугаши ёки тўхтатилиши деб қаралмайди). Бу ҳолда ҳежлаш дастаги бўйича олинган, ҳежлашнинг амал қилиши даврида дастлаб бевосита капитал ҳисобларига олиб борилган фойдани (зарарни) капитал ҳисобларида кутилаётган битишув ҳақиқатда бажарилишига қадар алоҳида акс эттириб туриш лозим бўлади. Операция содир бўлганда эса, юқорида кўрсатиб ўтилган умумий қоидалар қўлланади;

в) ҳежлаш ҳежлашда ҳисоб юритишнинг мезонларига жавоб бермай қўяди. Бу ҳолда ҳежлаш бўйича олинган, ҳежлашнинг амал қилиши даврида дастлаб бевосита капитал ҳисобларига олиб борилган фойдани (зарарни) кутилаётган ёки расман тасдиқланган битишув ҳақиқатда содир этилишига қадар капитал ҳисобларида алоҳида акс эттириш лозим. Операция содир этилганда эса, юқорида кўрсатилган умумий қоидалар қўлланади;

г) топшириқ берилган ёки кутилаётган битишув содир этилмайди деб тахмин қилинмоқда. Бу ҳолда бевосита капитални ҳисобга олиш ҳисобларига олиб борилган тегишли олинган соф фойдани (зарарни) ҳисобот даврининг соф фойдаси ёки зарарида акс эттириш лозим (163-пункт).

Хорижий ишлаб чиқаришга соф инвестицияларни ҳежлашни пул оқимларини ҳежлашни ҳисобга олган тарзда ҳисобга олиш зарур:

а) самарадорлиги аниқлаб олинган ҳежлаш дастаги бўйича фойда ёки зарарни бевосита капиталдаги ўзгаришлар тўғрисидаги ҳисоботдаги капитални ҳисобга олиш ҳисобларига олиб бориш зарур;

б) самарасиз қисмини қуйидагича акс эттирилади:

1) ҳежлаш дастаги дериватив дастак бўлганида бевосита соф фойдада ёки зарарда;

2) ҳежлаш дастаги дериватив дастак бўлмаган камдан-кам ҳолларда 21-сонли МХХС «Валюта курслари ўзгаришларининг таъсири»га мувофиқ равишда.

Ҳежлаш дастаги бўйича ҳежлашнинг самарали қисмига мансуб деб топилган фойдани (зарарни) бир валютадан бошқасига ўтишда вужудга келадиган курсдаги ижобий ёки салбий тафовутлар каби туркумлаш зарур (164-пункт).

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Молиявий таваккалчиликнинг моҳиятини тушунтиринг.
2. Молиявий таваккалчиликнинг асосий турларига таъриф беринг.
3. Молиявий таваккалчиликни бошқаришнинг тамойилларини санаб беринг.
4. Молиявий таваккалчилик даражасига таъсир этувчи омиллар нималардан иборат?
5. Молиявий таваккалчиликни камайтириш йўллари сананг.

12-боб. Корхоналарда харажатларни бошқариш

12.1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари

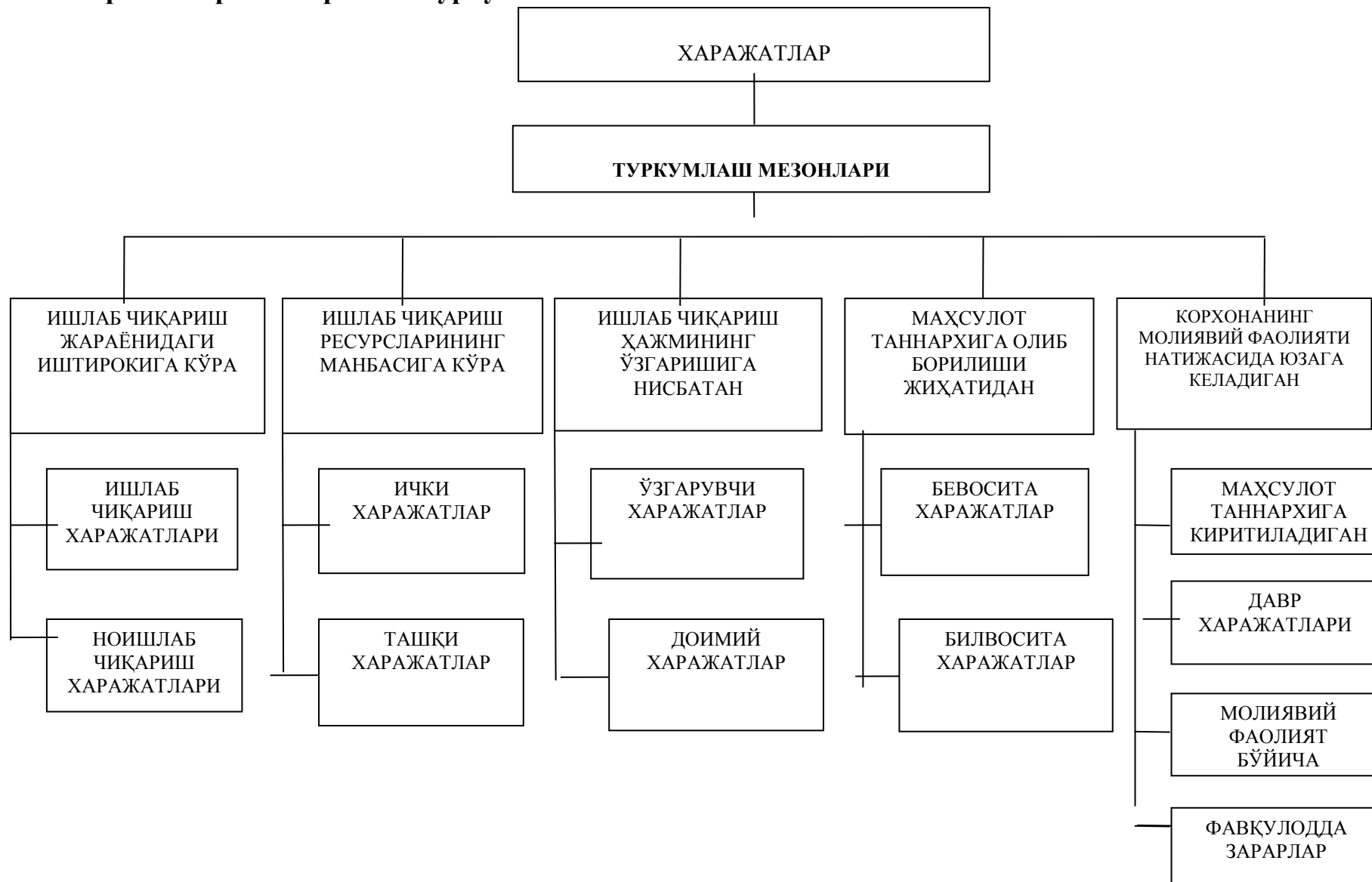
Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ харажатларни амалга оширади. Маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёнида сарф қилинган моддий ресурслар (асосий воситаларнинг эскириши, материаллар, уруғлик, ўғит, ёнилғи-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа) ва жонли меҳнат сарфлари ишлаб чиқариш харажатларини ташкил қилади.

Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа молиявий - хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган харажатларини куйидагича туркумлаш мумкин (7-чизма):

1. Ишлаб чиқариш жараёнидаги иштироқига кўра:
 - ишлаб чиқариш харажатлари;
 - ноишлаб чиқариш харажатлари.
2. Ишлаб чиқаришда сарф этиладиган ресурсларнинг манбаига кўра:
 - ички харажатлар;
 - ташқи харажатлар.
3. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига нисбатан:
 - доимий харажатлар;
 - ўзгарувчан харажатлар.
4. Маҳсулотнинг таннархига олиб борилиши жиҳатидан:
 - бевосита харажатлар;
 - билвосита харажатлар.
5. Корхонанинг умумий ишлаб чиқариш, молиявий ва бошқа хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган:
 - маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;

- давр харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда зарарлар.

Корхона харажатларининг туркумланиши

Ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш билан боғлиқ қуйидаги харажатлардан ташкил топади:

- бевосита моддий материал харажатлари;
- бевосита меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли устама харажатлар.

Бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатга **ноишлаб чиқариш харажатлари** деб юритилади. Унинг таркибига:

- маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар;
- маъмурий бошқарув харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда зарарлар киради.

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ўзига тегишли ресурслар сарфи унинг **ички харажатларини**, ташки мол етказиб берувчилар ва бошқа субъектлардан сотиб олинган ресурслар учун тўловлар корхонанинг **ташқи харажатларини** ташкил қилади.

Қисқа муддатли даврда маҳсулот ҳажмининг ўсишига нисбатан доимий ва ўзгарувчи харажатлар фарқ қилади.

Доимий харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмай, корхонанинг маълум бир вақт оралиғида сарфлаши қатъий белгилаб қўйилган ўзгармас харажатларини ифода этади. Бунга асосий воситаларнинг эскириш, бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақи, суғурта тўловлари, телефон учун абонентлик тўлови ижара тўловлари ва шунга ўхшашларни мисол қилиб келтириш мумкин. Доимий харажатларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, маҳсулот ҳажмининг ошиб бориши билан бир бирлик маҳсулотга тўғри келувчи доимий харажатлар камайиб боради.

Ўзгарувчан харажатларнинг миқдори маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ёки камайишига қараб ўзгариб туради, яъни маҳсулотнинг ҳажмига мутаносиб бўлади. Ўзгарувчан харажатларнинг таркибига

ишчиларнинг меҳнат ҳақи ва унга нисбатан ажратмалар, хом ашё, ёнилғи-мойлаш материаллари, ёқилғи ва энергия, транспорт харажатлари ҳамда бошқа ресурсларнинг сарфи киради. Ўзгарувчи харажатларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, маҳсулот ҳажмининг ошиб бориши бир бирлик маҳсулотга тўғри келувчи ўзгарувчан харажатларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатмайди.

Доимий ва ўзгарувчи харажатларнинг йиғиндиси хўжаликнинг **умумий харажатларини** ташкил қилади. Бундан ташқари бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган **ўртача умумий харажатлар** тушунчаси ҳам мавжуд. **Ўртача доимий харажатлар**, доимий харажатлар суммасини маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмига бўлиш орқали ҳисобланади. Худди шунингдек, **ўртача ўзгарувчан харажатларни**, ўзгарувчи харажатлар суммасини маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмига бўлиш орқали топиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг дастлабки босқичида, ҳали моддий ресурслар ва асосий воситалар тўла бандлик даражасига эришмаган даврда ўртача доимий харажатларнинг қиймати юқори бўлади ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиб бориши билан у камайиб бориш хусусиятига эга. Ўртача ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш ҳажми оптимал чегарага етгунча камайиб боради, аммо ундан кейин ишлаб чиқаришга жалб этилган ортиқча ресурсларнинг самарасиз бўлиши туфайли, ўртача ўзгарувчи харажатлар ортиб боради.

Кейинги ҳар бир қўшимча маҳсулотнинг бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажатлар **чегаравий харажатлар** деб юритилади. Уни умумий харажатлар суммасининг ўсган қисмини маҳсулот ҳажмининг ўсган қисмига бўлиш орқали топиш мумкин. Чегаравий харажатлар ишлаб чиқарилаётган ҳар бир қўшимча маҳсулот бирлиги хўжаликка қанчага тушишини кўрсатади.

Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиш мумкин. Унга ишлаб чиқаришдаги

ишчиларнинг меҳнат ҳақи ва истеъмол қилинган моддий ресурслар сарфини киритиш мумкин. Бундай харажатларнинг турлари **бевосита ишлаб чиқариш харажатлари** деб юритилади.

Иккинчи бир харажат турлари бир неча хил маҳсулот етиштириш жараёнида иштироқ этиши туфайли (масалан, транспорт воситалари ва технологик жиҳозларнинг эскириши), уларга кетган харажатларни шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштироқига мутаносиб тақсимлашга тўғри келади. Бундай харажатлар **билвосита ишлаб чиқариш харажатлари** деб юритилади.

Хўжаликнинг ишлаб чиқариш, операцион, молиявий ва бошқа фаолияти натижасида юзага келадиган харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ қуйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар бўйича ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондларнинг эскириш;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдани аниқлашда ҳисобга олинадиган давр харажатларининг элементлари:

- бошқарув харажатлари;
- маҳсулотни сақлаш ва сотиш харажатлари;

- бошқа операцион харажатлар.
3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойдасини аниқлашда ҳисобга олинadиган молиявий фаолият бўйича харажатлар:
- фоизлар бўйича тўловлар;
 - мол-мулкни узoқ муддатли ижарага (лизингга) олиш тўловлари;
 - хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
 - қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
 - молиявий фаолиятга оид бошқа харажатлар.
4. Корхонанинг одатдаги фаолиятига мос келмайдиган, бир неча йиллар давомида такрорланиб турмайдиган ва корхона (мулк эгасининг) қабул қилган бошқарув қарорларига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келадиган воқеалар ва ҳодисалар (сув тошқини, ёнғин, жала, дўл каби табиий офатлар ва мамлакат қонунчилигининг ўзгариши) натижасида кўрилган зарарларни қоплаш харажатлари.

12.2. Маҳсулот таннархи таркибига кирувчи харажатларнинг гуруҳланиши

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлабчиқариш ёки қайта ишлаш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш) жараёнида фойдаланадиган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёқилги, қувват, асосий фондлар, меҳнат ресурсларини, шунинингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа харажатларни қиймат баҳосини ифодалайди.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш билан боғлиқ, ишлаб чиқариш технологияси ва ташкил этилиши орқали зарур бўлган харажатлар киритилади. Уларга қуйидагилардан иборат:

- материалларга доир тўғри харажатлар;

- меҳнатга доир тўғри харажатлар;
- билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш аҳамиятидаги устама харажатлар.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қиладиган харажатлар уларнингш иқтисодий мазмунига мувофиқ равишда қуйидаги элементлари бўйича туркумланади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари (ишлатиладиган чиқиндилар қиймати чегириб ташланади);
- ишлаб чиқаришга оид тўғри меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқаришга оид моддий харажатлар қуйидаги моддаларни ўз ичига олади:

- ташқаридан сотиб олинadиган, ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (иш бажаришда, хизмат кўрсатишда) зарур компонент ҳисобланадиган хом аше ва материаллар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур меъёрий технологик жараённи таъминлаш учун ва маҳсулотни ўраш ва бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун сотиб олинган материаллар, шунингдек, жиҳозларни, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, инвентар, хўжалик ашёлари ва асосий воситалар таркибига киритилмайдиган меҳнат воситаларини қиймати;
- корхонада монтаж қилиш ва қўшимча ишлов бериш учун сотиб олинган бутлаш буюмлари ва ярим тайёр маҳсулотлар;
- чет ташкилотлар ёки жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг асосий фаолиятига тааллуқли бўлмаган, ишлаб чиқаришлари ва хўжаликлари томонидан бажариладиган ишлаб чиқариш тавсифига эга бўлган ишлар ва хизматлар.Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинган ишлар ва хизматларга маҳсулот тайёрлаш, хом аше ва материалларга ишлов бериш бўйича

операцияларни бажариш; истеъмол қилинадиган хом ашё ва материаллар сифатини белгилаш учун синовлар ўтказиш; белгиланган технологик меёрларга риоя қилиниши устидан назорат; асосий ишлаб чиқариш воситаларини таъмирлаш ва ҳоказолар киради. Чет ташкилотларининг корхона ичида юк ташиш бўйича транспорт хизматлари (хом ашё, материаллар, асбоблар, деталлар, ярим тайёр маҳсулотлар бошқа хил юкларни базис (марказий) омбордан цехларга олиб утиш ва тайёр маҳсулотни сақлаш омборларига етказиб бериш) ҳам ишлаб чиқаришга оид хизматларга киради;

- табиий хомашё (ерни маданийлаштиришга ажратмалар, ерларни маданийлаштирадиган махсус корхоналарга тўлов), ўрмон ҳудудларидан ёғоч материаллари сифатида олиш учун тўлов, сув хўжалиги тизимидаги саноат корхоналари оладиган сув учун тўлов (меёр чегарасида ва ундан ортиқ). Саноатни хом ашё тармоқлари учун ёғоч материалларидан фойдаланиш ҳуқуқини амортизацияланадиган қиймати ёки фойдали қазилмалар (рудалар) қиймати ёки атроф муҳитни тиклаш харажатлари;

- корхона транспорти билан ишлаб чиқариш учун бажарилган хизматларда, технологик мақсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги қувватни ишлаб чиқаришда сарфланадиган, четдан сотиб олинган ёқилғини ҳамма турлари;

- корхонани технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруриятларига сарфланадиган сотиб олинган барча турдаги қувват (корхонада электр ва бошқа турдаги қувватни ҳосил қилиш, шунингдек, сотиб олинган қувват истемол жойигача етказиш ва қувватни пасайтириб бериш харажатлари тегишли харажат моддаларига киради);

- моддий ресурсларни камоматд ва бузилишидаги йўқотишлар;

- корхонанинг транспорти ва ходимларининг моддий ресурсларни келтириш билан боғлиқ харажатлари (юклаш-тушириш ишлари қўшилган ҳолда) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли моддалари (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар)га киритилади;

- моддий ресурслар қийматига моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинган идиш ва ўрамлар учун тўланган корхона харажатлари ҳам қўшилади;

- маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан чиқариладиган чиқиндилар ҳамда идиш ва ўрамларнинг ҳақиқий қиймати сотиш, ишлатиш ёки омборга кириш қилиш нархларида чегирилади. Корхонада жорий этилган технологияга мувофиқ бошқа цехлар бўлинмаларга бундан кейин ҳам ана шу ёки бошқа маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш учун тўлақонли хом ашё ёки материаллар сифатида берилаётган моддий ресурслар колдиклари таннархдан чегириладиган чиқиндиларга киритилмайди.

Таннархдан чегириладиган чиқиндиларни баҳолаш қуйидагича амалга оширилади.

- агар чиқиндилардан асосий ишлаб чиқариш учун, ёрдамчи ишлаб чиқариш эҳтиёжлари, кенг истеъмол буюмларини (маданий-маиший ва хўжалик- рўзғор моллари) тайёрлаш учун фойдаланиш ёки четга сотиш мумкин бўлса, эҳтимолий фойдаланиш нархи бўйича,

- агар чиқиндилар тўлақонли ресурс сифатида фойдаланиш учун четга сотилса, бирламчи оддий ресурсларни тўлиқ нархи бўйича ҳисобга олинади.

«Моддий харажатлар» моддаси бўйича акс этирилган моддий ресурслар қийматига харид қилиш нархлари, қўшимча (устама) ҳақлар, таъминот ташкилотларига тўланадиган воситачилик ҳақлари, товар биржалари, шу жумладан брокерлик хизматлари ҳақлари, божхона божлари ва йиғимлари, транспорт харажатлари киритилади.

Ишлаб чиқариш тааллуқли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларига қуйидагилар киради:

- корхонада қабул қилинадиган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай ҳақлари, тариф ставкалари ва мансаб маошлари асосида, ҳақиқатдаа бажарилган иш учун ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан ишлаб чиқариш режаси бўйича дастлабки ҳужжатларда кўзда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорат ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва маошларга устамалар;

- иш тартиби ва меҳнат шартлари билан боғлиқ компенсация тарзидаги тўловлар, шу жумладан:

технологик жараён жадвалида кўзда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва маошларга устама ҳамда қўшимча ҳақлар;

кўп сменали тартибда ишлаганлик, касбларни ўриндошлик билан бажарганлик ва хизмат кўрсатиш доираларини кенгайтирганлик учун устама ҳақлар;

оғир, зарарли, ўта оғир меҳнат шароитларида ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун иш ҳақига устамалар, шу жумладан ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхатларига кўра иш ҳақига устамалар;

алоқа, темир йўл, сув, автомобиль транспорти ва тош йўллар ходимлари ҳамда фаолиятлари доимий ҳаракатда ёки кўчма (сайёр) хусусиятга эга бўлган ходимлар иш ҳақига ишга кетган вақтидан корхонага қайтиб келиш вақтигача суткасига тўланадиган устамалар;

бевосита қурилиш, қайта жиҳозлаш ва мукаммал таъмирлаш ишларида, шунингдек вахта усулида иш бажарилганида ишнинг кўчма (сайёр) хусусиятлари учун ходимларга амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган устама ҳақлар;

ер ости ишларида доимий банд ходимларга уларнинг кириш жойидан шахта (кон)даги иш жойига бориш ва қайтишга меъёрланган вақти учун қўшимча тўловлар:

меҳнатга ҳақтўлашнинг ҳудудий тартибга солиниши орқали белгилаб қўйилган, шу жумладан туман коэффицентлари ҳамда чўл, сувсиз ва баланд тоғлик жойларда ишлаганлик учун коэффицентлар бўйича амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўловлар:

вахта усулида иш бажарилганида вахтада ишлаш жадвалида кўзда тутилган корхона жойлашган жойдан (йиғилиш маеканидан) иш жойига бориш ва кайтишда йўлда бўлган кунлар учун, шунингдек ходимларнинг оби-ҳаво шароитлари ёки транспорт ташкилотларининг айби билан йўлда ушланиб колган кунлари учун тариф ставкаси, маош миқдорида тўланадиган ҳақлар:

- ишларни вахта усулида ташкил этилганда иш вақти йиғиндисини ҳисобга олган ҳолда ва бошқа ҳолларда амалдаги қонунчиликда белгиланган меъёрдаги иш вақтидан сўнг бажарилган ишар учун бериладиган дам олиш кунлари учун ходимларга тўланадиган иш ҳақи;

- ишлаб берилмаган вақт учун ҳақ, шу жумладан: амалдаги қонунчиликка мувофиқ, навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътил тўловлари (фойдаланилмаган таътил учун компенсациялар), ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, ёш боласини овқатлантириш учун оналарнинг ишдаги танаффуслари, шунингдек тиббий кўриқдан ўтиш билан боғлиқ вақт учун тўловлар;

иш ҳақи қисман сақланиб, мажбурий таътилда бўлган ходимларга тўловлар; тскширув, қон топшириш ва қон топширишнинг ҳар бир кунидан кейин бериладиган донор ходимларга ҳақ;

давлат мажбуриятларини бажарганлик учун меҳнат ҳақи (ҳарбий йиғин), фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва ҳоказо);

- агар бажарилаётган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоблар бевосита корхонанинг ўзида қилинса, улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусда тузилган шартномалар, шу жумладан пудрат шартномаси бўйича ишларни бажарганлик учун корхона ходимлар жадвалига киритилмаган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш;

- қонунда белгиланган тартибга мувофиқ, ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондида киритиладиган тўловнинг бошқа турлари.

Ишлаб чиқариш ходимларининг ижтимоий таъминоти учун ажратмалар қонунчиликда белгиланган меъёрлар бўйича ҳисобланади. Улар давлат пенсия фонди, бандлик фонд ива ксаба уюшмаларига ўтказилади.

Қорхона нодавлат пенсия фондларига, ихтиёрий тиббий сугуртага ва ижтимоий сугуртанинг бошқа турларига ажратмалар қилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш харажатлари таркибига ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий фондлар ва номоддий активларнинг ҳисобланган амортизацияси суммалари ҳам киради. Ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар ва номоддий активлар амортизация бўйича харажатлар қуйидагилардир:

- асосий ишлаб чиқариш воситаларнинг, шу жумладан лизинг бўйича харид қилинган, қонунчиликда белгиланган меъёрларда, уларнинг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб, ҳисобланган амортизация ажратмалари (ҳисобланган эскириш) суммалари, шу жумладан қонун ҳужжатларнга мувофиқ; амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация;

- ишлаб чиқариш мақсадидаги номоддий активлар эскириши (амортизацияси). Бу уларнинг дастлабки қийматидан ва фойдали ишлатиш муддатидан (лекин қорхонанинг фаолият муддатидан ортиқ бўлмаган) келиб чиқиб ҳисобланади. Агар номоддий активнинг фойдали ишлатиш муддатини белгилаш мумкин бўлмаса, қорхонанинг фаолият муддатидан ошиб кетмаган ҳолда, бу муддат беш йил деб белгиланади.

Ишлаб чиқариш мақсадидаги бошқа харажатларга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари, шу жумладан: ишлаб чиқаришни хом ашё, материаллар, ёқилғ, асбоблар, мосламалар, бошқа воситалар ва меҳнат буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

асосий ишлаб чиқариш воситаларини ишчи ҳолатида тутиб туриш харажатлари (техник кўрик ва хизмат кўрсатиш, ўрта, жорий ва мукаммал таъмирлаш харажатлари);

санитария-гигиена меъёрлари бажарилишини таъминлаш харажатлари; таъмирлашни ўтказиш учун захира барпо этиш харажатлари.

Зарурат туғилганда корхоналар Ўзбекисон Республикаси Молия вазирлиги рухсати билан капитал таъмирлаш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини барпо этишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар "Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар" элементи таркибида акс эттирилади ва харажатларнинг тахмин қилинаётган қийматидан ва асосий воситалар ҳар бир объектининг капитал таъмирланиши даврийлигидан келиб чиқиб белгиланади. Захирага ажратмалар меъёри ҳар бир ҳисобот йилининг охирида қайтадан кўйиб чиқилади ва зарурат туғилганда янги молия йилида ажтмалар миқдорлари кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар капитал таъмирлашга захира қилинган маблағлар суммалари мазкур объектни таъмирлашнинг ҳақиқатдаги харажатларидан ошиб кетса, ошган сумма ишлаб чиқариш харажатларидан чегириб ташланади. Агар ҳақиқатдаги харажатлар резерв қилинганидан ошиб кетса, ошган сумма "Ишлаб чиқаришга оид бошқа харажатлар"га киритилади;

- ёнгиндан сақланиш ва кўриқлашни таъминлашга доир ҳамда корхоналарни техник ишлатиш, улар фаолиятини назорат қилиш қоидаларида кўзда тутилган бошқа махсус талабларни таъминлаш харажатлари.Идорадан ташқари кўриқлаш харажатлари, мазкур ишлаб чиқаришнинг кўриқланиши махсус талаб қилинсагина, маҳсулотнинг ишлаб чиқариш харажатларига киритилиши мумкин. Акс ҳолда улар давр харажатларига киритилади;

- ишлаб чиқариш фаолиятига тааллуқли асосий ишлаб чиқариш воситаларининг жорий ижараси билан боғлиқ харажатлар;

- табиатни муҳофаза қилиш мақсадидаги воситаларни тутиб туриш ва ишлатиш билан боғлиқ жорий харажатлар, атроф табиий муҳитни ифлосланттирганлиги ва чиқиндиларни жойлаштирганлиги учун компенсация тўловлари;

- ишлаб чиқаришнинг хусусиятлари билан боғлиқ, ва амалдаги қонунчиликда назарда тутилган, меҳнат ва хавфсизлик техникасининг бир маромли шароитларини таъминлаш харажатлари;

- бевосита ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида иштироқи билан боғлиқ соғлиқни муҳофаза қилиш харажатлари;
- айрим тармоқлар ходимларига бепул тақдим этиладиган коммунал хизматлар, овкатланиш, озик.-овкат маҳсулотлари қиймати, корхона ходимларига тақдим этилган бепул уй-жойга тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва ҳоказолар учун пул компенсацияси суммалари);
- амалдаги қонунчиликка мувофиқ бепул бериладиган, доимий шахсий фойлаланишда қоладиган буюмлар (шу жумладан махсус кийим-кечак, махсус овкатланиш) қиймати (ёки уларни пасайтирилган нархларда сотиш муносабати билан имтиёзлар суммаси);
- техник бошқарув воситалари, алоқа тармоқлари, оғоҳлантириш воситалари, ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бошқа техник бошқарув воситалари, ҳисоблаш марказларини тутиб туриш ва хизмат кўрсатиш харажатлари;
- қонунчиликка мувофиқ, ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш учун тиббий муассасаларга тўланадиган ҳақ;
- ишлаб чиқариш жараёнига тааллуқли ишлаб чиқариш ходимларининг хизмат сафарлари харажатлари;
- ишлаб чиқариш ходимлари ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий сугурталаш харажатлари:
- яроқсизликдан кўрилган йўқотишлар;
- кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли таъмирлаш ва кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари;
- ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра ишсиз туришлари туфайли йўқотишлар;
- маҳсулот (хизмат)ни мажбурий сертификатлаш харажатлари, бунга капиталлаштириладиганлар кирмайди;
- суд қарорларига асосан ёки уларсиз ишлаб чиқаришда шикастланганлик туфайли меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ нафакалар. Касб касаллиги муносабати билан нафакалар тўланиши;

- умумий фойдаланишдаги йўловчи транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига ва уйига ташиш билан боғлиқ харажатлар.

- объектлар давлат капитал қўйилмалари эвазига бунёд этилаётганда қурилиш хатарларини суғурталаш билан боғлиқ харажатлар;

- номоддий актив - гудвилл (фирма нархи)нинг, ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган мол-мулкка доир қисми суммаенни белгиланган тартибда ҳисобдан чиқариш билан боғлиқ харажатлар;

- кон казиш тармоқларида тайёргарлик ишлари бўйича харажатлар, агар улар капитал харажатлар таркибида ҳисобга олинмаса (яъни асосий воситалар сифатида капиталлаштирилмаган бўлса).

12.3. Ялпи фойдадан қопланадиган харажатлар

Давр харажатлари - ишлаб чиқариш жараёни билан тўғридан-тўғри боғлиқ, бўлмаган харажатлар давр харажатлари тоифасига киритилади. Уларга бошқарув, тижорат харажатлари, умумхўжалик мақсадидаги бошқа харажатлар, шу жумладан илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари харажатлари киради. Ушбу харажатларнингучинчи гуруҳи корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш фаолияти билан боғланмаганлиги. лекин маҳсулот (ишлар, хизматлар) ва сотиш бўйича асосий фаолияти билан умумий равишда боғланганлиги учун уларни бошқа операцион харажатлар деб аталади. Давр харажатлари таркибидаги харажатларнинг анчагина қисми ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот ёки товарлар ҳажмига боғлиқ эмас, аксинча, вақтга, хўжалик фаолиятининг қанча давом этиши билан кўпроқ боғлиқ. Ушбу харажатлар улар пайдо бўлган ҳисобот даврида йиғилади ва молиявий натижаларга киритилади. Давр харажатларига қуйидаги харажатлардан иборат:

- маҳсулотни сотиш харажатлари;

- бошқарув харажатлари;

- бошқа операцион харажатлар, шу жумладан илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари харажатлари, ишлаб чиқариш ва бошқарув тизимини ривожлантириш харажатлари;

- келгусида солиқ.солиш базасидан чиқариб ташланадиган ҳисобот даври харажатлари.

Сотиш харажатларига қуйидагиларни ўз ичига олади:

— товарларни темир йўл, ҳаво, автомобил, денгиз, дарё орқали ва от-уловда ташиш харажатлари. Бунга транспорт воситаларининг тўхтаб қолиши учун тўланган жарималар ҳам киради;

— савдо ва умумий совқатланиш корхоналарининг сотиш бўйича харажатлари, шу жумладан:

маҳсулот (ишлар, хизматлар) сотилиши билан боғлиқ меҳнатга ҳақ, тўлаш харажатлари, бунга маъмурий-бошқарув аппарати ходимларига ҳақ тўлаш кирмайди;

иш ҳақига тааллуқли ижтимоий суғурта харажатлари; савдо эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар, иншоотлар ва хоналарни ижарага бериш, сақдаш ва таъмирлаш харажатлари;

асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси;

санитария кийимлари, сочиқ ва дастурхонлар, арзон инвентарь ва хўжалик ашёлари, ошхона анжомлари ва идиш-товокдарнинг эскириши;

газ, ёқилғи, электр қуввати харажатлари;

товарларни сақлаш, ишлов бериш ва навларга ажратиш харажатлари;

савдо рекламаси харажатлари;

ташиш, сақлаш ва сотишда меъёрлар доирасида ва улардан ортиқча товарлар талафотлари;

идишлар харажатлари;

мол-мулкни мажбурий ва ихтиёрий суғурталаш харажатлари;

меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси харажатлари;

ҳаво ҳайдагичларни ўрнатиш ва сақлаш. машиналар ва уларнинг ҳаракатланадиган қисмлари, туйнуклар, тешиқлар ва ҳоказоларни ғов билан ўраб қўйишнинг жорий (нокапитал тусдаги) харажатлари;

махсус кийим ва махсус пойабзалнинг эскириши;

махсус кийим, махсус пойабзал ва яққа тартибдаги ҳимоянинг бошқа воситалари, дастурхон ва сочиқлар ҳамда санитария кийимини ювиш, тузатиш ва дезинфекциялаш учун корхоналар, таъмирловчи ва бошқа юридик шахсларга ҳақ тўлаш;

махсус кийим ва пойабзални тозалаш ва тузатиш учун сарфланган материаллар қиймати;

умумий совқатланиш ва савдо ходимларини тиббий куриқдан ўтказганлик учун тиббий муассасаларга тўланадиган ҳақ,;

касса хўжалигини юритиш ва тушумни инкассациялаш чиқимлари;

умумий овқатланиш корхоналарида қоғоз ластрўмолчалар, дастурхонлар, стакан ва тақсимчалар, бир маротаба фойдаланиладиган анжомлар қиймати;

- сотиш бозорларини ўрганиш харажатлари (маркетинг, реклама харажатлари);

қ юқорида қайд этилмаган сотишга доир бошқа харажатлар.

Маъмурий харажатларга қуйидагилар киритилади:

- бошқарув аппарати ходимларига тааллуқли меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- бошқарув аппарати ходимларига тааллуқли ижтимоий суғуртага ажратмалар;

- енгил хизмат автотранспорти ва бошқа микроавтобусларни сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;

- хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва бошқариш харажатлари;

- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа тармоқдари. огоҳлантириш воситалари, ҳисоблаш марказлари ва ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган

бошқа техник бошқарув воситаларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

- ижара, хизматлар кўрсатгани учун алоқа тармоқларига ҳақ (АТС, мобил, йўлдош, пейжинг алоқаси ва Интернет):

- халқаро ва шаҳарлараро телефон сўзлашгувларига ҳақ тўлаш;

- маъмурий-бошқарув эҳтиёжлари учун бино ва хоналар ижарасига ҳақ тўлаш;

- маъмурий мақсаддаги асосий воситаларни сақлаш ва таъмирлаш харажатлари, шунингдек уларнинг эскириши (амортизацияси);

- юқори ташкилотлар ва юридик шахслар бирлашмалари: вазирликлар, идоралар, уюшмалар, концернлар ва ҳоказоларни сақлашга ажратмалар:

- ишлаб чиқариш жараёни билан боғланмаган ходимлар ва мол-мулкнинг мажбурий ва ихтиёрий суғуртаси харажатлари;

- бошқарув ходимларининг хизмат сафарлари харажатлари;

- вакиллик харажатлари;

- хоналарни бепул бериш харажатлари, умумий овқатланиш корхоналарига коммунал хизматлар қийматини тўлаш ва ҳоказо;

- бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тааллуқли бўлмаган, табиатни муҳофаза қилиш мақсадидаги воситаларни сақлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ, жорий харажатлар, атроф табиий муҳитни ифлослантирганлиги ва чиқиндиларнинг жойлаштирганлиги учун компенсация тўловлари.

Бошқа операцион харажатлар қуйидагилардан иборат:

- ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш харажатлари, бундан янги жорий этилаётган хўжалик юритувчи субъектда ишлашга қабул қилинадиган ходимлар мустасно;

- лойиҳалар ва қурилиш-монтаж ишларидаги камчиликларни, шунингдек объект ҳузуридаги омборга ташишда юз берган шикастланиш ва носозликларни бартараф этиш харажатларини қоплаш, занглашга қарши ҳимоя воситалари нуқсонларини юзага келтирган сабабларни тафтиш (усқунани муҳофазалаш) харажатлари ва етказиб бериш ҳамда ишларни

бажариш шартларини бузган юридик шахслар ҳисобига, камчиликлар, шикастланиш ёки зарарлар учун масъул етказиб берувчи ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига мазкур харажатлар тўланиши мумкин бўлмаган даражада амалга ошириладиган шунга ўхшаш бошқа харажатлар;

- маслаҳат ва ахборот хизматлари учун тўланадиган ҳақлар; аудиторлик хизматларига тўланадиган ҳақ.;

- ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжалиklarини сақлашдан кўриладиган зарарлар;

—бевосита ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида иштироқи билан боғланмаган **СОРЛИКНИ** сақлаш ва дам олишни ташкил этиш тадбирлари;

—хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар (хизмат)ларни бажариш харажатлари (шахар ва кургонларни ободонлаштириш ишлари, кишлоқ хўжалигига ёрдам кўрсатиш ва бошқа турдаги ишлар);

—компенсацияловчи ва рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар, шу жумладан:

Ўзбекистан Республикаси Ҳукуматининг қарорлари бўйича компенсация тўловлари;

кўп йил ишлагани учун бир галги мукофотлар, тақдирлаш ва тўловлар, шу жумладан хўжалик юритувчи субъектнинг қарорига кўра натурадаги тўловлар, шунингдек улар бўйича ижтимоий фондларга ҳисобланган суммалар;

мажбуран ишга келмаганлик ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарганлик вақти учун қонун ҳужжатларига мувофиқ ёки хўжалик юритувчи субъектнинг қарорига кўра ҳақ тўлаш;

меҳнат қобилияти вақтинча йўқотилган тақдирда қонун ҳужжатларига биноан белгиланган ҳақиқий иш ҳақиға қадар қўшимча тўловлар;

малака ошириш ва ходимларни қайта тайёрлаш тизимида ўқитилган вақтда асосий иш жойидан ишчиларга, улар ишдан ажратган ҳолда хўжалик юритувчи субъектнинг ишчи ва хизматчиларига тўланадиган иш ҳақи;

ўн икки ёшгача икки ва ундан ортиқ болалари ёки ўн олтиёшгача ногирон болалари бўлган аёлларга қонунга мувофиқ қўшимча таътил учун ҳақ тўлаш;

ходимларга бепул товарлар, махсулот ва бошқа бойликлар бериш ёки ходимлар учун ишлар, хизматларни бажариш;

ходимлар харажатларини тўлаш (овқатланиш, йўлда юриш. дам олиш ва даволанишга йўлланмалар, экскурсиялар, спорт секциялари, тўгараклар, клублардаги машғулотлар, маданий кўнгиш очиш ва жисмоний тарбия (спорт) тадбирларида қатнашиш, обуна, ходимларнинг шахсий истеъмоли учун товарлар ва шунга ўхшаш бошқа тўловлар);

— иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўлов ва харажатлар, шу жумладан:

пенсияга устамалар, пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига тўланадиган бир йўла нафақалар;

корхонани қайта тузиш, ходимлар сони ва жадвали қисқариши муносабати билан хўжалик юритувчи субъектлардан бўшатиб олинаётган ходимларга қонунга мувофиқ, тўланадиган тўловлар;

ходимларга тўланадиган моддий ёрдам;

- СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, соғломлаштириш масканлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари ва уй-жой фонди объектларини тутиб туриш харажатлари (шу жумладан амортизация ажратмалари ва барча турлардаги таъмирлашни ўтказиш харажатлари);

- вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектлари сақлаш харажатлари (бошқа манбалар ҳисобига қопланадиган харажатлардан ташқари);

—банк ва депозитарий хизматларига ҳақ тўлаш;

—экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассаса ва ташкилотларига бадаллар;

—бюджетга мажбурий тўловлар, солиқдар. йиғимлар, амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган ва хўжалик юритувчи субъект харажатларига киритиладиган, давлатнинг мақсадли жамғармаларига

ажратмалар, шунингдек, Ҳукумат қарорларига мувофиқ, давлатлараро ташкилотларга аъзолик бадалларини тўлаш;

- зарарлар, жарималар, пенялар, шу жумладан:

бекор қилинган ишлаб чиқариш буюртмалари бўйича талафотлар;

бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тааллуқли бўлмаган моддий бойликларнинг талафотлар ва камомадлари;

ишлаб чиқариш захиралари ва тайёр маҳсулотни паст баҳо усули ёки сотишнинг соф қиймати бўйича қайта баҳолаш ёки нархни тушириш натижасида кўрилган зарарлар;

идиш билан боғлиқ, операциялар бўйича зарарлар;

суд чиқимлари;

даргумон қарзлар бўйича захирага ажратмалар;

даъво муддати ўтиб кетган дебиторлик қарзи ва ундириш мумкин бўлмаган бошқа қарзларни ҳисобдан чиқариш зарарлари, шунингдек қонунга мувофиқ, юридик ва жисмоний шахслар билан ҳисоб-китоблар бўйича даргумон қарзларни ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар;

ҳисобот йилида аниқданган ўтган йиллар операциялари бўйича зарарлар;

табиий офатлардан кўрилган қопланмайдиган талафотлар ва зарарлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр буюмлар ва бошқа моддий бойликларнинг йўқ. қилиниши ва бузилиши, ишлаб чиқариш тўхташидан кўрилган талафотлар ва ҳоказо), шу жумладан табиий офатларнинг олдини олиш ва оқибатларни тугатиш билан боғлиқ харажатлар;

айбдорлари аниқланмаган ёки зарур суммаларни айбдор ҳисобига қоплаб бўлмайдиган ҳолларда ўғирликлардан кўрилган зарарлар;

хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситалари ва бошқа мол-мулки (активлари) чиқиб кетишидан (балансдан ҳисобдан чиқаришдан) кўрилган зарарлар;

хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун, шу жумладан етказиб берувчилар ва дебиторлар айби билан белгиланган ёки эътироф этилган

жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган тўловлар ва бошқа хил чоралар, шунингдек етказилган зарарларни тўлаш харажатлари;

солиқ, қонунчилиги ва бошқа қонун ҳужжатларини бузганлик учун жарима ва пенялар;

тўланган бошқа жарималар;

- ходимларга бериладиган ёки ёрдамчи хўжаликлар томонидан хўжалик юритувчи субъектнинг умумий совқатланиш корхонаси учун ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) бўйича нарх тафовутлари;

ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулк бўйича гудвилл (фирма нархи)нинг белгиланган тартибда ҳисобдан чиқариш билан боғлиқ, харажатлар ;

- янги технологиялар яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш, шунингдек илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари олиб бориш, хом ашё ва материалларнинг янги турларини яратиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш билан боғлиқ маҳсулотлар сифатини ошириш харажатлари;

- ишлаб чиқариш тусидаги ихтирочилик, рационализаторлик, тажриба-синов ишларини олиб бориш, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари бўйича моделлар ва намуналарни тайёрлаш ва синаш, кўргазмалар ва кўриклар, танловларни, сертификатлашни ҳамда ихтирочилик ва рационализаторлик бўйича бошқа тадбирларни ташкил этиш, муаллифлар ҳақини тўлаш харажатлари ва бошқа харажатлар;

- ижарага берилган асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари;

- бошқа харажатлар.

12.4. Соф фойдадан қопланадиган харажатлар

+уйидаги харажатлар маҳсулот таннархини аниқлашда ишлаб чиқариш харажатларига киритилсада, солиққонунчилиги уларнинг ссолиқ тўлангандан

сўнг корхона ихтиёрида қоладиган соф фойдадан қопланиши лозимлиги белгилаб қўйган:

- хўжалик юритувчи субъектлар томонидан сув хўжалиги тизимларидан белгиланган лимитлардан ортиқча олинадиган сув учун тўлов;

- ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий ишдан чиқиш нормаларидан ортиқча нобудгарчиликлар, бузилишлар ва камомадлар.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш ишчилари ва бошқа ходимлари мех.натига харажатлар бўйича қуйидагилар солиққа тортиладиган базага қайтариб кирилади:

. Айрим тармоқлар ходимларига бепул кўрсатиладиган коммунал хизматлар, бепул бериладиган овқатлар, маҳсулотлар қиймати, ходимларга бепул бериладиган уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (бепул берилмаган уй-жой, кўрстилмаган коммунал хизматлар ва шу кабилар учун пул компенсация суммаси:

- хўжалик юритувчи субъект ходимларига Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомнинг «Ишлаб чиқариш таннархи» бўлимининг I.2.7 - бандида кўрсатилган

қўшимча тўловларнинг бошқа турлари:

қўшимча тўловларнинг бошқа турлари:

моддий ёрдам (шу жумладан, кооператив уй-жой қурилиши бошлангич бадал учун, кооператив во якка тартибда уй-жой қурилишига кредитни қисман тўлаш учун ходимларга бепул моддий ёрдам).

- жамоа шартномаси бўйича ходимларга қўшимча равишда (қонунчиликда назарда тутилгандан ортиқча) берилган таътиллар, улар бўйича компенсация тўловлари:

- ходимларга бериладиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ёки хўжалик юритувчи субъектнинг умумий совқатланиш учун ёрдамчи хўжаликлар тайёрлайдиган маҳсулотлар нархлари бўйича тафовутлар:

- хўжалик юритувчи субъект раҳбарлари қарорига кўра амалга

ошириладиган, ишлаб чиқариш ходимларининг қонунчиликда назарда тутилган нормалардан ортиқча хизмат сафарлари билан боғлиқ тўловлар.

Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар бўйича қуйидагилар соф фойдадан қопланиши лозим:

- нодавлат пенсия жамгармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

Асосий воситалар ва моддий активлар амортизацияси бўйича қуйидагилар соф фойдадан қопланади:

- жадаллаштирилган усулда амортизацияга ажратилган сумма билан солиқ ҳақидаги қонунларга мувофиқ белгиланган нормалар бўйича амортизацияга ажратилган сумма ўртасидаги тафовут.

Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар бўйича қуйидагилар соф фойдадан қопланади:

- атроф-муҳитга ифлослантирувчи моддаларни йўл қўйиладиган чегаравий нормалардан ортиқча ташлаганлик (оқизганлик) учун тўловлар;

- тегишли ваколатли органлар қарорларисиз гўланадиган, ишлаб чиқаришдаги шикастланишлар туфайли меҳнат қилиш лаёқатини йўқотишлар билан боғлиқ нафақалар.

Давр харажатлари бўйича қуйидагилар соф фойдадан қопланади:

- реклама ва маркетинг учун белгиланган нормалардан ортиқча харажатлар:

- хизмат енгил транспорти ва хизмат микроавтобусини сақлашга сарфланадиган харажатлар, уларни ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;

- ижара ҳамда хизмат кўрсатганлик учун уяли, йўлдош, пейзаж алоқа узелларига тўлов;

- шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашув белгиланган нормативларидан ортиқча тўлов;

- юқори органлар ҳамда юридик шахслар бирлашмалари, ваозирликлар, идоралар, уюшмалар, концернлар ва бошқалар харажатларига ажратмалар;

- бошқарув ходимларининг хизмат сафарлари учун белгиланган нормалардан ортиқча харажат;

- қонунчиликда белгиланган норма ва нормативлар бўйича вакиллар харажатлар;

- умумий овқатланиш корхоналари учун бепул бинолар бериш харажатлари, уларга коммунал хизматлар кўрсатиш қийматини тўлаш ва бошқалар;

- ишлаб чиқариш жараёнига бевосита тааллуқли бўлмаган, атроф-муҳитга ифлослантирувчи моддаларни нормалардан ортиқча ташлаганлиги (оқизганлиги) учун тўловлар;

- хўжалик юритувчи субъект соҳасига тўғри келмайдиган касблар бўйича ва нормалардаи ортиқча кадрлар тайёрлаш харажатлари;

- лойиҳалардаги ва курилиш-монтаж ишларидаги камчиликларни, шунингдек объект ёнидаги омборга ташиб келтирилгунгача содир бўлган бузилишлар ва деформацияларни бартараф этиш бўйича харажатлар, занглашдан ҳимоя қилишдаги камчиликлар оқибатида текшириб кўриш (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) бўйича харажатлар ва шу каби бошқа харажатлар етказиб бериш ва ишларни бажариш шартларини бузган юридик шахслар ҳисобига. ушбу харажатларни камчиликлар, бузилишлар ёки нобудгарчиликлар учун жавобгар етказиб берувчи ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига ундириш мумкин бўлмаган миқдорда, қопланади;

- хўжалик юритувчи субъект қатнашчиларидан (мулкдорларидан) бирининг ташаббуси бўйича амалга оширилган аудиторлик хизматлари учун тўловлар;

- ўз хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжаликларига сарфланган харажатлардан кўрилган зарарлар;

- ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши билан боғлиқ бўлмаган саломатликни муҳофаза қилиш ва дам олишни ташкил қилиш тадбирлари харажатлари;

- маҳсулот ишлаб чиқариш (шаҳарлар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш, кишлоқ хўжалигига ёрдам кўрсатиш ва бошқа иш турлари) билан боғлиқ бўлмаган ишлар (хизматлар)ни бажаришга хўжалик юритувчи субъектлар томонидан сарфланган харажатлар;

- хўжалик юритувчи субъектнинг ўз қарорига кўра бир йўла тўланадиган мукофотлар ва тақдирлашлар, узоқ йил ишлаганлик учун тўловлар, шу жумладан натура тўловлари шунингдек улар бўйича ижтимоий жамғармаларга ўтказилган суммалар;

- ходимларга товарлар, маҳсулотлар ва бошқа қимматбаҳо буюмларни бепул бериш ёки ходимлар учун ишлар, хизматларни бажариш;

- ходимлар харажатларини тўлаш (овқатланишга, йўл ҳақиға, даволаниш ва дам олишга, экскурсияларга, саёхатларга йўлланмаларга, спорт секцияларида, тўгаракларида, клубларида машғулотларга, маданий кўнгил очар томошаларга, жисмоний тарбия (спорт) тадбирларига, обунага ва ходимларнинг шахсий истеъмол товарларига ва бошқа шу кабиларга тўловлар;

- ходимларнинг пенсияга чиқишида меҳнат фахрийларига бир йўла тўланадиган нафақалар;

- ходимларга тўланадиган моддий ёрдам;

- соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари ва болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари, шунингдек уй-жой фонди объектлари таъминотиго (шу жумладан барча турдаги таъмирлашларни ўтказиш учун амортизация ажратмалари ва харажатларни ҳам қўшган ҳолда) жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланган нормативлардан ортиқча харажатлар;

- экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига (агар улар юридик шахслар сифатида рўйхатдан ўтказилган бўлса), маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар;

- ишлаб чиқариш жараёнига бевосита тегишпи бўлмаган моддий бойликларни табиий камайиш нормаларидан ортиқча нобудгарчилиги ва камомади;

- суд харажатлари;

- тўланиши шубҳали қарзлар бўйича захирага ажратмалар;

- айбдорлари аниқланмаган ўғирликлардан ёки айбдор томон ҳисобидан зарур суммани ундириш мумкин бўлмаган ҳолларда кўрилган зарарлар;

- хўжалик юритувчи субъект томонидан уч йилдан кам ишлатилган асосий воситаларни ҳамда хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа мол-мулки (активлари)ни сотишдан кўрилган зарар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситаларини ва бошқа мол-мулкини (активларини) ҳисобдан чиқариш, текин бериш ва уларнинг бошқача тарзда камайишидан кўрилган зарарлар;

- хўжалик шартномалари шартларининг, шу жумладан маҳсулот етказиб берувчилар ва дебиторлар айби билан бузилганлиги учун белгиланган ёки эътироф этилган жарималар, пенялар, неустойкалар ва бошқа хил санкциялар, шунингдек, етказилган зарарларни тўлаш бўйича харажатлар;

- солиқ ҳақидаги қонунларни ва бошқа қонунларни бузганлик учун жарималар ва пенялар;

- тўланган бошқа жарималар;

- бошқа харажатлар.

Молиявий фаолият бўйича қуйидаги харажатлар соф фойдадан қопланади:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган ҳисоб ставкаларидан ортиқча қисқа муддатли банк кредитларига хизмат кўрсатиш бўйича, шунингдек, тўлов муддати ўтган ва муддати узайтирилган ссудалар бўйича тўловлар;

- узок муддатли банк кредитларига хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар;

- қимматли қоғозлар чиқариш билан боғлиқ харажатлар;

- ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ҚИЙМАТИНИ МУДДАТИДАН ОЛДИН Тўлаш муносабати билан вужудга келган дисконт, агар у бюджетдан қарзларни тўлаш билан боғлиқ бўлмаса.

12.5. Товар моддий захираларга тегишли харажатлар

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунчилик ёки, аниқроғи, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари товар-моддий захираларнинг таннархи куйидагилардан иборат бўлишини кўрсатиб беради:

а) товар-моддий захираларни сотиб олиш харажатлари, жумладан харид қиймати, импорт божхона бождари ва тўловлари, тайёрлов-воситачилик ташкилотларига тўланган комисион тўловлар, бошқа солиқлар (корхона кейинчалик қайтариб олиши мумкин бўлганлардан ташқари), фрахт қиймати (захираларни сотиб олиш билан боғлиқ транспорт тайёрлов ва йўлдаги товарларни суғурталаш харажатлари), сотиб олиш билан бевосита боғлиқ бошқа харажатлар;

б) қайта ишлаш харажатлари, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ харажатлар, жумладан:

- ишлаб чиқаришга тааллуқли материал харажатлари;

- асосий ишлаб чиқаришда, яъни дастгоҳ ва ускуналарда хом ашё ва материалларни тайёр маҳсулотга қайта ишлаш билан банд бўлган ишчиларнинг иш ҳақи ва ишлаб чиқаришга тааллуқли ижтимоий суғуртага ажратмалар;

- билвосита харажатлар - бу харажатлар ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ ишлаб чиқариш харажатларидир. Масалан, ёрдамчи ишчиларнинг вақтбай иш ҳақи, ишлаб чиқариш асосий воситаларининг амортизацияси, ишлаб чиқариш асосий воситаларининг жорий ва капитал

таъмирлаш харажатлари ва маҳсулот ҳажмининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган шартли доимий харажатлар.

в) бошқа харажатлар - ТМЗларни керакли жойга келтириш билан боғлиқ бўлган транспорт ва уларни тегишли ҳолатда ушлаб туриш билан боғлиқ бошқа харажатлар (тайёр маҳсулотни омборга ташиб келтириш, якка тартибдаги буюртмалар бўйича товарларни конструкция қилиш харажатлари ва бошқалар).

Хизмат кўрсатиш корхоналарида ТМЗлар таннархи қуйидагилардан ташкил топали:

а) хизмат кўрсатиш билан бевосита боғлиқ бўлган ходимларниш (бошқарув ходимлари билан бирга) иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар каби харажатлар;

б) ёрдамчи материаллар харажатлари;

в) хизмат кўрсатиш жараёнида юзага келган бошқа устама харажатлар.

Ҳамма соҳаларда қуйидагилар ТМЗ таннархига киритилмайди (хизмат кўрсатишни ҳам қўшган ҳолда):

а) меъёрдан ортиқ (корхонада белгиланган энг оқилона бўлган харажатлар меъёри) материаллар. иш кучи ва бошқа режада назарда тутилмаган харажатлар;

б) агар технологик жараёнда зарур бўлмаса, ишлаб чиқариш циклининг алоҳида босқичлари ўртасида ТМЗни сақлаш харажатлари;

в) умумий ва маъмурий - бошқарув харажатлари;

г) сотиш билан боғлиқ харажатлар.

3. Товар-моддий захираларнинг таннархини ҳисоблаш усуллари

а) ялпи солиштириш (идентификация) усули - ўзаро алмаштирилмайдиган захираларнинг алоҳида моддаларининг ёки объектларининг таннархи ҳар бир модда ёки объект бўйича алоҳида аниқланади;

б) Ўртача тортилган қиймат усули (АУЕСО) - ТМЗлар ҳар бир бирлигининг қиймати ҳисобот давридаги бошида шу турдаги ТМЗ бирликлари ва ҳисобот даври давомида сотиб олинган ёки ишлаб чиқарилган

шу турдаги бирликларнинг ўртача тортилган қиймати сифатида аниқланади. ТМЗ бирлигининг ўртача тортилган қиймати ТМЗнинг бутун қийматини шу захиралар бирликларининг сонига бўлиш билан аниқланади;

в) биринчи харид баҳолари бўйича баҳолаш усули (FIFO - биринчи кирим - биринчи чиқим) - биринчи навбатда сотиб олинган товарларнинг таннархи биринчи навбатда сотиб юборилган товарларга олиб борилиши керак деган тахминга асосланган. Ҳисобот даврининг охирига мавжуд бўлган товарларнинг таннархи, охириги сотиб олинган товарларга тааллуқли бўлади, сотилган товарларнинг таннархи эса олдин сотиб олинганларга мувофиқ келади. FIFO усули товарларни амалдаги ҳақиқий жисмоний ҳаракатига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ҳар қандай тармоқ корхоналари томонидан қўлланилиши мумкин, чунки у товарлар ҳаракатини эмас, қиймат ҳаракатини ҳисобга олади. Инфляция шароитида FIFO усули соф фойданинг энг юқори бўлган даражасини таъминлайди. Бунинг сабаби шундаки, компаниялар жорий нархлар ошганда сотиш нархларини ҳам оширишга интиладилар, аммо шу ҳолат инобатга олинмайдик, материал захиралар нархларнинг ўсишидан илгари сотиб олинган бўлиши мумкин. Нархларни пасайиши шароитида эса тегишли равишда бунга тескари жараён кузатилади. Демак, FIFO усулининг асосий камчилиги шундан иборатки, у фойда кўрсаткичига иқтисодий ривожланиш цикли таъсирини кучайтиради. Ушбу усулнинг асосий афзаллиги шундан иборатки, ушбу усулнинг қўлланиши товар захираларига жорий харажатларига яқин бўлган баҳони беради;

г) охириги харид нархлари бўйича баҳолаш усули (LIFO - охириги кирим - биринчи чиқим) - охириги харид қилинган товарларнинг таннархи биринчи навбатда сотилган товарларнинг қийматини аниқлаш учун, ҳисобот даврининг охирига бўлган захираларнинг таннархи эса биринчи навбатда харид қилинган товарлар таннархи асосида ҳисоб қилинади деган тахминга асосланган. Ушбу усулни қўллаш инфляция шароитида энг кам бўлган фойдани ва дефляция жараёнларида эса энг кўп бўлган соф фойдани беради. Демак, иқтисодий ривожланиш цикли (юксалиш ва инқироз) таъсирини юмшатиш имкониятини

юратади. Ушбу усулнинг камчилиги шундан иборатки, вақт ўган сари LIFO усули бўйича захираларни баҳолаш ҳақиқатдан борган сари узоклашади ва сотиб олишга кетган ҳақиқий харажатларни ҳам, ўрнини босадиган харажатларни ҳам акс эттира олмайди.

LIFO усули инфляцияга мос равишда солиқ тўланишини кейинга суришга имкон беради. Жаҳоннинг кўп мамлакатларида, шу жумладан Ўзбекистонда бу усулга рухсат этилмаган. Мазкур усулда бир акцияга тўғри келадиган даромад ҳам камроқ бўлиб кўринади.

Бухгалтерия Ҳисобининг Халқаро стандартлари ТМЗларни баҳолашда LIFO усулини қўллашга тавсия қилмайди.

12.6. Харажатларни режалаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида корхонада харажатларни режалаштириш харажатлар таркибини аниқлашдан ва маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг режа таннархини дастлабки баҳолашдан бошланади.

Харажатларни режалаштириш ишлаб чиқариш жараёнида иетеъмол қилинадиган товар-моддий захираларнинг қиймати ва кутилаётган фойда ҳажмини аниқлашда юқори самара беради.

Харажатларни дастлабки баҳолаш ва уларни маҳсулотнинг бозор баҳоси билан таққослаш корхонани бозоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариш сари йўналтириш имконини беради. У қуйидагилар асосида амалга оширилади:

- ишлаб чиқариш ҳажмини аниқ белгилаш;
- маҳсулотларни ишлаб чиқариш технологияси;
- материалларни алмаштириш вариантлари;
- материаллар на чет корхоналар хизматларининг қулайлигини баҳолаш.

Ишлаб чиқариш харажатлари бюджетини ишлаб чиқиш жараёнида асосан смета ва норматив усулдан фойдаланилади.

Смета усулида корхонанинг барча бўлинмалари режалари асосида корхона миқёсида харажатларнинг йиғма режаси тузилади.

Ўзбекистонда смета усули анча кенг тарқалган усулдир. Унинг қўлланиши корхонада режалаштириш жараёнини ягона комплекс тизимга келтиришни таъминлайди.

Норматив усул асосида ишлаб чиқариш харажатлари йиллик бюджети тузиб олинади. Йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини инобатга олиб, алоҳида маҳсулотлар бўйича харажатларнинг иқтисодий элементлар ва калькуляция моддалари бўйича шахматли жадваллари ишлаб чиқилади.

Харажатларни шахматли жадвали тузилгандан сўнг, корхонанинг фаолият даври учун режалаштириладиган харажатларнинг йиғма бюджетини ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Халқаро амалиётда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган харажатларни режалаштиришда норматив усулдан кенг фойдаланади. Норматив харажатлар қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$N_x = N_{mx} + N_{ms} + N_{ux}$$

бу ерда:

N_x - маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришнинг норматив харажатлари;

N_{mx} - норматив моддий харажатлар;

N_{ms} - норматив меҳнат харажатлари;

N_{ux} - норматив устама харажатлар.

Норматив устама харажатлар норматив бевосита меҳнат харажатларига нисбатан фоизларда ифодаланади. Норматив меҳнат харажатларидан ишчи кучи харажатларини режалаштириш мақсадида фойдаланилади, уларнинг ҳажми қуйидаги формула бўйича аниқланади

$$I_{kx} = N_{mm} \cdot C_s$$

бу ерда:

I_{kx} - ишчи кучининг режалаштириладиган харажатлари; N_{mm} - нормалаштирилган маҳсулот миқдори; C_s - меҳнатпа ҳақ тўлаш соатбай ставкалари (мукофотларсиз).

Режа ижро этилиши жараёнида норматив харажатлардан четланишни баҳолаш ва унинг келиб чиқишидаги қуйидаги сабабларни аниқлаш зарур:

бевосита ва билвосита харажатларнинг ўзгариши, сотиб олинган материаллар қийматидаги четланишлар натижасида;

маҳсулот сифатини таъминлашга сарфланган харажатлар натижасида;

нормалар ва нормативларнинг ўзгаришлари натижасида;

ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори, талаб, баҳо таъсири ёки бошқа омиллар натижасида.

Харажатларни олдиндан баҳолаш ва таҳлил қилиш таннархи баланд бўлиши кутилаётган ва етарли фойда келтирмайдиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан аввал бошдан оқ воз кечиш имконини беради.

Харажатларни олдиндан баҳолашга таяниб режалаштириш жараёнида стандарт маҳсулот тайёрлаш учун барча зарур харажатларни етарли даражада тўлиқ ҳисобга олинадиган ва бу янги маҳсулот ишлаб чиқаришга жалб этиладиган моддий, меҳнат ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланишга замин яратади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган тахминий моддий харажатлар режалаштириладиган маҳсулот ҳажми ва сотмоддий ресурслар сарфлари нормативларидан ва бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$M_{тх} = M_{мбб} \cdot M_{мс}$$

бу ерда:

$M_{тх}$ - тахминий моддий харажатлар;

$M_{мбб}$ - товар-моддий захираларнинг бозор баҳоси;

$M_{мс}$ - моддий харажатларнинг бир бирлигининг нормативи.

Маҳсулот ишлаб чиқаришда сарфланадиган меҳнат харажатлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш учун ходимларнинг асосий меҳнат ҳақида кетадиган тахминий харажатлардан ташқари умумишлаб чиқариш, маъмурий-бошқариш, сотиш жараёнларидаги меҳнат сарфларини ҳам

этиборга олиш лозим. Бунинг асосида маҳсулотнинг тўла таннархини аниқлаш мумкин бўлади.

Агар маҳсулотнинг тахминий тўла таннархи унинг кутилаётган бозор баҳосидан ортиқ бўлса, бу ҳолат маҳсулотнинг иқтисодий жиҳатдан рақобатбардош эмаслигини англатади ва ишлаб чиқариш самарадорлини оширишнинг кескин чоралари кўрилишини талаб қилади.

Маҳсулотнинг алоҳида турлари таннархини режалаштиришдан мақсадлардан бири хомашё ва материаллар, технологик эҳтиёжлар учун фойдаланиладиган ёнилги ва энергия, меҳнат ҳақи харажатлари нормативларига риоя этилиши устидан таъсирчан назорат олиб боришдир. Шунингдек, материал ва меҳнат сафларини нормалаштириш ва режалаштириш умумишлаб чиқариш, маъмурий харажатлар ва сотиш харажатлари устидан назорат олиб боришига ҳам ижобий таъсир этади.

12.7. Харажатларни оптималлаштиришда молиявий левежиждан фойдаланиш

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай корхона ўз фаолиятида жалб этилган маблағлардан фойдаланишига тўғри келади. Бу маблағларнинг бир қисми жорий хўжалик операциялари натижасида корхона оборотида жалб этилади: хом ашё ва материалларни олдиндан тўловсиз ёки қисман тўлов билан сотиб олиш, қисқа муддатли кредитлардан фойдаланиш, корхонанинг турли субъектларга қисқа муддатли қарздорлиги вужудга келиши ва бошқалар. Айни пайтда корхона оборотида четдан узоқ муддатга жалб этилган маблағлар ҳам мавжуд бўлади. Буларга узоқ муддатли банк кредитлари, лизинг асосида асосий воситалар олиниши, корхонанинг узоқ муддатли облигацияларининг муомалага чиқарилиши кабилар киради. Қисқа муддатли жалб этилган маблағларни узоқ муддатли жалб этилган маблағлардан энг муҳим фарқи шундаки, кўпчилик ҳолларда корхона қисқа муддатга жалб этилган маблағлар учун маблағ эгасига ҳақ тўламайди. Бу

маблағлар ўз муддатларида қайтарилмагандагина корхонанинг улар бўйича муайян харажатлари вужудга келади. Узоқ муддатга жалб этилган маблағлар бўйича доимий равишда фоизлар ёки бошқача кўринишдаги доимий харажатларни амалга оширишга тўғри келади. Бундай мажбурий харажатлар ўз навбатида фойда миқдорини камайтириб, корхонанинг молиявий ахволига таъсир этади.

Корхонадаги ўз маблағлари билан узоқ муддатга жалб этилган маблағлар ўртасидаги нисбат ва унинг корхона молиявий натижаларига таъсири молиявий левеиж тушунчаси орқали ифодаланади. Корхона фаолияти молиявий манбаларида жалб этилган маблағлар улуши қанча кўп бўлса, молиявий левеиж даражаси шунча юқори ҳисобланади.

Албатта, четдан катта миқдордаги маблағларнинг корхонага жалб этилиши корхона менежментига йирик ва катта фойда берувчи лойиҳаларни амалга оширишга имкон беради. Лекин бу ҳолда Бирон-бир сабабларга кўра даромадлар ҳажми камайса ёки секинроқ ўса бошласа, бу корхона акциядорларига тақсимлаб берилиши мумкин бўлган фойда миқдorigа кучли таъсир кўрсатади. Демак, юқори молиявий левеиж шароитида акциядорлар учун молиявий хатар даражаси ортади. Айни пайтда масаланинг иккинчи томони мавжудлигини ёддан чиқармаслик лозим. Корхона молиявий имкониятлари ва ресурслари кенгайиши фойда ҳажмини оширишга ва дивидендларни кўпайтиришга имкон беради. Бироқ, бунинг учун жалб этилган молиявий ресурслардан юксак самара билан фойдаланиш зарур бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида корхонада молиявий левеижни ифодаловчи энг муҳим кўрсаткичларнинг таҳлил этиб бориш лозим. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Маблағларнинг ўз ва қарз манбалари нисбати (балансинг 540-сатрининг 390-сатрига нисбати сифатида аниқланади).
2. Молиявий қарамлик коэффиценти (310-сатрнинг 390-сатрга нисбати).
3. Молиялаш коэффиценти (390–сатрнинг 540–сатрига нисбати).

4. Капитални жалб этиш коэффициентлари (540-сатрнинг 310-сатрга нисбати).
5. Автономия коэффициентлари (390-сатрнинг 310-сатрга нисбати).
6. Умумий ликвидлик коэффициентлари (110+300 – сатрларнинг 540-сатрга нисбати).

Мазкур коэффициентлардаги ўзгаришларда корхона молиявий фаолиятидаги энг муҳим жиҳатлар ўз ифодасини топади. Лекин бу борадаги таҳлил таҳлилчидан молиявий билимлар билан бир қаторда корхона бизнеси хусусиятларини чуқур тушунишни ҳам талаб этади. Молиявий маблағлар таркибида қарз маблағлар кўпайиши ёки камайишини фақат бир ёқлама баҳолаш мумкин эмас. Бизнесни тез кенгайтириш имкониятларига эга бўлган компания қарз маблағлардан юксак самара билан фойдалана олади. Демак, бундай компания учун молиявий левежиш юқори даражасини салбий баҳолаш керак. Аксинча ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмлари ўсиши объектив омиллар билан чекланган корхонада молиявий левежиш ортиши бу ерда маблағлар самарасиз ишлатилаётганлигини кўрсатади.

Корхона кредит сиёсатини ишлаб чиқиш учун баланс пассиви таркибини ўз ва қарз маблағлар нисбати даражасини чуқур таҳлил этиш лозим. Қисқа муддатли қарз олиш масаласи корхонанинг ўз айланма маблағлари етишмовчилигини мавжуд бўлганда пайдо бўлади. Албатта, қисқа муддатли кредитларнинг кутилаётган самарадорлиги аниқ ҳисоб-китоб қилиниши зарур.

Муайян ҳолларда узоқ муддатли активларга йўналтириш мақсадларида кредит олиш масаласи вужудга келади. Бундай қарорга келиш пайтидаги энг муҳим мезон олинаётган узоқ муддатли молиявий ресурс ишга солинишидан кўриладиган фойда даражаси фоиз ставкасидан етарли даражада юқори бўлишидир. Қарз маблағларини жалб қилиш ҳақида қарор қабул қилишда уларни қайтариш режасини тузиш, кредит даври учун фоиз ставкасини ва фоизлар суммасини аниқлаш, уларнинг тўланиши манбаларини топиш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, кредитни олиш билан боғлиқ харажатлар ҳам ҳисобга олиниши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 мартдаги «Пул массасининг ўсишини чеклаш ва молиявий интизомга риоя қилиниши учун маъсулиятни ошириш бўйича чора тадбирлар тўғрисида» ва 2002 йил 28 августдаги «Лизинг тизимини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари корхоналарга узоқ муддатли қарз маблағлари жалб этилиши учун имкониятларни кенгайтиришга хизмат қилмоқда. Хусусан, 2002 йил 30 мартдаги Фармон корхоналарга муомалага ўз облигацияларини чиқариш борасида катта ҳуқуқлар берди. Бу ҳуқуқлардан фойдаланиш облигациялар воситасида корхонага маблағлар жалб этиш корхона фаолияти устидан молиявий назорат олдига ҳам каттиқ талаблар қўймоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Харажатларни молиявий бошқаришнинг моҳияти нимада?
2. Таннарх таркибига кирувчи харажатлар қандай гуруҳларга бўлинади?
3. Таннархга киритиладиган ва фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар қандай аниқланади?
4. Соф фойдадан қайси харажатлар қопланади?
5. Левериж қандай аниқланади?
6. Харажатларни режалаштириш мазмунини тушунтиринг.

13-Боб. Корхонада нарх шаклланиш жараёнини бошқариш

13.1. Корхоналарда нарх сиёсатининг мақсад ва асосий йўналишлари

Корхона молиявий ресурслари шаклланишининг энг асосий ва энг ишончли канали маҳсулот сотишдан пул тушумларидир. Бу эса нарх сиёсати билан чамбарчас боғланиб кетади. Хўжалик амалиётида маҳсулот нархи бўйича олиб бориладиган ишларни маркетинг фаолияти деб қаралади. Лекин бу фаолиятнинг асосида объектив зарур молиявий йўналганлик ётади.

Баҳо - бу бозор элементлари ичида энг мураккабидир. У ўзгарувчан, ҳаракатчан, бозордаги конъюктурали тебранишларга мослашувчан, доимо ўзгариб турувчи элементдир. Бир томондан, у товар қийматининг пулдаги ифодасидир (ҳаражатлар ва улар бўйича товар қиймати). Иккинчи томондан эса, товар баҳоси товарнинг харидор учун қанчалик наф келтира олишига боғлиқ (товар истеъмоли истемолчига қанчалик зарур самара бера олса, у шунчалик юқорироқ баҳода сотиб олишга рози бўлади).

Баҳо орқали молиявий ресурсларнинг сотувчи ва харидор ўртасида тақсимланиши содир бўлади, яъни баҳо иқтисодий мазмунига кўра тақсимлаш муносабатларини ифодалайди. Айни пайтда баҳо ишлаб чиқарувчининг фаолияти жамият эҳтиёжларини (тўловга қобилиятли талабни) қондиришда қанчалик аҳамиятли эканининг ўлчови ҳамдир. Тўлов қобилиятли талабнинг қондирилмаётганлиги баҳонинг ошишига олиб келади ва кўпроқ молиявий ресурслар сотувчи ихтиёрига ўтади. Аксинча, жамият эҳтиёжларига унчалик мувофиқ келмаётган товарларни пасайтирилган баҳоларда сотишга тўғри келади ва бу молиявий ресурсларни қайта йўналтириш учун сигнал вазифасини ўтайди.

Корхонанинг нарх сиёсатида бирламчи баҳони аниқлашда қатор омиллар эътиборга олинади. Бу сиёсат бозор сегментига, товарнинг ҳаётийлик даврига, товарга талаб ва таклифнинг потенциал миқдорига боғлиқ бўлади. Корхонада нарх ва товар сиёсати биринчи навбатда мавжуд ишлаб чиқаришнинг имкониятларига таянган ҳолда унинг барча босқичлари

хусусиятларини назардан қочирмасдан ишлаб чиқилади. Чунки фақат ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган товарнигина сотиш учун таклиф этиш мумкин. Шу билан бирга бозор ва бозор талабини ўрганиш, унга мослашиш ва, ҳатто, ўз бозорини яратишга ҳаракат қилишсиз ҳам корхона ўз мақсадларига эриша олмайди. Демак, ишлаб чиқаришнинг, тақсимлашнинг, алмашув ва истеъмолчининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда сиёсат юритилади. Ҳар бир босқичда товар баҳосига таъсир қилувчи ўзига хос омиллар ҳаракат қилади. Товар ва хизматлар баҳосида: сарфланган харажатлар, баҳода акс этган фойда, талаб ва таклифнинг нисбати ҳисобга олинади.

13.2. Баҳоларнинг турлари ва уларни шакллантирувчи омиллар

Баҳолар хўжалик юргизишнинг муҳим воситасидир. Молиявий жараёнларни бошқариш баҳоларнинг кўплаб турларидан фойдаланадилар. Маҳсулот воситачиларга сотилишида улгуржи баҳолар, шахсий истеъмолга тўғридан-тўғри сотилишида чакана баҳолар қўлланади. Маҳсулотга барқарор талаб мавжудлиги прејскурант баҳолардан фойдаланишга имкон беради. Бундай вазиятда харидорлар билан музокара юритиш унчалик зарур эмас. Музокара зарур бўлганда эса шартнома баҳолар ёки буюртма баҳолари вужудга келади. Маҳсулотни ишлаб чиқариш узоқ давом этганда (масалан, курилишда) смета баҳолари қулланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Барча ҳолларда ҳам баҳолар корхоналарга ишлаб чиқариш харажатларини тўла қоплаш ва нормал фойда кўриш имконини бериши лозим.

Баҳонинг маҳсулот ишлаб чиқарилган райондан истеъмол районига ташиш билан боғлиқ харажатларнинг (Франко, ФОБ, ФОС ва ҳоказолар) маҳсулот етказиб берувчи билан истеъмолчи ўртасида қандай тақсим бўлишига қараб бир-биридан фарқ қиладиган турлари мавжуд.

1. Франко-маҳсулот етказиб берувчининг омбори баҳоларида маҳсулотни етказиб берувчи омборидан то истеъмолчи омборига етказиб беришгача

бўлган барча транспорт ва юк ташиш-тушириш харажатларини истеъмолчи (юкни қабул қилиб олувчи) кўтаради. Маҳсулот етказиб берувчи эса бу харажатлардан озод бўлади. Франко-маҳсулот етказиб берувчи омборининг улгуржи баҳолари кенг қўлланилади. Маҳаллий саноат маҳсулотлари, шунингдек баъзи қурилиш материаллари ва бошқалар ҳам ана шундай баҳоларда сотилади. Истеъмолчи материалларни ўз транспорт воситалари билан етказиб берувчининг омборидан ташиб олганида ҳам ўша франко баҳолар қўлланилади.

2. Франко-маҳсулот жўнатиладиган станция (пристань) баҳолари маҳсулот етказиб берувчининг материални жўнатиш станциясигача (пристангача) ташиб олиб бориш билан боғлиқ қўшимча харажатларини ҳам ўз ичига олади. Аммо, вагонларга, кема, баржаларга ортиш харажатлари бундан мустасно. Маҳсулотни ортиш, маҳсулот етиб борган жойда уни тушириш, истеъмолчининг омборигача ташиб бориш харажатлари бу хил франко баҳосига кирмайди. Бу баҳолар амалда мол етказиб берувчини материалнинг тўлиқ ва сифати бузилмаган ҳолда ташиб олиб борилиши жавобгарлигидан озод этади.

3. Франко-маҳсулот жўнатиладиган станция-вагон баҳолари маҳсулотни ўз омборидан жўнатиш станциясига (пристанга, портга) ташиб бориш билан боғлиқ харажатларни, вагонларни шаҳобча йўлларга чиқариш, тепловозлар маневри учун тўловлар, маҳсулотни вагонларга (кемаларга) ортиш харажатлари, маҳсулотни жўнатаётганда бўладиган транспорт ташкилотлари томонидан жорий қилинган (масалан, маҳсулотни тарозига солиш) тўловлар маҳсулот етказиб берувчи зиммасига юкланади. Мазкур харажатлардан ташқари, маҳсулот жўнатиш станциясидан истеъмолчи омборига тушгунча, ўртада бўладиган барча ташиш, ортиш-тушириш харажатларини (франко-жўнатиш станцияси баҳоларида) истеъмолчи кўтаради.

Франко-маҳсулот жўнатиш станция-вагон баҳолари саноатимизда кенг қўлланилади. Бу хил франко баҳолар тошкўмирга, машинасозлик маҳсулотларининг деярли ҳаммасига, химиявий буюмларнинг кўп турига,

кўпгина қурилиш материалларига ва бошқа бир қанча материал ҳамда асбоб-ускуналарга жорий қилиниши мумкин.

4. Франко-маҳсулот тушириладиган станция-вагон баҳолари қора металлларга, нефть маҳсулотларига, ёғоч-тахта, цемент, дераза ойнаси, рубероидларга (томга ёпиладиган рулонларга), асбестли техникавий буюмларга, баъзи химия саноати маҳсулотлари ва бошқаларга жорий қилинади.

Франко-маҳсулот тушириладиган станция-вагон баҳолари қўлланилганда маҳсулот етказиб берувчи франко-жўнатиш станцияси, вагон, порт (биржа, кема) баҳоларига мувофиқ етказиб берувчи зиммасига қўйилган харажатлардан яна бошқа:

а) маҳсулот етказиб берувчи маҳсулотни темир йўлдан жўнатишда вагонларни тозалаш, уларни шаҳобчаларга чиқариб қўйиш харажатларини барча станция ва темир йўл тўловларини ва шунингдек, маҳсулотни жўнатиш пунктидан тушириш пунктигача темир йўл магистрали ва шаҳобчалардан олиб бориш харажатларини, юкларни тор изли темир йўлдан кенг изли темир йўлга кўчириш харажатларини тўлайди;

б) маҳсулотни дарё ва кўллар, сув омборлари, канал ва денгизлар орқали кема ва баржаларда, соллар ва қайиқларда олиб боришда супуриш, тозалаш, баржаларни юк ортиш жойига олиб келиш харажатлари, пристань харажатлари ва тўловлари, сув кира пули, маҳсулотни канал ва тўғонлардан ўтказиш пули ва шу кабиларни ҳам маҳсулот етказиб берувчи тўлади;

в) маҳсулот ҳам темир йўл ва ҳам сув транспорти орқали етказиб берилганда, “а” ва “б” бандларида кўрсатилган харажатлардан ташқари темир йўлдан сув транспортигача ёки аксинча сув транспортдан темир йўл вагонларига кўчириш харажатлари ҳам етказиб берувчи зиммасига тушади.

Франко-маҳсулот тушириладиган станция-вагон баҳоларини қўлланиб маҳсулот етказиб берилганидаги етказиб берувчи зиммасига тушадиган харажатларнинг кўп қисмини темир йўл ва сув кира пули ташкил этади.

5. Франко-маҳсулот тушириладиган станция баҳолари. Бу франко

кўлланилганида маҳсулотни шу станцияга етказиб бериш билан боғлиқ харажатларнинг ҳаммаси корхонанинг улгуржи баҳосига киритилади. Франконинг бу тури бундан олдинги франкодан шу билан фарқ қиладики, бу станцияда маҳсулотни тушириш харажатлари ҳам корхона улгуржи баҳосига киритилади.

6. Франко-истеъмолчи омбори баҳолари. Шу баҳоларда маҳсулот етказиб берилганида етказиб берувчи франко-маҳсулот тушириладиган станция баҳоларидаги транспорт харажатларини тўлаш билан бирга маҳсулот станция ёки пристанга етказиб берилганидан кейин истеъмолчи омборига туширишгача бўлган харажатларни ҳам тўлайди. Вагонларни темир йўл шаҳобчаларига ёки маҳсулот тушириладиган жойга олиб бориш ҳақи, тепловоз ёки кемаларнинг маневр қилиш ҳақи, вагон, кема ва солларни маҳсулот тушириладиган жойга олиб келиш харажати, маҳсулотни шаҳобча йўллардан олиб бориш ёки станциядан (пристандан) автотранспортда истеъмолчининг омборига ташиш, шунингдек, маҳсулотни вагон ёки кемадан тушириш, соллардан ёғочларни думалатиш харажатлари етказиб берувчи зиммасига тушадиган ана шу харажатлар киради.

Бундан ташқари, истеъмолчининг талабига мувофиқ маҳсулотнинг оғирлигини, юкларнинг ҳолатини текшириш учун олинадиган тўловлар, темир йўл ходимларининг хизмати учун ҳар бир вагондан олинадиган алоҳида тўлов, юкни сақлаш учун бериладиган тўлов, юклар келаётганлигини ва келганлигини хабар қилгани учун бериладиган тўлов, станциядаги транспорт-эксплуатация идорасининг хизмати билан боғлиқ харажатлар ва юк келтирилгандан кейин бўладиган бошқа ҳар хил харажат ва тўловлар ҳам етказиб берувчи зиммасига юкланади.

Франко-истеъмолчи омбори баҳолари маркетинг ва бошқа воситачи органларининг тажрибасида кам учрайди. Франко турига қараб прејскурантларда франко-маҳсулот жўнатиладиган станция-вагон баҳолари кўрсатилган. Маҳсулотнинг энг кўп қисми бўйича шу франколардан фойдаланилади. Режада кўрсатилган баҳоларда ҳисоблаш учун корхона

улгуржи баҳонигина эмас, балки энг муҳим баҳога кўшилмалар ва чегирмаларни ҳам билиш керак.

Маълумки, ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарларининг улгуржи баҳоси прејскурант жадвалида кўрсатилган баҳо бўлиб, унда ҳеч қандай устига қўйилган тўлов, чегирма, қўшимча ёки устама баҳо қўйилмайди. Улгуржи баҳолар сифати, ҳажми ва бошқа техникавий тавсифлари жиҳатидан стандарт ва техника шартлари талабларига тўла жавоб берадиган маҳсулотларга қўйилади. Лекин стандартларда минимал талаблар қўйилади. Бундан ташқари, стандарт ва техника шартлари белгиланган талаблардан йўл қўйиш мумкин бўлган четга чиқишларни ҳам назарда тутди. Сўнгра, истеъмолчиларнинг стандартларда кўрсатилмаган қўшимча талаблар қўйиш ҳоллари ҳам кўп бўлади. Бу шартларнинг ҳаммаси ҳам прејскурант жадвалларида кўрсатиладиган улгуржи баҳоларда ҳисобга олиниши мумкин эмас. Уларни ҳисобга олиш учун устама (қўшимча) тўлов ва чегирма тартиби жорий қилинади.

Маҳсулот ўзининг сифати, ҳажми, кафолат муддати ва шу каби бошқа томонлар билан белгиланган талаблардан юқори турса ёки стандарт ва техник шартлардаги зарурий талаблардан яхши томонлари билан фарқ қилса, ана шундай маҳсулотнинг улгуржи баҳосига қўшиладиган баҳо устама тўлов деб аталади. Устама баҳо тўловдан ҳамда чегирмадан асосий муддао маҳсулот етказиб берувчи, истеъмолчи ва маркетинг органларининг ишини яхшилашга рағбатлантиришдир.

Устама баҳо - тўлов маҳсулотнинг сифати стандартда кўрсатилганидан кўра яхшироқ ишлангани учун тўланади. Масалан, таркибида темир кўпроқ бўлган темир рудаси, кул камроқ бўлган тошкўмир ва ҳоказолар етказиб берилгани учун бундай руда ва тошкўмирга устама баҳо қўйилади.

Чегирма сифати пасайтирилган маҳсулотга белгиланади. У маҳсулот сифатини пасайтирган етказиб берувчига моддий таъсир кўрсатиш ва истеъмолчининг бу маҳсулотни қайта ишлашда сарф қиладиган ортиқча харажатларини қоплашга имкон бериши керак. Чегирманинг асосий турлари

тўртта: сифат, стандарт ва техник шартларни назарда тутилган даражадан пасайтирилгани учун қилинадиган чегирма; тежамсиз ҳажмидаги материаллар етказиб берилиб, натижада уни истеъмол қилишда технология жараёни қийинлашган ёки чиқит кўпайган тақдирда қилинадиган чегирма. Франко-маҳсулот тушириладиган станция баҳоси белгиланган маҳсулотни бошқа шаҳардаги истеъмолчи ўз транспорт воситалари билан ташиб олган тақдирда қилинадиган чегирма.

Маҳсулот етказиб берувчидан турли баҳолардаги материаллар олинган тақдирда маркетинг, таъминот-сотиш органларига берилладиган чегирма. Ҳар бир материалга режада баҳо ҳисоблаб кўйилади. Корхона улгуржи баҳоси, устама баҳо ва чегирма тақсим қилингандан кейин маҳсулотни ташиш харажатлари ҳисоблаб чиқилади.

Маҳсулотларни ташиш харажатлари транспорт турига, масофага, ташиш характерига, ташиладиган материалларнинг хоссалари ва характерига (ҳажми, оғирлиги ва ҳоказоларга) боғлиқдир. Темир йўл, автомобиль ва сув транспортидаги кира ҳақи тариф қўлланмасида кўрсатилади. Сўнгра юк ортиш-тушириш харажатлари ва маркетинг таъминот-сотиш органларининг устама баҳолари ҳисобланади. Юк ортиш-тушириш харажатлари жорий баҳо ва нормалар асосида белгиланади. Маркетинг ва таъминот-сотиш органларининг устама баҳоларини юқори раҳбар органлари тасдиқлайди. Омборлар олиб борадиган ишлар юзасидан белгиланадиган устама баҳолар маркетинг ва таъминот-сотиш органларининг маҳсулотларни омборларга ташиб келтириш, уларни сақлаш, ишлов бериш ва сотиш билан боғлиқ харажатларни қоплаши ва рентабелликнинг зарур даражасини таъмин этиши лозим.

Баҳоларнинг ўсиб кетиш сабаблари қуйидагилардан иборат:

- * талабнинг таклифдан ўсиб кетиши;
- * меҳнат ҳақининг ўсиши, меҳнат унумдорлигини ва товарлар ишлаб чиқаришдан ошиб кетиши;
- * асосий капитал, асбоб-ускуна, ишчи кучи ва ердан фойдаланиш

самарасининг пастлиги;

- * харидорларнинг бор товарларни, маҳсулотни ёппасига сотиб олиши;
- * сотувчиларнинг юқори нарх кўйиши;
- * давлатнинг маълум бир фавқулудда фаолияти (бюджет танқислиги),

молия-кредит бозоридаги носозликлар сабаб бўлиши мумкин.

Баҳоларнинг пасайишига таъсир этувчи омиллар эса қуйидагилардан иборат:

- * таклифнинг талабдан ошиб кетиши;
- * даромадлар ва меҳнат унумдорлигининг, товарлар ишлаб чиқаришни ўсишига тенг бўлиши;
- * асосий капитал, ишчи кучи ва ердан фойдаланиш самарасини оширганлиги;
- * харидорнинг товарни сотиб олишга ҳоҳиши йўқ бўлганда ва ҳ.к.

Нарх сиёсати оқилона олиб борилиши корхоналарга объектив жараёнларга таяниб баҳолар ўзгарилишига "чидам беришга" имкон беради.

13.3. Баҳоларни белгилаш стратегияси

Корхона баҳо белгилашга стратегик ёндашувда икки хил баҳо сиёсатини, биринчиси - ягона баҳо сиёсатини ёки иккинчиси - ўзгарувчан баҳолар сиёсатини қўллаши мумкин. Ягона баҳо сиёсатида корхона бир хил товарга ягона баҳо белгилайди. Бу баҳо барча харидорларга ҳар қандай шароитларда бир хилда таклиф этилади. Одатда талабнинг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўзгарувчан баҳолар сиёсатини ўтказишда бир хил товарнинг ўзини турли истеъмолчиларга бозор вазиятига қараб, ҳар хил нархларда сотиш йўли танланади. Баҳолар оқибат натижасида истеъмолчиларга маъқул келиши учун корхона улгуржи ва чакана сотиш доирасида баҳоларни бошқариш бўйича муайян тадбирларни амалга оширадilar. Бу борада психологик баҳо алоҳида аҳамият касб этади. Бундай баҳо белгилаш талабга қараб баҳони бошқариш усули ҳисобланади, бунда баҳо масалан, минг сўм

эмас, балки 999 сўм каби яхлитланмаган ҳолда белгиланади, яъни товарнинг нафлилик хусусиятлари яхшироқ эътиборга олинган.

Рағбатлантириш баҳосини белгилаш ҳам харидорни ўзига жалб қилишда муҳим роль ўйнайди. Бундай баҳони белгилашда харидор психологияси эътиборга олинади, яъни улар савдолашишни яхши кўришлари ва иккинчидан меъёрдаги нормадан паст нархлар истеъмолчини ўзига маълум даражада диққатини тортиши ҳисобга олинади. Шунинг учун ҳам бир қанча фирмалар ўзгарувчан баҳоларни фақат арзонлаштирилган товарларни сотишни рағбатлантиришдагина эмас, балки харидорларга баъзан қиммат товарларни ёки машҳур савдо маркаларига мансуб товарларни сотишда ҳам қўллайдилар. Бундан кутилган мақсад - харидорларни жалб этиш ва шу баҳонада бошқа товарларни ҳам одатдаги нархда сотиш имкониятига эга бўлишдир.

Харажатларнинг ўсиб бориши шароитида баҳоларни ошириш товар айланмасини ўстиришга имкон бермайди. Баъзан харажатларни кўпайиши фақат миқдорий томонларни ўзгартириш, оғирлиги, ҳажми, миқдори, ўлчамини қисқартириши билан қопланиши мумкин. Товарлар ассортиментини бошқариш, уларни ўзгартириш баъзи ҳолларда харажатлар ва баҳоларнинг ўсиш даражаси ишлаб чиқарувчиларни айрим маҳсулот турларига баҳони энг юқори талаб даражасида белгилашга мажбур этади. Бундай вазиятда фирмалар товар таркибини ўзгартириш ёки мутлақо янги товар таклиф этиши лозим. Ягона ва ўзгарувчан баҳолардан фойдаланган ҳолда фирма бозорга кириб боришида қуйидаги яна баҳо сиёсатларидан фойдаланиши мумкин: "қаймоғини олиш" ва бозорга "кириб келиш" сиёсатлари.

"Қаймоғини олиш" сиёсатида янги товарлар учун баҳо юқори даражада белгиланади. Бозор ўзлаштирилиб аста-секин тўйинишидан сўнг эса истеъмолчиларни янада жалб этиш мақсадида баҳо туширилади, товарларга арзонроқ баҳо белгиланади. "Қаймоғини олиш" сиёсати яхши натижа бериши учун товарларга бўлган талаб нархларга қисман таъсирчан бўлиши;

харидорлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларидан кам хабардор ва шу сабабли белгиланган суммани тўлашга тайёр туриши; бозорда товарга рақобат бўлмаслиги; бозор доирасида нарх сегментлари мавжуд бўлиб, улар муайян чегараларда нархни ўзгартириб туришига имкон бериши лозим. "Қаймоғини олиш" сиёсати фирмага барча харажатларни тез ва тўлиқ қоплаш имконини беради. Бу сиёсатнинг камчилиги юқори нархлар фойда беради ва рақиблар сонини кўпайтириб юборади, чунки унга кизиқувчилар сони кўпайиб кетади. Шунини ҳам ёдда тутмоқ лозимки, баҳолар ғоят юқори бўлса, бундай товар бозорда яхши ўтмаслиги мумкин, Чунки у харидорни чўчитиб юборади. Бу сиёсат маркетинг фаолиятида маълум ўзгаришлар ва шароитга мослашишларини амалга ошириш заруриятини кўяди. Масалан, нархларнинг пасайиб боришига қараб, реклама қилиш тартиби, таркиби ҳам ўзгариб боради, сотиш усуллари ўзгаради, тақсимлаш таркиби йирик магазинлардан кен истеъмол товарлари сотиладиган савда шаҳобчаларига ўтказилади.

"Кириб олиш" сиёсати паст нархларни жорий қилиш ва катта ҳажмли товар айланмасини амалга оширишга қаратилган сиёсатдир. Бунда товарларга паст баҳо белгиланади. Оқибатда товарларнинг сотиш ҳажмини кескин ошириб, товарни юқори нархларда сотишга қараганда кўпроқ тўлиқ даромад келтиради деб ҳисобланади. "Кириб олиш" кўпроқ бозор нарх сегментларига бўлинмаган ва юқори нархли товарларни харид қилишга тайёр бўлмаган шароитларда қўлланилади. Бу сиёсатни ижтимоий мавқеи унчалик баланд бўлмаган янги товарларга нисбатан қўллаш ўринли бўлади. "Кириб олиш" сиёсати фирмалар паст нархларни қўллаб бозорда рақобатчилари устидан ғалаба қозонадилар, аммо арзон нархлар стратегиясида зарар кўрмаслик нуқтасига етиш учун кўп миқдорда товар сотилиши керак. Товарларни жорий этиш жараёнида эса арзон нархлар зиён кўришга олиб келиши аниқ. Бунинг учун товар сотиш бозорларини кенгайтириш, янги сегментларни аниқлаш лозим.

Демак, "қаймоғини олиш" қиммат нархлар, "кириб олиш" эса арзон

нархлар сиёсатидир. Улар нарх белгилашнинг фавқулодда намоён бўлишидир. Бироқ, ҳар иккала стратегия ҳам маълум зарурий шароит - маълум вақт ва маълум муддатда, яъни керакли жойда ва жойида қўлланилса, яхши самара бериши маълум, акс ҳолда улар катта тўғрилаб бўлмас зарар ва қийинчиликларга олиб келади. Маълум фирма ва компаниялар фақат "қаймоғини олиш" ёки фақат "кириб олиш" сиёсатини, айримлари уларни биргаликда комбинациялаштирилиб қўллайдилар.

Нархларни белгилашда "рақобатда ғолиб келиш" стратегияси ҳам қўлланилади. Бу стратегия бозорга "кириб олиш" стратегиясининг бошқа бир кўриниши бўлиб, унинг мақсади яна чуқурроқ масалага - потенциал келажак рақобатчининг бозорга кириб келишини олдини олишга қаратилган. Унинг вазифаси бозорда рақобатчи корхона пайдо бўлгунга қадар кўпроқ товарни сотишга эришиш, харидорларнинг қалбига ўрнашиб олиб, янги рақобатчи корхонага йўл бермаслик тадбирларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Бу сиёсат баҳоларни иложи борица таннархга яқинроқ даражада белгилашни тақозо этади. Бунинг маъноси, олинадиган фойда миқдори кам бўлади ва, демак, фирмалар бозорда ҳаракат қилмоғи ва кўпроқ фойда олиш учун катта ҳажмдаги товарни сотишга эришмоқлари лозим. Шунинг учун ҳам бу сиёсат фирмадан бозорнинг кичик сегментида ҳаракат қилишни, тезкорлик билан уни ўзлаштириш, тезкорлик билан самарали натижага эришгач уни тарк этишни тақозо этади. Фирмаларнинг аксарият қисми баҳо белгилашни, аввало бозордаги баҳолар даражасини, рақобат даражасини эътиборга олган ҳолда амалга оширадилар. Бу ҳол одатда товарлар рақобатчилар маҳсулотидан ҳам фарқ қилганда, харидорнинг бозор нархидан хабардорлигида ва сотувчи бозор нархи устидан назорат қилиш учун ҳеч нарса қила олмаган ҳолда содир бўлади. Рақобат даражасидан юқори баҳолар алоҳида ҳолларда белгиланади. Масалан, фирма ўз хусусиятлари, сифати билан бошқа товарлардан фарқли товарлар ишлаб чиқараётган бўлса, ўз товарларини рақобатдош, бозор нархларидан юқори нархларда сотиши мумкин. Бундай баҳолар яна қуйидаги ҳолларда белгиланади:

* агар товар ягона, ноёб характерда ва патентлар билан муҳофаза қилинган бўлса; товарни яратиш ва ишлаб чиқариш ниҳоятда мураккаб ва катта меҳнат, куч талаб этса; товарнинг баҳоси харидор учун аҳамиятсиз бўлса;

* бозорнинг сифими янги рақобатчиларга тўғри келмаса;

* товарнинг фойдаланиш учун харидорларни ўрганишга катта маблағ ва куч талаб этса; ва ниҳоят фирманинг молиявий аҳволини яхши билмаган ҳолда ҳам юқори баҳо белгилаб кўриш мумкин. Агар юқорида кўрсатилган ҳолларга тескари бўлган ҳолатлар бўлган тақдирда товарларга рақобат даражасидан паст баҳолар белгиланади. Фирмаларнинг бундай баҳолар сиёсатидан фойдаланиши уларга харидорларни оғдириб олиш имконини беради.

13.4. Баҳоларни ҳисоблаш методикаси

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятида мавжуд шароитлардан келиб чиққан ҳолда баҳо ўрнатишнинг қуйидаги усулларида фойдаланилади: тўлиқ харажатлар; ўртача харажатлар, чегаравий (маржинал) харажатлар, ишлаб чиқаришнинг нормал (стандарт) харажатларига асосан, тўғридан-тўғри харажатларни ҳисобга олувчи мақсадли баҳо ёки мақсадли фойда нормаси.

Тўлиқ харажатлар усули - ҳисобланган баҳоларга асосланган. У товар ишлаб чиқариш ва реализация қилишдаги барча харажатлар асосида аниқланади. Бу ҳисоблаш усулини шартли равишда қуйидагича таърифлаш мумкин. Барча тўғридан-тўғри харажатлар асос учун олинади. Унга устама (накладной) харажатлар ва фойда қўшилади. Фойда тармоқ ўртача фойда нормасидан ҳисобланади. Бу ўртача фойда нормаси ссуда фоизига, ўртача капитал айланиши тезлигига ва тармоқдаги рақобат даражасига боғлиқ бўлади.

Ўртача харажатларга асосланган баҳо - асосан юқоридаги усулдек

ҳисобланади. Бир бирлик маҳсулот учун ўртача харажатлар (доимий ва ўзгарувчан) аниқланади. Агар конъюнктура кам даражада ўзгарса, яъни ишлаб чиқариш камроқ камайса ёки ошса, баҳо тўлиқ харажатлар даражасидан эмас, балки иқтисодий циклнинг ўртача харажатларига таяниб аниқланади. Бу усулдан фирма маълум муддат ичида баҳоларни олдинги даражада ушлаб туриш мақсадида кўпроқ фойдаланади.

Чегаравий харажатлар усули ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олиш имконини беради. Бу усулдан фирма ишлаб чиқариш миқдорини ошириш, бозорда катта улушга эришиш ва сотишни кенгайтиришга эришиш мақсадида фойдаланади. Чегаравий харажатлар - ишлаб чиқаришнинг бир бирлик маҳсулотга ошиши натижасида умумий харажатларнинг ўзгаришини билдиради. Чегаравий харажатлар ўртача харажатлардан юқори ёки паст бўлиши мумкин. Бу талабнинг характери ва ошиши кўламига; унинг ўзгариш даврига, мавжуд бўлган қувватлар билан талабни қондириш имкониятига ва бошқа омилларга боғлиқдир.

Агар ўсиб бораётган талабни қондириш учун мавжуд қувватлар оширилмаса, чегаравий харажатлар ўртачадан кам бўлади. Чунки чегаравий харажатлар ўзгарувчи харажатларга асосланса, ўртача харажатлар доимий харажатлар плюс ўзгарувчи харажатларга асосланади. Агар, бордию, талабнинг ошиши доимий бўлса, уни қондириш учун ишлаб чиқариш харажатларининг барча унсурларини (ўзгарувчан ва доимий харажатларни) ўзгартиришга тўғри келади ва чегаравий харажатлар ўртачадан юқори бўлади. Баҳони ҳисоблашнинг бу усули қазиб олиш ва қайта ишлаш тармоқларида кенг қўлланилади. Бунга сабаб, шу тармоқларда ишлаб чиқаришнинг кенгайиши натижасида ишлаб чиқариш харажатлари ҳам кескин ошади.

Баҳоларнинг нормал (стандарт) ишлаб чиқариш харажатлари асосида ҳисоблаш усули - махсус баҳоларни ҳисоблаш усули саналади. Бу усулда - баҳолар ҳақиқий харажатлардан эмас, балки мавжуд ишлаб чиқариш

шароитида, мавжуд моддий ва қиймат нормативлари асосида ҳисобланади. Бу ерда харажатлар ишлаб чиқариш бошлангунча ҳисоблаб чиқилади. Маҳсулот таннархи калькуляцияси хом-ашё ва материалларга ўрнатилган нормативларидан, ишчи кучига ҳақ тўлаш харажатлари нормасидан ва устама (накладной) харажатлардан олинади. Бошқача қилиб айтганда, баҳоларни ҳисоблаш ишлаб чиқариш қувватларини юклаш нормал миқдорига нисбатан амалга оширилади. Умуман ишлаб чиқариш қувватларининг 80 фоиз юкланганлиги нормал ёки стандарт ҳисобланади.

Мақсадли баҳо ёки мақсадли фойда нормаси усули тўғридан-тўғри харажатларни ҳисобга олади. Бу усулда ҳам асос қилиб қувватларни маълум бир юкланганлик даражасига тўғри келувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Бироқ фойдани ҳисоблашга ёндашиш бошқача, яъни фирма ўз маҳсулотига олдиндан шундай баҳо ўрнатадики, унда фойданинг аниқ бир миқдори ўрнатилган бўлади.

Юқорида кўриб чиқилган усуллардан қайси бирини танлаш ишлаб чиқариш миқдорига, бозордаги вазиятга ва бозорни қамраб олиш даражасига, баҳонинг ўз характериға (вақтинчаликми ёки нисбатан доимийми), товар туриға ва уни бошқа товарни ўрнини боса олишиға таянади. Албатта, товарнинг ҳисоблаб чиқилган баҳоси ҳали унинг ҳақиқий бозор баҳоси дегани эмас. Бозор баҳоларини бозор тартибга солади. Ҳисоблаб чиқилган ва ҳақиқий бозор баҳоларининг нисбати турличадир. Умумий қонуният шундаки: фирма бозорда қанчалик мустаҳкам мавқега эға бўлса ва фирмада қанчалик маркетинг стратегияси тажрибаси кўп бўлса, фирманинг ҳисоблаб чиқилган баҳолари бозор баҳосига шунчалик яқин бўлади.

Янги ассортиментни лойиҳалаш, тажриба ва серияли нусхаларни яратиш, реклама товар ҳаракатини тезлаштирувчи бошқа усуллари йирик серияли ва оммавий ишлаб чиқаришдагидан кўра кўпроқ харажат талаб қилади. Шунинг учун бундай товарлар ҳаётийлик даврининг ривожланиш ва етуклик даврида баҳолар аста-секин пасаяди.

Товарнинг эскириш даврида баҳолар барқарорлашади ва товарнинг

бозордан чиқиш даврида баҳо минимал бўлади. Шунга қараб баҳода акс этган фойда ҳам ўзгариб боради яъни: зарардан то минималгача (товарнинг бозорга киритилиш босқичида), ўртача пастдан то ўртагача (ривожланиш босқичида); максимал (етуклик босқичида), ўртачадан то ўртачадан пастгача (товарнинг эскириш даврида); минимал (товар ҳаётийлик даврининг сўниш (ўлиш) босқичида). Маркетинг стратегиясининг асосига товарнинг сифати ва рақобатбардошлиги қўйилиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхоналарда нарх сиёсатининг мақсад ва асосий йўналишларини таърифланг.
2. Корхоналар нарх сиёсатига таъсир этувчи омилларни санаб беринг.
3. Нархларни шакллантириш методлари нималардан иборат?

14-боб. Корхонада инқирозга қарши молиявий бошқарувни ташкил этиш асослари

14.1. Инқирозга қарши бошқариш тушунчаси ва унинг вазифалари

Инқироз мазмунан корхонада иқтисодий аҳволнинг корхона фаолияти давом этишига хавф соладиган даражада кескинлашувини ифодалайди. Унинг заминида макроиқтисодий даражада юзага чиқаётган салбий жараёнлар ҳам, корхонада менежментнинг қониқарси олиб борилиши ҳам ётиши мумкин. Аслида бозор рақобати ва бозор конъюнктураси ўзгаришларга дучор бўладиган шароитларда ҳеч бир корхонанинг инқирозга дуч келмаслиги кафолатланган эмас. Шунинг учун ҳар бир молиявий менежер инқирозга қарши бошқарувчи ҳам бўлиши лозим.

Инқирозга қарши чоралар макродаражадаги чора-тадбирларни ўз ичига олади ва микродаражадаги тадбирлар таъсирчанлиги ва реал натижалари макроиқтисодий вазиятга ҳам ўта муҳим равишда боғлиқ бўлади. Макроиқтисодий чоралар йўналишларини қуйидагича таърифлаш мумкин.

Биринчидан – корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш. Бу вазифа, аввало, иқтисодиётнинг асосий тармоқлари, экспортга йўналтирилган ва маҳаллийлаштириладиган ишлаб чиқариш қувватларига тегишлидир.

Иккинчидан – жаҳон бозори жорий конъюктурасига сезиларли равишда боғланган ва экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш.

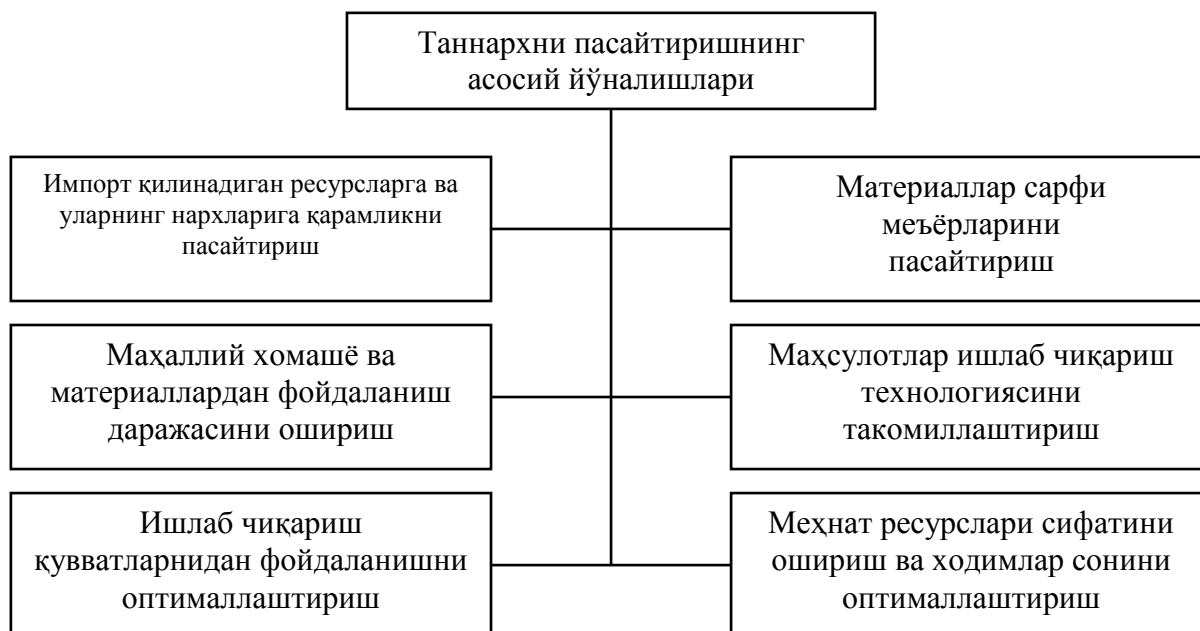
Учинчидан – қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш.

Чунончи таннархни оптималлаштиришнинг қуйидаги усуллари қўлланиши мумкин:

- импорт ресурсларга ва уларнинг нархларига қарамликни пасайтириш;
- материаллар сарфи меъёрларини қайта кўриб чиқиш;
- маҳаллийлаштириш даражасини кучайтириш орқали таннархни камайтириш;
- маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни оптималлаштириш;
- ишчилар ва ходимлар сонини оптималлаштириш.

Чизма 14.1

Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Тўртинчидан – электроэнергетика тизимини модернизация қилиш, энергия истеъмолини камайтириш ва энергия тежашнинг самарали тизимини жорий этиш чораларини амалга ошириш.

Бешинчидан – жаҳон бозорида рақобат кучайиб бораётган бир шароитда, ички бозорда талабни рағбатлантириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолишда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлашда тайёр маҳсулот, бутловчи қисмлар ва

материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш лойиҳалари аҳамиятли ўрин тутди.

Инқирозга қарши бошқариш – корхонани молиявий–хужалик фаолиятини соғломлаштиришга ва уни инқироздан чиқаришга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб ва амалга оширишдир. Россиялик олим Носова Н.С. Инқирозга қарши бошқарувига қуйидагича таъриф берган: «Инқирозга қарши бошқарув – бу мураккаб жараён бўлиб, ўз ичига инқироз ҳолатини олдиндан кўриш, инқирозни аниқлаш ва унинг пайдо бўлиш кўринишларини аниқлаш, корхонани келажақда ривожланиши учун тизимга инқирознинг таъсирини максимал даражада пасайтириш ва юмшатиш йўллариини излаб топишдир»⁶. Демак, инқирозга қарши бошқариш бу инқироз туфайли содир бўлаётган салбий жараёнларни тўхтатиш ва олдини олиш, жараёнларга ижобий тус бериш ва ижобий йўналганликни келажақда сақлаб туришга қаратилган чора-тадбирларни олиб боришдир. Шундай қилиб, инқирозга қарши бошқаришни асосий вазибалари қуйидагилардир:

- корхонадаги салбий ҳолатларнинг олдини олиш;
- инқироз ҳодисалари сабларини аниқлаш ва баҳолаш;
- оқибатларни бартараф чораларини ишлаб чиқиш;
- бу чораларни амалга ошириб инқироз жараёнларига чек қўйиш.

Инқирозга қарши менежмент аслида фақат инқироз даврида эмас, балки ундан олдин ҳам олиб борилиши керак, яъни инқирозга қарши бошқарув молиявий менежментнинг ажралмас қисмига айлантирилиши лозим. Кўпинча бу хатарларни бошқариш ва пасайтириш чоралари кўринишида амалга оширилади.

Инқирозни олдини олиш ўз таркибига қуйидагиларни олади:

- корхонада молиявий-иқтисодий мониторинг олиб борилиши ўтказиш;
- салбий жараёнлар ва тенденцияларни ўз вақтида аниқлаш;

- корхона масъулият марказлари фаолиятини объектив (холис) баҳолаб бориш;

- молиявий бошқарув қарорлари қабул қилиниш ва амалга оширилишида инқирозга қарши мазмун ҳам бўлишига эътибор қаратиш.

Инқироз пайтида эса корхонада молиявий бошқариш бевосита ўз олдига қуйидаги мақсадларни қўяди:

- корхонада молиявий тангликни бартараф этиш ва молиявий ҳолатни яхшилаш;

- ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш ҳажмини ошириш;

- корхона харажатларни оптималлаштириш;

- даромадларни кўпайтириш;

- ички номутаносибларни бартараф этиш.

14.2. Инқирозга қарши бошқариш усуллари ва босқичлари

Молиявий менежментда инқирозга қарши бошқаришда қатор усуллар кенг қўлланади.

1.Харажатларни қисқартириш усули. Ҳар бир корхона инқироз шароитида молиявий қийинчиликларга дуч келади. Шунинг учун бу ҳолатда корхонада харажатлар қисқарилади. Уларни қисқартириш асосан корхонанинг асосий фаолиятига тегишли бўлмаган харажатлар бўйича олиб борилади. Корхонада ходимларга бўлган муносабатлар ҳам кўриб чиқилади, масалан уларнинг сонини қисқартириш, уларга иш ҳақларини камайтириш ва ҳ.к.

2.Оптимал ҳисоботни ташкил этиш. Корхонада инқироз вақтида оптимал ҳисоботни жорий этиш мақсадга мувофиқ бўлади, яъни ҳисоботни корхонадаги аҳволни аниқ ва объектив ёритиб бериши керак бўлади. Бунинг учун баъзида ҳисоб юритиш тизимини қайта кўриб чиқиш зарур бўлади.

⁶ Носова Н.С. Антикризисное управление. Fictionbook. ru

Айниқса, пул маблағлари оқимлари ҳақида мълумотлар ва рентабеллик кўрсаткичлари объектив таҳлил учун хизмат қилиши лозим.

3. Корхона тузилмасини реорганизация қилиш. Бу усул компаниянидаги фирмаларни ажратиб еки булиниши орқали корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилашини, капитални диверсификациялашни ҳамда бозор қийматини йукотишларини олдини олиш мумкин бўлади.

4. Пул маблағларини ошириш усули. Унда пул маблағларини ошириш инқирозга қарши тадбирларни етарли даражада молиялашга имконият яратади. Бунда корхонадаги асосий каналлар бўйича пул оқимларини куўайтириш йўллари кўриб чиқилади.

5. Корхона ривожланишининг асосий йуналишларини ишлаб чиқиш. Унда корхона фаолиятини чуқур таҳлил қилиш орқали инқирозни бартараф этиш бўйича стратегияни ишлаб чиқилади. Стратегияни ишлаб чиқиш жараёнида ташқи ва ички муҳит таҳлили ва уларга таъсир этаётган омилларни кўриб чиқиш лозим бўлади.

Умуман олганда, корхонани инқироздан чиқариш бошқарувида бир неча босқичлар мавжуд:

1- корхонанинг молиявий-иқтисодий аҳволини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва диагностикалаш;

2- аниқланган вазиятда корхонанинг аниқ мақсадларини ва вазифаларини ойдинлаштириш;

3- корхонани инқироздан чиқариш бўйича корхона имкониятларига монанд келадиган муайян стратегияни танлаш.

Корхонани инқироздан чиқариш жараёни босқичлари қуйидагича:

1-босқич Инқирозни келиб чиқиш сабаби бўлган марказни аниқлаш. Корхонада инқирозга ҳар хил муаммолар олиб келиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш харажатларининг ошиши, дебитор қарздорлигининг ошиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш ҳажмларни пасайиши ва

хоказо. Корхонани инқирозга олиб келган муаммолар марказини излаб топиш лозим.

2-босқич - бу ходимлар билан ишлашдир. Хар бир компания инқириз вақтида ўз ходимлари билан муносабатларини кўриб чиқиши лозимдир. Кўпинча ходимлар штат бирликларини қисқартиришга ва маошларни пассивлаштиришга ёки рағбатлантириш фондларини қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш талаб этилади.

3-босқич - бу ишлаб чиқариш харажатларини қисқартиришдир. Ишлаб чиқариш харажатлари корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатига таъсир этмаслиги лозим, чунки бу ҳолат унинг сотилиш ҳажмини камайишига олиб келиши мумкин. харажатларни қисқартириш асосан ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар, ассортиментни танлаш, иш ҳақини камайтириш, илмий изланишларни камайтириш, арзон хом ашё кидириш, хўжалик харажатларини камайтириш орқали амалга оширилади.

4-босқич. Сотишни рағбатлантириш, масалан корхона фаолиятига қараб сотиш ҳажмларини ошириш турли йўллари мавжуд. Масалан, ҳар хил чегирмалар ва акциялар орқали сотиш ҳажмларини ошириш мумкин.

5-босқич - пул оқимларини оптималлаштириш. Бу корхона томонидан турли тадбирларни ўтказиш буйича амалга оширилади. Масалан, ҳар кунлик пул маблағлари балансини солиштириш, тўлов реестрларини тузиш, ишлатилмаган асбоб-ускуналарни ва хом ашёларни сотиш, олдиндан тўлаётган харидорларга чегирмалар бериш, маҳсулотни насияга сотишда муддатни камайтириш.

6-босқич. Кредиторлик қарздорлигини реструктуризация қилиш. Бу эса қарздорликни қимматли қоғозларга алмаштириш, қарздорликни ўчириш, муддатини узайтириш ва дебитор қарздорликни корхона кредиторларига ўтказиш йули билан амалга оширилиши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхоналарда инқирозга карши молиявий бошқарувнинг мазмун-моҳияти нимада?
2. Корхоналарда инқирозга карши молиявий бошқарувнинг бош мақсадини таърифланг.
3. Корхоналарда инқирозга карши молиявий бошқарувнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
4. Корхоналарда инқироз ҳолатларининг олдини олиш масалалари қандай хал этилади?

15-боб. Корхоналар фаолиятида банкротлик амалиёти ва унинг ташкилий хусусиятлари

15.1. Банкротлик тушунчаси ва аломатлари

Банкротлик - бу пул мажбуриятлари тўлаб берилмаслиги оқибатида корхонанинг мажбурий тугатилишидир. Банкротликнинг бевосита ифодаси корхонанинг ўз қарздорлик мажбуриятларини тўлаб бериш (векселни муддатида тўлаш, банк қарзларини қайтариш ва ҳ.к.) имконияти йўқлигида кўринади. Бу эса корхонани мажбурий сотилишига, кредиторларнинг талабларини эса сотилган мулк ҳисобидан қондирилишига олиб келади.

Банкротликнинг аломатлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, юридик шахсларнинг пул маблағлари бўйича тўлашга қодир эмаслиги, аниқлик киритилмаган бўлса, тегишли мажбуриятлар ва тўлов мажбурияти юзага келган кундан эътиборан **олти ой** давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, бундай ҳолат **банкротлик аломати** деб этироф этилади.

Иккинчидан, жисмоний шахс (юридик шахс мақоми олмасдан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс)нинг пул маблағлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва мажбурий тўловларни тўлашга қодир эмаслигини, ёки, агар тегишли мажбуриятлар ва тўловларни бажариш санаси бошланган пайдан эътиборан **уч ой** давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса ҳамда мажбуриятлар унга тегишли мол-мулкнинг қийматидан ошиб кетган бўлса, банкротлик аломатлари юзага келган бўлади.

Демак, хўжалик юрителик субъектининг **банкрот бўлиши деганда**, унинг қарз мажбуриятлари мол-мулкидан ошиб кетганлиги сабабли товарлар (ишлар, хизматлар)га ҳақ тўлашга ва бошқа кредиторларнинг талабларини қондиришга, шу жумладан, бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларига мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади.

Қонунчиликка биноан банкрот деб эътироф этилган корхонанинг мол-мулки унинг қарз мажбуриятлари бўйича даъволарни қондиришга қонунчиликда белгиланган тартибда йўналтирилади. Корхонанинг мол-мулки мазкур даъволарни қондириш учун етарли бўлмаган ҳолларда корхона раҳбарларининг ёки эгаларининг мулкий маъсулияти қонунчиликда белгилаб қуйилган. Маъсулияти чекланган корхоналарда (акциядорлик жамиятлари ҳам улар жумласига киради) корхона мулкдорлари корхона мажбуриятлари бўйича жавобгар эмаслар. Лекин корхона эгаларининг қасддан ҳаракатлари банкротликка олиб келган ҳолларда бундай жавобгарлик вужудга келади. Хусусий корхоналарда мулк эгалари корхона мажбуриятлари бўйича **жавоб берадилар**, чунки улар корхонани бевосита тасарруф этадилар.

Банкротлик таомилини қўллаш эҳтимоли бозор иқтисодиёти субъектларининг рақобат шароитларида юксак маъсулият ва ўзига нисбатан талабчанлик руҳида ишлашини таъминлайди. Айни пайтда бу тартиб корхона кредиторларининг манфаатларини ҳимоя қилади, чунки улар интизомсиз қарздорларга нисбатан банкротлик таомилини қўлланиши ҳақида **хўжалик судига** даъво билан мурожаат қилишлари мумкин.

Юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик, фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар ўз мажбуриятлари юзасидан ўзларининг жами мол-мулклари билан жавобгар бўладилар.

Мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда қарздор ўз қарзлари бўйича қонун ҳужжатларда белгилаб қуйилган тартиб ва миқдорларда жавобгар бўлади. Қарз ундиришга тортилиши мумкин бўлмаган мол-мулк қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ёлланиб шартнома (контракт) бўйича ишловчи шахслар хўжалик юритиш субъектларининг қарзлари бўйича мулкий жавобгар бўлмайдилар.

15.2. Банкротликда қўлланиладиган тушунчалар

Банкротликда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

банкротлик (иктисодий ночорлик) - хўжалик суди томонидан эътироф этилган, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини тўла ҳажмда бажаришга қодир эмаслиги;

келишув битими - тарафларнинг суд низосини ўзаро ён бериш асосида тугатиш тўғрисидаги битими;

кредиторлар - қарздор пул мажбуриятлари бўйича ва (ёки) мажбурий тўловлар мажбуриятини бажариш бўйича қайси юридик ёки жисмоний шахс олдида жавобгар бўлса, айти шу юридик ёки жисмоний шахслар (қарздор қайси фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилганлиги учун жавобгар бўлса, айти шу фуқаро, шунингдек ўз иштироқидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича қарздор юридик шахснинг муассислари (иштироқчилари) бундан мустасно);

кредиторлар йиғилиши (кредиторлар қўмитаси) вакили - банкротлик тўғрисидаги ишда иштироқ этишига кредиторлар йиғилиши ёки кредиторлар қўмитаси томонидан ваколат берилган шахс;

кузатув - хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг мол-мулки бут сақланишини таъминлаш, қарздорнинг молиявий аҳволи таҳлилини ўтказиш мақсадида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза қабул қилинган пайтдан эътиборан кейинги таомилга қадар қўлланиладиган банкротлик таомили;

мажбурий тўловлар - давлат бюджетига ва давлат мақсадли жамғармаларига тўланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

мораторий - қарздор юридик шахс томонидан пул мажбуриятлари ва (ёки) мажбурий тўловлар мажбурияти бажарилишини тўхтатиб туриш;

пул мажбурияти - қарздорнинг фуқаролик-ҳуқуқий шартномаси бўйича ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа асосларга кўра кредиторга муайян пул суммасини тўлаш мажбурияти;

суд бошқарувчиси (муваққат бошқарувчи, санация қилувчи бошқарувчи, ташқи бошқарувчи, тугатиш бошқарувчиси) - банкротлик таомилларини ўтказиш мақсадида хўжалик суди томонидан тайинланган шахс;

судгача санация қилиш - қарздор юридик шахснинг муассислари (иштироқчилари) ёки унинг мол-мулки эгалари, кредиторлар ва бошқа шахслар томонидан қарздорнинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда банкротлигининг олдини олиш мақсадида кўриладиган чора-тадбирлар;

суд санацияси - хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда кредиторлар олдидаги қарзини узиш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини санация қилувчи бошқарувчига ўтказмаган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомили;

ташқи бошқарув - хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини ташқи бошқарувчига ўтказган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомили;

тугатишга доир иш юритиш - хўжалик суди томонидан кредиторларнинг талабларини мутаносиб равишда қондириш ҳамда қарздорни қарзлардан қутулган деб эълон қилиш мақсадида банкрот деб топилган қарздорга нисбатан қўлланиладиган банкротлик таомили;

шаҳарни ташкил этувчи корхона ҳамда унга тенглаштирилган корхона - ходимлари уларнинг оила аъзоларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда тегишли аҳоли пункти аҳолисининг камида ярмини ташкил этувчи ёки ходимларининг сони камида уч минг киши бўлган ёхуд давлатнинг мудофаа қобилияти ва хавфсизлиги сақлаб турилишини таъминловчи ёки табиий монополиялар субъекти бўлган юридик шахс;

қарздор - пул мажбуриятлари бўйича кредиторларнинг талабларини кондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир бўлмаган юридик шахс ёки яқка тартибдаги тадбиркор;

қарздор муассисларининг (иштирокчиларининг) ёки қарздор мол-мулки эгасининг вакили - банкротлик таомили ўтказилаётганда қарздорнинг муассислари (иштирокчилари) ёки қарздор мол-мулкининг эгаси ваколат берган шахс;

15.3. Банкротлик ҳолатига олиб келувчи кўрсаткичлар

Банкрот бўлишга олиб келган зайри қонуний хатти-ҳаракатлар деганда, корхоналар, мулкдорлар, кредиторлар ёки ўзга шахсларнинг қасддан ёки бепарволик оқибатида содир этган, хўжалик юритиш субъекти ёхуд кредитор (кредиторлар)га зиён етказган хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ қоидабузарликлар тушунилади. Жумладан, *қуйидагилар зайри ҳуқуқий хатти-ҳаракатларга киради:*

- қарздор мол-мулкининг ҳаммасини ёки муайян қисмини ёхуд унинг мажбуриятларини яширганлик;
- қарздорнинг хўжалик фаолиятини амалга ошириши билан боғлиқ ҳисоб-китобга доир ҳар қандай ҳужжатни яширганлик, йўқ қилиб юборганлик, қалбакилаштирганлик;
- мол-мулкни (шу жумладан, пул маблағларини) яшириш мақсадида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берганлик;
- бухгалтерия ҳужжатларига зарур қайдларни киритмаганлик;
- қарздорнинг қарзга олинган ва ҳақи тўланмаган мол-мулкининг ҳаммаси ёки муайян қисмини сотганлик, йўқ қилиб юборганлик, гаровга қўйганлик;
- мансабдор шахслар ёки мулкдорларнинг шахсий манфаатлари, учинчи шахсларнинг манфаатлари йўлида хўжалик юритиш субъектининг тўловга лаёқатсизлигини баттар кучайтирганлик;

- кредиторлардан сийлов олиш ёки уларга тегишли тўловларни бўлиб-бўлиб тўлашга эришиш учун кредиторларни чалғитиш мақсадида ўзини ёлғондан (сохта) ночор деб эълон қилганлик;
- кредитор (кредиторлар) га зиён етказиш мақсадида бошқа ҳар қандай усул билан хўжалик юритиш субъектини атайин банкротликка дучор қилганлик;
- бошқа кредиторларга зиён келтирган ҳолда муйян кредиторларнинг талабларини қондиришга афзаллик берганлик, талабнинг ана шундай йўсинда қондирилишига рози бўлганлик;
- солиқлар ва қарзларнинг тўлашдан қочиб қутулиш мақсадида қарздорнинг атайин ўзини-ўзи тугатганлиги.

Банкрот бўлишга олиб келган ғайри ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар содир этган шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Қарздор корхонанинг ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисида ва банкрот бўлишлиги ҳақида расмий равишда эълон қилиш хусусидаги қарорни хўжалик юритиш субъекти ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни **тўлай олмаслигини ва унинг тўлов қобилиятини тиклаш имконияти йўқлиги таҳлил натижасида** аниқлангач қабул қилинади. Корхонанинг ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисидаги қарорга рози эмаслик хўжалик судида **банкрот бўлганлигига** доир иш қўзғатишга сабаб бўлади.

Қарздор корхона, мазкур хўжалик юритиш субъекти мол-мулкнинг эгаси, унинг ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисидаги қарорни тасдиқлаган пайдан эътиборан хўжалик юритиш субъекти **тугатилиш жараёнида деб ҳисобланади.**

Қарздор корхона ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисидаги эълон **расмий матбуотда** чоп этилади.

Корхона фаолиятини баҳолашда, аввало, унинг **тўловга қобиллиги** ва **молиявий барқарорлиги кўрсаткичларидан** келиб чиқилади. Шунинг учун молиявий ҳолатни чуқур таҳлил қилиш айти шу кўрсаткичлардан бошланади.

Юқорида қайд этилганидек, **тўловга қобиллик** деганда, корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари бўйича ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда ҳисоб-китобларни амалга оширишга қодирлиги тушунилади. Бундай мажбуриятларига иш ҳақи бўйича ходимлар билан, олинган товар-моддий бойликлар ва кўрсатилган хизматлар учун мол етказиб берувчилар билан, ссудалар бўйича банклар билан ва бюджет билан ҳисоб-китоблар ва бошқалар киради.

Тўловга ноқобиллик вақтинчалик ҳамда узоқ муддатли, доимий бўлиши мумкин. Бунинг сабаблари ички, яъни молиявий ресурсларнинг етишмаслиги, сотувлар ҳажми ва тегишли равишда тушумнинг камлиги, айланма маблағлар етарли эмаслиги ҳамда ташқи битимлардан тўловларнинг ўз вақтида келмаслигига боғлиқдир.

Тўловга ноқобиллик белгилари балансни ўқишдаёқ оқсаётган, қаноатлантirmайдиган моддаларнинг мавжудлиги ва зарарлар акс этиши билан кўзга ташланади.

Тўловга қобилликнинг энг аниқ умумлаштирилган кўрсаткичи сафарбар **ликвидлик коэффиценти** бўлиб, у барча **оборот маблағларини** сафарбар қилганда, корхона қисқа муддатли мажбуриятларнинг қандай қисми қоплаши мумкинлигини кўрсатади.

Тўловга қобилликни тавсифлаш кўрсаткичларининг асосийларининг ҳисобланишини кўрсатиб чиқамиз.

Муддатли ликвидлик коэффиценти ликвидлик ёки қоплаш коэффицентининг бир тури бўлиб унда суръатда фақат пул маблағлари, қисқа муддатли қўйилмалар ва соф дебиторлик қарзи ҳисобга олинади. Товар-моддий заҳиралар мажбуран сотилганда олинadиган пул маблағлари уларни харид қилгандаги харажатлардан анча кам бўлади.

Чунончи, хорижий иқтисодчилар маълумотларига қараганда, банкрот бўлган корхоналарни тугатиш пайтида олинadиган маблағ ишлаб чиқариш заҳиралари ҳисобидаги қийматнинг кўпи билан 40 фоизини ташкил этади.

Муддатли
ликвидлик

пул маблағлари, қисқа муддатли қўйилмалари ва соф дебиторлик қарзи (170-сатр 1-шаклдан 290-сатр 1-шаклдан)

Коэффициенти = _____
қисқа муддатли мажбуриятлар (1 шакл 420 сатрдан – 530 сатргача)

Бунда кавс ичида бухгалтерия балансидан олинадиган кўрсаткичларнинг сатр рақамлари берилган.

Бу коэффициентнинг қиймати 1 дан кам бўлмаслик керак, деб ҳисобланади. Муддатли ликвидлик коэффициентининг жуда юқори кўрсаткичи соф дебиторлик қарзнинг асоссиз равишда ўсиб кетиши натижасида бўлиши мумкин.

Жорий ликвидлик коэффициенти корxonанинг хўжалик фаолиятини юритиш ва қисқа муддатли мажбуриятларни ўз вақтида сўндириш учун оборот маблағларига эгаллигини ақс эттиради. Жорий ликвидлик коэффициенти корхонада мавжуд ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарз ва бошқа маблағлари амалдаги қийматининг (баланс активи 2-бўлими якунлари йиғиндиси) банк қисқа муддатли кредитлари, қисқа муддатли қарзлар ва кредиторлик қарзи кўринишидаги энг қисқа муддатли мажбуриятларга (баланс пассиви 2-бўлими якуни, бундан 400,410,380,370 сатрлар чегирилади) нисбати сифатида ҳисоблаб чиқилади.

Жорий ликвидлик коэффициентини ҳисоб - китоб қилиш учун қуйидаги формула қўлланади:

$$K1 = \frac{A_2}{540 - (400 + 410 + 370 + 380)}$$

Бунда A2 - баланс активининг 2 бўлими якуни.

Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти корхонада молиявий барқарорликни таъминлаш учун зарур ўз оборот маблағлари

мавжудлигини кўрсатади. Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициентини ўз маблағлари манбалари (баланс пассивнинг 1 бўлими яқуни) ва асосий маблағлар ҳамда бошқа оборотдан ташқари активлар (баланс активнинг 1-бўлими яқуни) айирмасининг корхонада мавжуд ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган қурилиш, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзи ва бошқалар кўринишидаги оборот маблағлари (баланс активи 2-бўлими яқуний йиғиндиси) амалдаги қийматига нисбати сифатида аниқланади. Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициентини ҳисоблаш формуласи қуйидаги кўринишига эга:

$$K2 = \frac{П1 - П2}{A2}$$

Бу ерда П1- баланс пассивнинг 1-бўлим яқуни,
П2- баланс пассивининг 2- бўлим яқуни,
A2- баланс активининг 2- бўлим яқуни.

Қуйидаги шартлардан бири бажарилмаса, корхона баланси таркиби қониқарсиз, **корхона эса тўловга ноқобил деб топилади.**

1). Ҳисобот даври охирида жорий ликвидлик коэффициенти 2-дан кам қийматган эга бўлса.

2). Ҳисобот даври охирида ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти 0,1 дан кам қийматга эга бўлса.

Корхонанинг тўловга ноқобил деб топилиши унинг ночорлигининг тан олинисини англатмайди, эгасининг фуқаролик ҳуқуқий жавобгар бўлишига олиб келмайди. Бироқ, иқтисодий аҳволи оғирлашган корхона фаолияти корхоналар иқтисодий ночорлиги масалалари билан шуғулланувчи давлат органлари назорати остига олинади. Корхона раҳбарлари ва эгалари тегишли равишда огоҳлантирилади. Бу корхона молиявий ҳолатининг оператив назоратини таъминлаш ва **ночорликнинг олдини олиш** бўйича вақтида чоралар кўришга, шунингдек, корхонанинг танг ҳолатдан мустақил чиқишини рағбатлантиришга имкон беради.

Кредиторлар даъволари бўйича корхоналар ночорлиги тўғрисида иш кўрилатганда хўжалик судларининг расмий талаби билан юқорида кўрсатилган *коэффициентлар қийматларига асосланиб*, корхонанинг молиявий ҳолати ва баланси таркибини баҳолаш ҳақида хулоса тайёрланади. Мазкур вазифа **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 28 декабрдаги “Республикаси Давлат мулки қўмитаси ҳузуридаги корхоналар иқтисодий ночорлиги ишлари бўйича қўмита фаолиятини ташкил этиш мақсадлари” тўғрисидаги 465-сонли қарорига** мувофиқ шу қўмита зиммасига юкланган.

Корхонанинг ночорлиги, корхона раҳбарларига нисбатан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 11 декабрдаги ПФ 1658-сонли «Корхоналар банкротлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларини амалга ошириш чора тадбирлари тўғрисида» ги ва 1995 йил 12 майдаги ПФ 115-сонли «Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни уз вақтида бажариш учун корхона ва ташкилотлар раҳбарлари жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги фармонларида кўзда тутилган жавобгарлик чораларини кўриш учун асос бўлиб хизмат қилади.

15.4. Банкротликнинг олдини олиш ва корхонани молиявий соғломлаштириш тадбирлари

Санация - банкротликнинг олдидан олиш мақсадида қарздорнинг муассислари (қатнашчилари) ва мол мулк эгаси томонидан банкрот деб эълон қилиш тўғрисидаги аризаси хўжалик судига тақдим этилгунга қадар қарздорни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуасидир. Бунда санацияга тортилган ташкилотни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар қарздор билан тузилган келишувга асосан кредиторлар ёки бошқа шахслар томонидан ҳам кўрилиши мумкин.

Судгача санация қилиш банкротлик бўйича иш кўзғатилгунга қадар амалга оширилади ҳамда қарздорнинг тўлов қобилияти ва иқтисодий жихатдан қодирлигини кўтариш, келгусида самарали фаолият кўрсатиши учун шароит яратиш беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Шундай қилиб, банкротлик ва санация тушунчалари ўзаро фарқ қилади, лекин бир-биридан ажратиш мумкин эмас. ***Санация банкротлик аломатларига эга иқтисодий ночор бўлган хўжаликни жар ёқасидан қутқаришга қаратилган тадбир сифатида қаралиши лозим.***

Корхонанинг санация қилишнинг ***икки шакли*** мавжуд:

- давлат маблағларини жалб этган ҳолда;
- давлат маблағларини жалб этмаган ҳолда.

Судгача давлат маблағларини жалб этган ҳолда санация қилишни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ваколат берилган идора амалга оширади. Алоҳида тўхталиб ўтиш керак бўлган яна бир муҳим масала маблағларни жалб этиш шартидир. Кўпчилик раҳбар ходимларда айниқса, биринчи бор санация жараёни бошланган пайтда уларга давлат томонидан қайтариб бермаслик шarti билан молиявий ёрдам берилади, деган тушунчалар пайдо бўлиши мумкин. Бундай тушунчалар ҳеч қандай асосга эга эмас. Яъни, давлат маблағларни жалб этган ҳолда санацияга тортилган тақдирда ҳам, улар қайтариб бериш шarti билан маълум муддатга берилади.

Санация доирасидаги чоралар қуйидагилардан иборат:

- ўзаро қарз суришни ташкил этиш;
- тўлаш муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўлиқ ёки қисман сотиб олиш;
- солиқлар, йигимлар ва бошқа мажбурий тўловларни амалга ошириш ва давлат кредитларини қайтариш жараёнларини санация муддати бўйича узайтириш;
- корхонани рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослаб қайта ихтисослаштириш;

- ташқаридан юқори малакали мутахассисларин жалб этиш;
- ходимлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш;
- корхонанинг тўлов қобилиятини тиклаш ва унинг уз фаолиятини давом эттиришидан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан молиявий ёрдам кўрсатиш;
- корхона ўз фаолиятини давом эттириши учун кредиторларга тегишли қарзларни тўлаш муддатини узайтириш, уларни бўлиб-бўлиб тўлаш ёки қарзларнинг муайян қисмидан кечиш тўғрисида корхона ва кредитор ўртасида битим тузиш;
- ташқаридан бошқаришни жорий этиш.

«Банкротлик тўғрисида»ги қонунга (Янги таҳрири ЎзР 24.04.2003 й. 474-П-сон Қонуни билан тасдиқланган. Олдинги таҳрири 28.08.1998 йилда амалга оширилган. Дастлаб 05.05.1994 й. Да N 1054-ХП-сон билан қабул қилинган) асосан қарздорни суддан олдин санация қилиш (33-модда) ўн икки ойдан йигирма тўрт ойгача муддатга жорий қилинади. Лекин шундай ҳолатни эсдан чиқармаслик керакки, белгиланган муддат тугагунга қадар ҳам санация тўхтатилиши мумкин. Санация қилишни тўхтатиш тўғрисидаги қарорни суд ёки ҳукумат комиссияси чиқаради.

Ташқи бошқарувчи ташқи бошқарув муддати тугашидан 15 кун олдин шунингдек, унинг муддатидан олдин тугалланиши учун асослар мавжуд бўлганда, минтақавий комиссия орқали ҳукумат комиссиясига якуний ҳисобот такдим этади. Санация жараёни белгиланган муддатдан олдин қуйидаги ҳолатларда тўхтатилиши мумкин:

- корхоналарни санация қилиш борасидаги қонун ҳужжатлари талабларининг бажарилмаётганлиги сабабли;
- соғломлаштириш режасида белгиланган мақсадларга эришилиши муносабати билан;
- санация қилишнинг самарасиз эканлиги аниқланганлиги сабабли;
- мақсадга эришилмаган тақдирда.

конунчиликка асосан банкротлик аломатларига эга бўлган, яъни узлуксиз зарар кўриб ишловчи, тўловга қобилиятсиз ва иқтисодий жиҳатдан ночор аҳвол колган барча кўринишдаги бозор субъектлари санация объектлари бўлиши мумкин.

Санацияга тортилган корхоналар мол-мулкининг мулкдорлари, кредиторлари, ёки бошқа юридик ва жисмоний шахслар, ёки ушбу жараёнда мулк эгаси, қарздор ва кредитор сифатида қатнашувчи томонлар санация субъектлари бўлиши мумкин.

15.5. Давлат улуши мавжуд бўлган корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволини мониторинг ва таҳлил қилиш мезонларини аниқлаш тартиби

«Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволини мониторинг ва таҳлил қилиш мезонларини аниқлаш тартиби» тўғрисидаги Йўриқномани тасдиқлаш ҳақида Қарор Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида **2005 йил 14 апрелда №1469-рақам** билан рўйхатга олинган.

Мазкур Тартиб Ўзбекистон Республикасининг **“Банкротлик тўғрисида”ги Қонунига** асосан ишлаб чиқилган ва Давлат мулки ҳиссаси мавжуд бўлган ҳамда катта корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволини мониторинг ва таҳлил қилиш мезонларини белгилайди. Мониторинг ва таҳлил қилишдан мақсад - корхоналар молиявий аҳволини диагностика қилиш, улар фаолиятида иқтисодий риск (хатар)лар ва иқтисодий нобарқарорлик аломатларини аниқлаш ҳамда судгача санация қилиш ва иқтисодий нобарқарор корхоналар учун уларни соғломлаштириш ёки банкротлик расмиятчиликларини амалга ошириш бўйича таклифлар ишлаб чиқишдан иборатдир.

Мезонлар тизими

Корхоналар иқтисодий аҳволига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

А) барқарор; Б) иқтисодий танг аҳволдаги; В) иқтисодий беқарор: - тўлов қобилиятини тиклашга имконияти мавжуд; - тўлов қобилиятини тиклашга имконияти мавжуд эмас;

Асосий кўрсаткичлар (Мезонлар)

Иқтисодий аҳволни баҳолаш учун асосий кўрсаткичлар (мезонлар) бўлиб:

А) тўлов қобилияти коэффиценти-Ктк;

Б) хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти-Кхам;

В) харажат ва активлар рентабеллигининг коэффиценти- Кхр, Кар;

Яқуний қарор қабул қилиш учун қуйидаги қўшимча кўрсаткичлар қўлланилади:

- Корхонанинг ўз маблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти –Кўк;

-Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффиценти-Кич;

-Асосий воситаларнинг емирилиш коэффиценти- Каве.

Бунда иқтисодий таҳлил ўтказиш учун корхоналарни танлашда қуйидаги аломатларнинг мавжудлиги асос бўлади:

- мажбурий тўловлар ҳамда пул маблағлари бўйича мажбуриятлар юзасидан белгиланган тўлов муддатидан уч ойдан ошган муддати ўтган кредиторлик қарзларининг мавжудлиги;

- корхонанинг тўлов қобилиятсизлиги, яъни қисқа муддатли қарзларини жорий активлар ҳисобига тўлаш имконини йўқлиги;

- паст рентабеллилик ва зарар билан ишлаш.

Корхоналарнинг иқтисодий аҳволини баҳолаш кўрсаткичларининг тавсифи

Тўлов муддати уч ойдан ошган муддати ўтган кредиторлик қарзлари бўйича маълумотларни Молия вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги №140-сонли буйруғи билан тасдиқланган молиявий ҳисобот шаклларида №1-шакл “Бухгалтерия баланси” нинг 4-қатор 602-сатридан ёки № 2-а шаклдаги

“Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумот” нинг 4- қатори, 4-сатридан олинади.

1. Тўлов қобилияти коэффиценти (Ктқ) корхонанинг қисқа муддатли қарзларини тўлай олиш имкониятини кўрсатади. У дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китобларни амалга оширилиши ва тайёр маҳсулотларни қулай шароитларда сотилишини кўрсатиш билан бирга жорий (айланма) активларнинг бошқа элементлари имкониятларини ифодалайди:

$$\begin{array}{r}
 \text{Жорий (айланма)} \\
 \text{активлар} \\
 \text{Ктқ} = \frac{\text{-----}}{\text{-----}} \text{ , бу ерда:} \\
 \text{Жорий} \\
 \text{(қисқамуддатли)} \\
 \text{мажбуриятлар}
 \end{array}
 \begin{array}{r}
 \text{А2} \\
 \\
 \\
 \text{П2 – Умқ}
 \end{array}$$

А2 - Жорий (айланма) активлар (ишлаб чиқариш заҳиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва бошқалар), баланс активининг **П** -бўлими, 390-сатр;

П2 - мажбуриятлар, баланс пассивининг **П**-бўлими, 770-сатр;

Умқ – узоқ муддатли қарзлар (баланс пассивининг 490-сатри).

Агар-да ҳисобот даврининг якунига тўлов қобилияти коэффиценти 1,25 дан паст кўрсаткичга эга бўлса, корхона мазкур кўрсаткич бўйича тўлов қобилиятига эга эмас деб эътироф этилади. Мазкур коэффицент қийматини 1,25 га яқинлашиб бориши корхонанинг тўлов қобилиятини паст даражада эканлигини кўрсатади.

2. Хусусий (ўз) айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти (Кхам) корхонанинг барқарор молиявий фаолият кўрсатишини таъминлаш учун ўз айланма маблағларига етарли даражада эга эканлигини кўрсатади:

$$(П1 + Умкк2) - А1$$

$$K_{\text{хам}} = \frac{\text{-----}, \text{ бу ерда:}}{A2}$$

A1 – узок муддатли активлар (асосий воситалар, номоддий активлар, капитал куйилмалар ва бошқалар), баланс активининг I-бўлими, 130-сатр;

П1 – Ўз маблағлари манбалари (устав капитали, резерв капитали, кўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва бошқалар), баланс пассивининг I-бўлимининг якуни, 480-сатр;

Умкк2 – Узок муддатли активларни сотиб олиш учун йўналтирилган узок муддатли қарзлар ва кредитлар, (бухгалтерия балансининг 570 и 580-сатрларидан ҳисоблаш йўли билан).

Касрнинг сурати -корхонанинг қанча миқдордаги ўз маблағлари ишлаб чиқаришга йўналтирилганлигини кўрсатади. Махражи эса барча айланма маблағлар суммасини ўз ичига олади. Бу коэффициентнинг минимал қиймати 0.2 ни ташкил этади.

Хусусий (ўз) айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти ҳисобот даврининг якунида 0.2 дан паст кўрсаткичга эга бўлса, корхона ўз айланма маблағлар билан таъминланмаган деб эътироф этилади.

3. Рентабеллилик коэффициентлари корхоналарнинг молиявий – хўжалик фаолиятининг фойдалилик (зарарлилик) даражасини белгилайди.

3.1 Харажатлар рентабеллилиги коэффициенти (K_{хр}) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{\text{хр}} = \frac{\text{Фстг}}{X}, \text{ бу ерда:}$$

Фстг – солиққа тўлагунгача бўлган фойда миқдори - №2 шаклдаги “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот”нинг - 5-қатор, 240-сатри, ёки минус ифодаси билан зарар- 6-қатор 240-сатри;

Х – барча харажатлар, №2-шаклдаги “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот”нинг (020 “Қатор 6” + 040 “Қатор 6” + 170 “Қатор 6” + 230 “Қатор 6”) сатрларнинг йиғиндиси.

3.2 Активлар рентабеллиги коэффиценти – (Кар) фақат йил якунида қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{Кар} = \frac{\text{Фстг}}{\text{ИсБ}}, \text{ бу ерда:}$$

ИсБ — баланс активи ва пассивининг ўртача кўрсаткичи, ўртача арифметик қиймат ёки ўртача хронологик формула билан аниқланади.

Агар-да ҳисобот даврида рентабеллилик коэффицентлари:

- нудан кичик (манфий кўрсаткич) қийматга эга бўлса- корхона зарар билан ишлаётган деб эътироф этилади.

- 0.05 дан кичик қийматга эга бўлса – корхона паст рентабелли деб эътироф этилади (монополист корхоналардан ташқари).

4. Корхонанинг ўз маблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати (жорий молиявий мустақиллик) коэффиценти –(Кўқ) корхонанинг қисқа муддатли қарзларини ўз маблағлари ҳисобидан қайтара олиш даражасини белгилайди ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\text{Кўқ} = \frac{\text{П1}}{\text{П2} - \text{Умқ}}$$

Агарда ҳисобот даври якунига корхонанинг ўз маблағлари ва қисқа муддатли қарз маблағлари нисбати коэффиценти 1 дан кичик қийматга эга бўлса, бу- корхонада молиявий риск (хатар)ни мавжудлигидан далолат

беради. Коэффициентнинг пасайиши молиявий риск (хатар)нинг ўсишидан дарак беради.

5. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти-(Кич) ишлаб чиқариш қувватларининг ишлатилиш даражасини белгилайди

Q факт.

Ким = -----, бу ерда:

Q лойиҳа – (Qижара + Qконсерв.)

Q факт. – ҳисобот даврида нисбий қиймат ифодасида амалда ишлаб чиқилган маҳсулот (хизматлар) ҳажми;

Q лойиҳа – аниқ белгиланган муддат ичида асосий технологик жиҳозлардан ўрнатилган иш режими доирасида максимал даражада фойдаланган тақдирда ишлаб чиқазилиши мумкин бўлган нисбий қиймат ифодасидаги маҳсулот (хизмат) ҳажми.

Q ижара – ижарага берилган ишлаб чиқариш қувватларига мос келадиган (таққослама) маҳсулот ҳажми ;

Q консерв. – консервация қилинган қувватларга мос келадиган (таққослама) маҳсулот ҳажми .

Агарда, ҳисобот даврида ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти 0.5 дан кичик қийматга эга бўлса, мазкур корхона ишлаб чиқариш қувватларидан паст даражада фойдаланувчи деб эътироф этилади.

6. Асосий воситаларнинг емирилиш коэффициенти –(Кем) маълум даврда корхона асосий воситаларининг емирилиш даражасини аниқлайди ва емирилиш суммасини уларнинг дастлабки қийматига нисбати сифатида ифодаланади:

Аве

Кем = -----, бу ерда:

Адк

Аве – асосий воситаларнинг емирилиши - № 1 шакл “Бухгалтерия баланси” нинг 011-сатри,

Адк – асосий воситаларнинг дастлабки қиймати -№ 1 шакл “Бухгалтерия баланси” нинг 010-сатри,

Агарда ҳисобот даврининг якунида асосий воситаларнинг емирилиш коэффиценти 0.5 дан катта қийматга эга бўлса – корхона сезиларли даражада емирилган асосий воситаларга эга деб эътироф этилади.

Корхоналарни гуруҳларга ажратиш

А. “Барқарор” корхоналар гуруҳига **“иқтисодий риск (хатар)”** ва **“иқтисодий нобарқарор”** гуруҳларига мансуб бўлмаган корхоналар киради.

Б. “Иқтисодий риск (хатар)” гуруҳига 1-бандда кўрсатилган тўлов қобилиятини мавжуд эмаслиги ёки 3-бандда кўрсатилган ҳолатлар бўйича паст рентабеллик ҳамда иқтисодий риск (хатар) аломатлари мавжуд корхоналар киради.

В. “Иқтисодий нобарқарор” корхоналар гуруҳига пуллик мажбуриятлар ва мажбурий тўловлар бўйича тўлов муддатидан 3 ойдан узоқ муддат ичида муддати ўтган кредиторлик қарзлари мавжуд бўлган корхоналар киради.

Бунда:

“Тўлов қобилиятини тиклашга имконияти мавжуд ” корхоналар қаторига юқоридаги мезонларга эга бўлган, лекин бу қарздорликларни тўлашга имконияти мавжуд (3 ойдан ўтган муддати ўтган кредиторлик қарзлари мавжуд, лекин уларни қоплаш учун маблағлари бор, рентабелли ёки ўз айланма маблағлари етарли миқдорда) корхоналар киради.

“Тўлов қобилиятини тиклашга имконияти мавжуд эмас” деб эътироф этиладиган корхоналар қаторига беш юз минимал оклад миқдоридан кам бўлмаган кредиторлик қарзлари мавжуд бўлган ҳамда уни тўлашга имконияти бўлмаган, паст рентабелли (зарарга ишлайдиган), шунингдек ўз айланма маблағлари билан таъминланмаганлик белгилари (4-банд) мавжуд бўлган корхоналар киради.

15.6. Корхонани тугатишга доир ишни юритиш

Корхонани тугатишга доир ишни юритиш, кредиторларнинг талабларини мутаносиб равишда қондириш ва ночор қарздорни қарзлардан қутулган деб эълон қилиш, томонларни ўзаро ғайри ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатлардан ҳимоялаш мақсадида амалга оширилади.

Ишончли вакил, кредиторларнинг йиғилиши (кредиторлар комитети), ночор қарздор ва бошқа манфаатдор томонлар тугатишга доир ишни юритиш катнашчилари ҳисобланади.

Хўжалик суди хўжалик юритиш субъектининг банкрот бўлганлиги тўғрисида ҳал қилув қарор қабул қилган тақдирда ишончли шахс бошчилигида тугатиш комиссияси тузилади.

Тугатиш комиссиясининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъекти жойлашган ердаги расмий матбуотда унинг тугатилиши тўғрисида ва кредиторларнинг ўз даъволарини тақдим этишлари тартиби хусусида эълон бериш;

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъекти тугатилиши тўғрисида кредиторлар ва манфаатдор томонларни хабардор қилиш;

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектининг мол-мулки, шу жумладан гаровга қўйилган мол-мулки тўғрисида ҳисобот тузиш;

- тугатиш балансини тузиш ва уни хўжалик судига тақдим этиш;

- банкрот бўлган хўжалик хўжалик юритиш субъектини тугатиш режасини тузиб чиқиш;

- жорий ишларни охирига етказиб бориш;

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъекти мулкни манфаатдор томонлар фойдасини кўзлаб, босқичма-босқич тугатиш;

- кредиторларга, хўжалик судига, давлат назорати солиқ органларига, бошқа манфаатдор ташкилотлар ва шахсларга банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектининг мол-мулки тўғрисида, мол-мулкни тугатиш қандай бораётганлиги ҳақида ахборот бериш;

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектини тугатиш қандай ўтганлиги тўғрисида яқунловчи ҳисобот тайёрлаш ва уни хўжалик судига тақдим этиш.

Банкрот бўлган корхоналарни тугатиш режасида қуйидагилар акс эттирилади:

- банкрот бўлган корхона молиявий аҳволининг тўла ва холис баёни;
- кредиторларнинг даъволарини қондириш шартлари, тартиби, навбати ва мутаносиблигини;

- банкрот бўлган корхона мол-мулк эгасининг, меҳнат жамоасининг манфаатлари ҳисобига олинганлигини;

- сотилиши лозим бўлган мол-мулкнинг рўйхатини;

- мол-мулкни сотиш усули, жойи ва вақтини;

- суд харажатларини тўлаш, экспертларнинг, тугатиш комиссияси аъзоларининг, ишончли вакиллар ва бошқа шахсларнинг фаолиятига ҳақ тўлаш шартларини.

Банкрот бўлган корхонани тугатиш режаси кредиторлар билан келишилган бўлиши керак ва у, агар даъво суммасининг камида учдан икки қисмининг эгаси бўлган кредиторлар томонидан қувватланса, маъқулланган ҳисобланади. Агар тугатиш режаси маъқулланмаса, кредиторлар эса банкрот бўлган корхона тугатиш учун ўзлари тузган режани белгиланган муддатда тақдим этмасалар, хўжалик суди тугатиш комиссияси тақдим этган режани тасдиқлайди.

Тугатишга доир ишни юритишдаги ишончли вакил жисмоний ёки юридик шахс бўлиши мумкин. Ишончли вакил:

- кредиторлар талабларини қондиришга мўлжалланган мол-мулкни жамлайди; - қарздорнинг молиявий аҳволи ва мол-мулки тўғрисида давлат назорат ва солиқ органларига, шунингдек кредиторлар ахборот тақдим этади;

- тугатиш комиссияси фаолиятига раҳбарлик қилади;

- ишни юритиш учун бухгалтер ва бошқа шахсларни тайинлайди;

- экспертларни жалб қилади;

- корхона ишлаб чиқариш фаолиятини таъқиқлаб қўйишга ёки унга рухсат этишга ҳақли бўлади;

- мол-мулкни яшириб қолиш ёхуд солиқлар ва қарзларни тўлашдан бўйин товлаш мақсадида банкрот бўлганликка доир иш бошланишидан ёки иқтисодий ночорлик тўғрисида ариза берилишидан олдин бир йил мобайнида хўжалик юритиш субъекти битим тузиш натижасида мол-мулкнинг сотиш пайтида бозор баҳосига нисбатан анча паст ҳақ олган ёки хўжалик юритиш субъекти тўловга лаёқатсиз бўлса, бундай битимларни ҳақиқий эмас деб топиш масаласини хўжалик суди олдига қўйиш мумкин;

- корхона мол-мулкни бошқариб туради.

Корхона ишончли вакил талаби бўйича унга қарз суммасини кўрсатган ҳолда ўз кредиторлари ва дебиторларининг тўла рўйхагини, актив ва пасивларининг муфассал балансини, молиявий аҳволи тўғрисидаги ҳисоботни, иш дафтарлари, счётлар ва бошқа ҳужжатлардаги барча зарур маълумотларни тақдим этиши шарт.

Кредиторларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- хўжалик судида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш;

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектиниш молиявий аҳволи тўғрисида ва унга карашли мол-мулкнинг ҳолати ҳақида маълумот олиш;

- ишончли вақилининг хатти-ҳаракатини назорат қилиш;

- банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектини тугатиш режаси билан танишиш;

- ишончли вакилнинг, тугатиш комиссиясининг хатти-ҳаракати устидан хўжалик судига шикоят қилиш.

Ночор қарздорнинг барча активлари, улар балансларида кўрсатилган ёки кўрсатилмаганлигидан қатъий назар, тугатиладиган мол-мулкни жамлаш учун асос бўлади.

Тугатишга доир иш юритиш жараёида ишончли вакил жалб этилган экспертлар ёки аудиторлар ёрдамида ночор қарздорнинг мол-мулкни рўйхатга олади ва нархлайди, шунингдек унинг мажбуриятларини баҳолайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Банкротлик нима?
2. Банкротлик мезонларига нима киради?
3. Банкротлик ҳолатига олиб келувчи кўрсаткичлар нималардан иборат?
4. Жорий ликвидлик нима?
5. Муддатли ликвидлик коэффиценти қадай аниқланади?
6. Санация нима?
7. Корхонани тугатишда қандай ишлар амалга оширилади?

«Молиявий менежмент» фани буйича

САВОЛНОМА.

1. Молиявий менежмент тушунчаси.
2. Мулк эгаси- тадбиркор – молиявий менежер.
3. Молиявий менежмент концепцияси.
4. Молиявий менежмент амал қилишининг зарурий шартлари.
5. Мулк эгасига ёлланган тадбиркор молиявий-менежер ҳуқуқлари.
6. Молиявий менежер вазифалари.
7. Корхоналарда молиявий концепцияни (стратегияни) ишлаб чиқиш.
8. Молиявий бошқарув объектлари.
9. Молия ва кредит механизми.
10. Молиявий бошқарув тарихи.
11. Молиявий бошқарувнинг замонавий жиҳатлари.
12. Ғарб давлатларида молиявий бошқарув концепциялари.
13. Монетаризм ва кейнсчилик.
14. Менежментнинг умумий функциялари: режалаштириш, ташкиллаштириш, мотивлаштириш, назорат.
15. Ресурсларни такрор ишлаб чиқариш ва баланслаштириш.
16. Ресурсларни тақсимлаш функцияси.
17. Молиявий ресурслар устидан назорат.
18. Молиявий менежмент принциплари.
19. Режалаштириш ва тизимлилик.
20. Корхоналарнинг ташкилий ҳуқуқий шакллари.
21. Масъулияти чекланган жамиятларда молиявий менежмент.
22. Ҳиссадорлик жамиятларда молиявий менежмент.
23. Давлат корхоналарида молиявий менежмент юритиш хусусиятлари.
24. Нотижорат ташкилотларида молиявий менежмент.
25. *Кичик корхоналарда молиявий менежмент.*
26. Молиявий саноат гуруҳлари.
27. Молиявий таъминот тушунчаси.

28. Ўз-ўзини молиялаштириш ва ўз-ўзини қоплаш жараёнини бошқариш.
29. Молиявий ўсиш стратегияси.
30. Стратегик молиявий менежмент.
31. Бир марталик молиялаштириш.
32. Қўйилган сармоёга тўғри келадиган фойда миқдори.
33. Рақобат муҳитининг сармоё ҳаракатига таъсири.
34. Сармоёни мақсадни ўзгартириб бориш.
35. Молиявий менежмент сифати.
36. *Тармоқ бўйича ўртача даражадан ошадиган фойдалиликни таъминлаш.*
37. Кредитлаш жараёнини бошқариш.
38. Вексел айланишини бошқариш.
39. Факторинг операцияларини бошқариш.
40. Траст операцияларини бошқариш.
41. Лизинг операциялари. Молиявий лизинг. Қайтариладиган лизинг. Оператив лизинг.
42. Корхона активлари таркиби.
43. Номоддий активлар.
44. Тугалланмаган ишлаб чиқариш.
45. Корхона асосий воситалари таркиби.
46. Асосий воситалар қиймати (бошланқич, тузатиш, қолдиқ қиймат).
47. Активларнинг бозор қиймати. Тугатиш қиймати. Баланс қиймати.
48. Асосий воситаларни қайта баҳолаш (индексли, тўғридан тўғри баҳолаш).
49. Амортизация ҳисоблаш усуллари (Тўғри чизиқли, кумулятив, иш ҳажмига мувофиқ, тезлаштирилган усуллар).
50. Асосий воситалар инвентаризацияси.
51. Асосий воситалар ижараси.
52. Патент, Ноу-хау, Франчайзлар, муаллифлик ҳуқуқлари, гувоҳнома, савдо маркалари, товар белгилари.

53. Номоддий активлар қиймати (бошланғич қиймат, сотиш қиймати, тугатиш қиймати, қолдиқ қиймат.)
54. Капитал қўйилмалар. Капитал қўйилмаларни баҳолаш.
55. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорилиги баҳолаш кўрсаткичлари.
56. Асосий фондлар рентабеллиги.
57. Айланма маблағларини бошқариш мақсади.
58. Айланма маблағлар структурасини оптималлаштириш.
59. Айланма маблағлар зарурий ликвидлигини таъминлаш.
60. Харажатларни молиявий бошқариш моҳияти.
61. “Харажатлар” ва “таннарх” категорияларининг умумийлик ва ўхшаш жиҳатлари.
62. Таннарх таркибига кирувчи харажатларни гуруҳлаштириш.
63. Товар моддий заҳираларга тегишли харажатларни таҳлил қилиш.
64. Маҳсулотнинг сармоя сиғими коэффицентини аниқлаш.
65. Харажатларни оптималлаштириш масалалари.
66. Бошқарув харажатларини оптималлаштириш.
67. Леверж мазмуни.
68. Харажатларни оптималлаштиришда левереджнинг аҳамияти.
69. Харажатларни режалаштириш ва прогнозлаштиришнинг масалалари.
70. Тадбиркорлик рисклари турлари.
71. Молиявий рисклар моҳияти ва турлари.
72. Молиявий ричаг самараси.
73. Рискларни бошқариш хусусиятлари.
74. Рискларни минималлаштириш.
75. Корхона заҳира фондларини ташкил этиш ва ишлатиш.
- 76.** Молиявий рискларни суғурталаш.
77. Корхоналарда молиявий инқироз ҳолатининг кўринишлари
78. Хусусийлаштиришнинг дастлабки жараёнида молиявий менежерларнинг вазифалари.

79. Пул оқимларини бошқариш моҳияти.
80. Пул оқимларини режалаштириш ва прогнозлаштириш.
81. Корхоналарнинг пул маблағларига бўлган жорий эҳтиёжини аниқлаш.
82. Пул маблағлари оқимини таҳлил қилиш моҳияти.
83. Молиявий менежернинг корхона қарзларини бошқаришдаги вазифалари.
84. Дебитор қарзлар турлари ва уларнинг юзага келиш сабаблари.
85. Кредиторлик қарзлари ва уларнинг юзага келиш сабаблари.
86. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш борасидаги муаммолар ва уларни бартараф этиш масалалари
87. Солиқ менежментининг моҳияти ва таркибий қисмлари.
88. Молиявий назорат моҳияти ва мақсади.
89. Молиявий назорат шакллари
90. Давлат молиявий назоратининг ташкил қилиниши.
91. Корхоналарда ички аудитни ташкил этиш.
92. Нақд пул оборотини бошқариш хусусиятлари.
93. Банкротликнинг олдини олиш.
94. Корхонани молиявий соғломлаштириш тадбирлари.
95. Банкротлик мезонлари.
96. Жорий ликвидлик коэффиценти.
97. Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти.
98. Тўловга лаёқатлилиқни тиклаш коэффиценти.
- 99.** Нархларнинг шаклланиш жараёнини бошқариш босқичлари.
- 100.** Нархлар тузилмасини оптималлаштириш масалалари.
101. Молиявий режалаштириш.

«Молиявий менежмент» фанидан тест саволлари

1. Молиявий менежмент-бу.

А. Корхони молиявий жихатдан тахлил килиш

*В. Корхонани бошқариб, юкори натижа ва ютукларга эришиш тизими

С. Миллий махсулотни кайта таксимлаш тизими

Д. Бошқарувни ташкил этиш хусусиятлари

2. Лизингнинг кандай турлари мавжуд:

А. Молиявий, оператив

В. Кайтарилувчан, оператив

*С. Молиявий, оператив, кайтарилувчан

Д. Хамма жавоб тўғри

3. Левередж нима?

*А. Таваккалчиликни ўлчаш.

В. Капитални улчаш.

С. Соф активларни улчаш.

Д. Актив ва пасивларни фарки.

4. Ликвидлик нима?

А. Активларни эскириши.

В. Актив ва пасивларни фарки.

С. Рентабелликни аниқлаш.

* Д. Активларни пулга айланиш хусусияти.

5. ТМЗ ни айланиш қобилияти

*А. Сотилган товарлар таннари - ТМЗ нинг уртача миқдори.

В. ТМЗ миқдори - 365 кун

С. Сотилган товарлар таннари – ТМЗ қиймати

D . Сотилган товарлар таннархи – ТМЗ нинг уртача миқдори

6. Капитал қуйилмаларга қилинган харажатлар, бу:

*А. Асосий воситларни харид қилиш ва кенгайтиришга кетган чиқимлар.

В. Ортикча пул маблағларни депозитга қуйиш

С. Хиссадорларга дивидентлар тўлаш.

D . Хаммаси тугри

7. Корхона қарз маблағларини шаклланиши.

А. Банк кредитлари, заёмлар, тижорат кредити.

В. Факторинг, лизинг кредит, ўз маблағлари.

*С. Хамма жавоблар тугри

D . Лизинг.

8. Лизинг бу:

А. Узок муддатга кредит бериш.

*В. Техникавий лойихаларни урта ва узок муддатга кредитлаш шакли.

С. Чет валютасида кредит олиш.

D. Товарларни кредитга бериш.

9. Молия бозорлари.

А. Валюта бозори, молиявий қуйилмалар бозори.

В. Қимматли қозғалар бозори.

С. Акциялар бозори.

* D. Валюта бозори, қимматли қозғалар бозори, пул воситалари бозори, сармоя бозори, сугурта бозори.

10. Инвестициялар нима?

А. Қундалиқ фаолиятда фойдаланмайдиган узок муддатли активлар.

*В. Қелгусида фойда олиш мақсадида қилинган харажатлар.

- C. Дисконт суммани аниклаш
- D. Фойда олиш максатида кредит бериш

11. Дебиторлик карзларининг айланиш коэффициенти

- A. Дебиторлик карзларининг уртача миқдори / соф тушум
- *B. Соф тушум / дебиторлик карзларининг уртача миқдори
- C. Соф тушум / жорий мажбуриятлар
- D. Жорий мажбуриятлар / дебиторлик карзларининг уртача миқдори

12. Рентабеллик коэффициенти

- A. Соф реализация / соф фойда
- *B. Соф тушум / жорий мажбуриятлар
- C. Жорий мажбуриятлар / соф тушум
- D. Соф фойда / соф реализация

13. Фонд сифоли деб:

- *A. 1 сумлик ялпи маҳсулотга тугри келадиган асосий фонд қиймати
- B. 1 сумлик истемол товарни сотиб олиниши
- C. асосий фонд қийматини меҳнат унумдорлигига нисбати
- D. меҳнат унумдорлиги

14. Капитал қўйилмалар манбалари усиши қўйидагилардан бирига олиб келади:

- A. Ишчилар сонини усиши
- B. Қўрилиш муддатларининг қўзилиб кетиши
- C. Меҳнат унумдорлигини усиши
- *D. Асосий фондларни усишига

15. Қўйидагилардан қайсилари капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбалари ҳисобланади

А. Чеклар ва аккредитивлар

*В. Инвесторларнинг молиявий маблаглари

С. Дивидендлар

Д. Кредит олиш

16. Товар моддий захираларни кандай усулларда бахоланади:

А. ФИФО ва ТИФО

В. Дастлабки ва уртача

*С. ФИФО ва ЛИФО

Д. Тугри пропорционал

17. Айланма маблаглар кандай курунишда булиши мумкин?

А. Товар ва ишлаб чиқариш маблаглари

В. Махсулот ва товарлар

С. Товар ва пул маблаглари

* Д. Корхона уз маблаглари ва карзий маблаглари

18. Накд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларига қуйидагилар киради:

А. Чек, вексел, облигация, акция

В. Акция, вексел, инкасса, аккредитив

С. Аккредитив, тулов топширик номалари

* Д. Тулов топширикномалари, талабномалари, аккредитивлар, чеклар, векселлар

19. Қимматли қозғалар бу :

*А. Акция, облигация, ҳосилавий қимматли қозғалари, вексел.

В. Лотарей

С. Чеклар

Д. Талабномалар

20. Тўлов топширикномаси – бу :

A. Корхонанинг уз хисоб ракамни узгартириши

*B. Корхонанинг унга хизмат курсатаётган банкка корхона хисобидан маълум маблагни тулаб бериш хақидаги топшириги

C. Хисоб эгаси хисобидан олувчи хисобидан муайям суммани утказиб бериш

D. Корхонанинг мажбурийятларини банк оркали ундириб олиш

21. Аккредитив

A. Банкда кушимча хисоб ракам очиш

B. Хисоб эгаси хисобидан муайян суммани учуриш

C. Хисоб ракамни узгартириш

*D. Мижознинг топшириги билан банк томонидан мижознинг шартнома бўйича контрагентир олдида олинаётган шартли пул мажбурияти

22. Аккредитивни қандай турлари очилиши мумкин

A. Копланган ёки копланмаган

B. Чакириб олинадиган

C. Чакириб олинмайдиган

*D. Барча жавоб тугри

23. Жахон тажрибасида факторинг хизматининг қиймати икки элементар иборат:

*A. Комиссия ва фоизлар

B. Қиймат ва лизинг

C. Комиссия ва қиймат

D. Хаммаси тугри

24.Тез ликвидлик коэффициенти учун кайси курсаткич булиши тавсия этилади.

A. 0.2 – 0.5

B. 1-2

C. 0.5

* D. 1

25. Облигациялар кандай куринишларда булади?

A. Давлатнинг ички ва махаллий заёмлари

B. Хужалик субъектларнинг облигациялари

C. Банк облигациялари

* D. Хамма жавоблар тугри

26. Банкротлик-...

A. Корхонанинг молиявий ривож

*B. Корхонанинг тулов қобилиятини йукотиши

C. Корхонани молиявий стратегияси

D. Корхонада етарли маблағларни қамайиши

27.Санация-...

A. Молиявий стратегия

B. Молиявий бошқарув

*C. Молиявий соғломлаштириш

D. Иктисодий рентабеллик

28. Санация қилишнинг кандай шакли бор:

*A. Давлат маблағларини жалб этган ҳолда

B. Давлат маблағларини жалб этмаган ҳолда

C. Жисмоний шахслар томонидан

D. Тугридан – тугри санациялаш

29. Левередж 1 га тенг булади, агар

A. Корхона кредит олган булса.

*B. Корхонани карзи булмаса.

C. Корхона заёмлари куп булса.

D. Корхона ТМЗ га эга булса.

30. Молиявий менежмент асосан кандай функцияларни бажаради :

*A. Такрор ишлаб чиқариш ва маблағларни баланслаштириш функцияси, маблағларни таксимлаш ва назорат функцияси

B. Таксимлаш, нормалаштириш ва назорат функцияси

C. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва таксимлаш функцияси

D. Корхона ҳисоб-китоб ишларини олиб бориш

31. Молиявий риск:

*A. Корхонанинг карзий маблағлари уз маблағлари муносабати билан улчанади

B. Корхонанинг келгусидаги карзларини коплай олиши

C. Корхонанинг банки ва бошка молиявий институтлари

D. Карз берувчи банкни танлаш

32. Молиявий менежментнинг асосий курсаткичлари

A. Кушилган киймат ва бруто натижа

B. Бруто ва нетто натижа

*C. Кушилиган киймат, бруто, нетто натижа ва активлар иктисодий релтабеллиги

D. Брутто натижа

33.Тез ликвидлик коэффициенти учун кайси курсаткич булиши тавсия этилади.

A. 0.2 – 0.5

B. 1-2

C. 0.5

* D. 1

34. Узлик капитали бу:

A. Соф фойда

B. Таксимланмаган фойда

*C. Мажбуриятлар чикариб ташлангандан кейинги активлар.

D. Устав фонд суммаси.

35. Активлар айланувчанлиги

A.Соф тушум – пассивлар / жами активлар

B. Соф тушум / жами активлар – жами пассивлар

*C. Соф тушум / жами активлар

D. Жами активлар / соф тушум

36.Ликвидлик нима?

A. Активларни эскириши.

B. Актив ва пассивларни фарки.

C. Фойда хисобдашусули.

* D. Активларни пулга айланиш хусусияти.

37.Тез ликвидлик коэффициенти учун кайси курсаткич булиши тавсия этилади.

A. 0.2 – 0.5

B. 1-2

C. 0.5

* D. 1

38. ТМЗ ни айланиш кобилияти

*A. Сотилган товарлар таннархи / ТМЗ нинг уртача миқдори.

B. ТМЗ миқдори / 365 кун

C. Сотилган товарлар таннархи – ТМЗ киймати

D. Сотилган товарлар таннархи – ТМЗ нинг уртача миқдори

39. Капитал куйилмалар, бу:

*A. Асосий воситларни харид қилиш ва кенгайтиришга кетган чиқимлар.

B. Ортиқча пул маблағларни депозитга қуйиш

C. Хиссадорлар улушини қупайтириш

D. Фойдадан ажратилиши шарт булган сумма

40. Корхона қарз маблағларини шаклланиши.

A. Банк кредитлари, заёмлар, тижорат кредити.

B. Факторинг, лизинг кредит.

C. Пул фондлари, бюджет ва нобюджет фондлари.

* D .A ва B жавоблар тугри.

41. Лизинг бу:

A. Узок муддатга кредит бериш.

*B. Техникавий лойихаларни урта ва узок муддатга кредитлаш шакли.

C. Чет валютасида кредит олиш.

D. Товарларни сотиб бериш.

42. Молия бозорлари.

A. Валюта бозори, молиявий куйилмалар бозори.

B. Қимматли қозғалар бозори.

С. Акциялар бозори.

* D. Валюта бозори, кимматли коғозлар бозори, пул воситалари бозори, сармоя бозори, сугурта бозори, кредитлар бозори.

43. Молиявий менежмент-бу.

A. Корхони молиявий жихатдан тахлия килиш

*B. Корхонани бошқариб, юкори натижа ва ютуқларга эришиш тизими

C. Миллий махсулотни қайта таксимлаш тизими

D. Бошқарувни ташкил этиш хусусиятлари

44. Лизингнинг қандай турлари:

*A. Молиявий, оператив

B. Қайтарилувчан, оператив

C. Молиявий, оператив, қайтарилувчан

D. Хаммаси тугри

45. Левередж нима?

*A. Таваккалчиликни улчаш.

B. Капитални улчаш.

C. Соф активларни улчаш.

D. Актив ва пасивларни фарқи.

46. Имтиезли акция бу:

*A. Акциядорлик жамиятини бошқарувида овоз бермасдан, қафолатган даромад олиш ҳуқуқини берувчи кимматли коғоздир.

B. Дивидендларни фақат корхона фойда олгандан кейин олиш ҳуқуқини берувчи кимматли коғоздир.

C. Келгусида фойда олиш мақсадида қилинган харажатлар.

D. Қохона қарз олганлигини тасдиқловчи кимматли коғоздир.

47. Дебиторлик карзларининг айланиш коэффициенти

A. Дебиторлик карзларининг уртача миқдори / соф тушум

*B. Соф тушум / дебиторлик карзларининг уртача миқдори

C. Соф тушум / жорий мажбуриятлар

D. Жорий мажбуриятлар / дебиторлик карзларининг уртача миқдори

48. Рентабеллик коэффициенти

A. Соф реализация / соф фойда

*B. Соф тушум / жорий мажбуриятлар

C. Жорий мажбуриятлар / соф тушум

D. Соф фойда / соф реализация

49. Фонд сизими деб:

*A. 1 сумлик ялпи маҳсулотга тугри келадиган асосий фонд қийматига айтилади

B. 1 сумлик истемол товарни сотиб олиниши

C. асосий фонд қийматини меҳнат унумдорлигига нисбати

D. меҳнат унумдорлиги

50. Корхоналар молиявий хўжалик фаолиятида маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

A) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, инвентаризация натижасида аниқланган маҳсулотларнинг ортиқчалиги ёки камомад;

*B) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини йил бошидагига нисбатан ўзгариши, инвентаризация натижасида аниқланган маҳсулотларнинг ортиқчалиги ёки камомади, ассортимент ва сифат ўзгаришлар;

C) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини ўзгариши, ассортимент ва сифат ўзгаришлар;

D) маҳсулотларнинг ассортименти ва сифат ўзгариши, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини ўзгариши;

51. Корхонада бир киши кунининг унумдорлигини таҳлил қилишда ҳисобланадиган қиймат кўрсаткичи қандай ҳисобланади?

A) товар маҳсулоти / ишчилар сони;

B) товар маҳсулоти / киши соат;

*C) товар маҳсулоти / киши кунлар;

D) товар маҳсулоти / бошқарув ходимлар сони;

52. Корхона пул оқими тўғрисидаги ҳисобот қайси даврга тузилади?

*A) йил бўйича;

B) чорақлик, ярим йиллик, 9 ойлик, йиллик;

C) фақат чорақлар бўйича;

D) ярим йиллик ва йиллик;

53. Корхона асосий фондларининг техник ҳолатини таҳлил қилишда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгиланг.

A) яроқлилик ва эскириш даражаси;

*B) янгилашиш, эскириш ва яроқлилик даражаси;

C) эскириш ва янгилашиш даражаси;

D) яроқлилик ва янгилашиш даражаси;

54. Қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бири корхона бошқарувида жорий тўлов қобилиятини ифодалайди?

A) пул маблағлари / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;

*B) пул маблағлари ва бошқа активлар / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;

C) (пул маблағлари + қимматли қоғозлар) / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;

D) айланма активлар / мажбуриятлар;

55. Корхона бошқарувида ишлаб чиқариш фондлари бўйича рентабеллик қандай аниқланади?

- A) (Соф фойда x 100) / корхона активлари жами;
- *B) (Фойда x 100) / асосий воситалар + айланма маблағлар;
- D) (Фойда x 100) / актив фондлар + пассив фондлар;
- Д) барча жавоблар тўғри.

56. Корхона бошқарувида айланма маблағларнинг айланиш коэффиценти қандай аниқланади?

- A) (маҳсулотни сотишдан тушган тушум + тайёр маҳсулот) / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- *B) маҳсулотни сотишдан тушган тушум / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- C) сотилган маҳсулотнинг таннари / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- D) сотилган маҳсулотнинг таннари / жами мулк;

57. Корхонанинг пул маблағлари қандай фаолиятларда ҳаракат қилади?

- A) хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва ташқи иқтисодий фаолиятларда;
- *B) хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва молиявий фаолиятларда;
- C) хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва валюта маблағлар ҳаракатида;
- D) хўжалик, инвестиция, солиққа тортиш ва ижара мажбуриятларида;

58. Корхонада маҳсулот таннарини аниқлашдан мақсад нима?

- *A) сотиш туфайли олинган молиявий натижани аниқлаш, маҳсулотнинг фойдалилик даражасини аниқлаш;
- B) маҳсулотнинг сотиш баҳосини белгилаш;
- C) ишлаб чиқаришни бошқариш;
- D) ресурсларнинг тақсимот қаторини белгилаш;

59 Корхонанинг молиявий фаолиятдаги пул оқимини таҳлил қилишда асосий ўрганиладиган кўрсаткичларни белгилаш:

- *A) акция чиқаришдан, узоқ, қисқа муддатли қарзлар ва ижара мажбуриятлари бўйича кирим ва чиқим;
- B) олинган ва тўланган фоизлардан кирим ва чиқим;

- C) тўланган солиқлар бўйича чиқим;
- D) ижара мажбуриятлари бўйича соф кирим ва чиқим.

60. Корхонада бизнес режада кўзда тутилган фойда суммаси қандай аниқланади?

- A) маҳсулот ҳажми = ялпи харажат + фойда;
- B) маржинал фойда = маҳсулот ҳажми - ўзгарувчан харажатлар;
- C) фойда = маҳсулот ҳажми – сотиш ҳажмига солинган солиқлар - ўзгарувчан харажатлар;
- *D) фойда = маҳсулот сотишдан тушум – доимий харажатлар - ўзгарувчан харажатлар.

61. Фирмада қисқа муддатли пасивлар деганда нимани тушунасиш?

- A) кредитор қарзлар;
- *B) қисқа муддатли кредит ва қарзлар, тақсимланмаган фойда.;
- C) мақсадли тушумлар;
- D) келгуси давр сарфлари;

62. Корхона активларига нисбатан рентабеллик қандай аниқланади?

- A) $(\text{соф фойда} \times 100) / \text{корхона активлари жами}$;
- *B) $(\text{соф фойда} \times 100) / \text{балансинг 1-бўлими жами}$;
- C) $\text{корхона активлари жами} / \text{соф фойда}$;
- D) $(\text{соф фойда} \times 100) / \text{асосий фондлар} + \text{айланма фондлар}$;

63. Давр харажатларига қандай харажатлар киради?

- A) сотиш харажатлари, маъмурий бошқарув харажатлари;
- B) умумцех ва умумкорхона харажатлари;
- C) амортизация, телефон учун тўлов, ижара ҳақи;
- *D) сотиш харажатлари, маъмурий-бошқарув харажатлари, муомала харажатлари, маъмурий-бошқарув харажатлари, муомала харажатлари, тижорат ва бошқа умумхўжалик харажатлари;

64. Корхонанинг пул оқими деганда нимани тушунасиш?

- A) пул маблағлари киримини;
- B) пул маблағлари чиқимини;
- C) пул ва пул маблағларининг кирими ва чиқимини;
- *D) пул маблағларининг муайян давр оралиғидаги ҳаракатини;

65. Корхонанинг устав капитали балансинг қайси бўлимида кўрсатилади?

- * A) пассив томон – 1-бўлимда;
- B) актив томон – 1-бўлимда;
- C) пассив томон – 2-бўлимда;
- D) актив томон – 2-бўлимда;

66. Корхонада ўзгарувчан харажатлар деб қандай харажатларга айтилади?

- *A) маҳсулот ҳажми ўзгаришига боғлиқ тарзда ўзгарувчи харажатларга айтилади;
- B) тўғри ва эгри харажатларга айтилади;
- C) бевосита ва билвосита харажатларга айтилади;
- D) фақат материал харажатларга айтилади;

67. Маҳсулот таннархини харажат элементлари буйича таҳлил қилишдан асосий мақсад нимадан иборат?

- *A) корхона буйича барча харажатлар суммасининг фарқланишига баҳо бериш;
- B) маҳсулот турлари буйича харажатлар ўзгаришига баҳо бериш;
- C) харажатлар ўзгаришини назорат этиш;
- D) ишлаб чиқариш харажатларида харажат элементлари салмоғи ва ўзгаришига баҳо бериш;

68. Қийин сотилувчи активлар деб нималар саналади?

- A) айланма активлар;
- *B) узоқ муддатли активлар;
- C) пул маблағлари;
- D) асосий воситалар;

69. Асосий воситалардан самарали фойдаланишнинг аҳамияти нималардан иборат?

А) янги техникани ишга тушуриш;

*В) ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;

С) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш;

Д) корхонанинг фонд билан қуролланиш даражасини ошириш;

70. Фирманинг мажбуриятлари таркибига нималар киради?

А) қисқа ва узоқ муддатли кредитлар, муддатида тўланмаган ссудалар ва бошқа қарзга олинган маблағлар;

В) қисқа, ўрта ва узоқ муддатга олинган қарз маблағлар, ссудалар ва бошқа қарзлар;

*С) қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар, муддатида қайтарилмаган ссудалар, қисқа ва узоқ муддатга қарзга олинган маблағлар, кредиторлар билан ҳисоб-китоблар;

Д) қисқа ва узоқ муддатли кредит ва қарзлар, харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар ва кредиторлар;

71. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботни тузишдан мақсад нима?

А) баланс пассиви 1-бўлим бўйича таркиблашни бериш;

В) баланснинг 1-бўлими пассивини тартиблаштириш;

С) маълумотлардан фойдаланувчилар, қизиқувчиларга хусусий капитал ўзгариши тўғрисидаги ахборотлар бериш;

*Д) ўз маблағлари ҳолати тўғрисида ахборотлар бериш.

72 Хусусий капитал нималардан иборат?

А) устав, қўшилган ва резерв капиталидан;

*В) устав, қўшилган ва резерв капитал, тақсимланмаган фойдадан;

С) хусусий капитал билан қопланмаган зарарлардан;

Д) хиссадорлик капиталининг ўсишидан;

73. Қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бири корхонанинг молиявий барқарорлигини ҳамма фаолият турларида аниқроқ ифодалайди?

- *А) жами маблағ таркибидаги корхонанинг ўзига қарашли маблағ улуши;
- В) ўзига қарашли айланма маблағ билан жами ўзига қарашли маблағ ўртасидаги нисбат;
- С) мажбуриятлар билан ўз маблағи ўртасидаги нисбат;
- Д) мажбуриятлар билан жами маблағ ўртасидаги нисбат;

74. Фойдалиликни аниқлашда корхона харажатлари қай тартибда гуруҳланади?

- *А) сотилган маҳсулот таннари, давр харажатлари, молиявий фаолиятдан харажатлар, фавқулодда харажатлар;
- В) тўғри ва эгри харажатлар;
- С) маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари, сотиш харажатлари, бошқа сотишлар буйича харажатлар;
- Д) ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар;

75. Узоқ муддатли активлар нималардан ташкил топади?

- А) асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва фойданинг ишлатилиши;
- В) асосий воситалар, номоддий активлар, капитал сарф ва аванслар, узоқ муддатли капитал жамғармалари, бойликлар бўйича хисоблашишлар, бошқа оборотдан ташқари активлар;
- С) асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар, шўъба корхоналар акциялари ва уюшма корхоналардаги акциялари ва берилган қарзлар, узоқ муддатли инвестициялар ва бошқа активлар;
- *Д) асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва бошқа инвестициялар.

76. Ўз маблағлари рентабеллиги қандай аниқланади?

- *А) $(\text{ўз маблағлари} \times 100) / \text{соф фойда}$;

- B) (устав капитали x 100) / соф фойда;
- C) (соф фойда x 100) / устав капитали;
- D) (соф фойда x 100) / хусусий капитал;

77. Доимий харажатлар деб қандай харажатларга айтилади?

- *A) маҳсулот хажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган, харажатларга айтилади;
- B) маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган давр харажатларига айтилади;
- C) маъмурий ва бошқарув харажатларга айтилади;
- D) барча турдаги иш хақи харажатларига айтилади;

78. Тез сотилувчи активлар деганда нимани тушунасиш?

- A) дебитор қарзлар;
- B) тайёр маҳсулот;
- *C) пул маблағлари;
- D) келгуси давр сарфлари.

79. Куйидагилардан қайсилари капитал куйилмаларни молиялаштириш манбалари ҳисобланади

- A. Чеклар ва аккредитивлар
- *B. Инвесторларнинг молиявий маблағлари
- C. Дивидендлар
- D. Кредит олиш

80. Товар моддий захираларни қандай усулларда баҳоланади:

- A. ФИФО ва ТИФО
- B. Дастлабки ва уртача
- *C. ФИФО ва ЛИФО
- D. Тугри пропорционал

81. Айланма маблағлар қандай қуринишда бўлиши мумкин?

- A. Товар ва ишлаб чиқариш маблағлари
- B. Маҳсулот ва товарлар
- C. Товар ва пул маблағлари
- * D. Корхона уз маблағлари ва қарзий маблағлари

82. Накд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларига қуйидагилар қиради:

- A. Чек, вексел, облигация, акция
 - B. Акция, вексел, инкасса, аккредитив
 - C. Аккредитив, тулов топширик номалари
 - * D. Тулов топширикномалари, талабнома , аккредитивлар, чеклар, векселлар
- лари

83. Тулов топширикномаси – бу :

- A. Корхонанинг уз ҳисоб рақамини узгартириши
- *B. Корхонанинг унга хизмат қурсатаётган банкка қорхона ҳисобидан маълум маблағни тулаб бериш ҳақидаги топшириги
- C. Ҳисоб эгаси ҳисобидан олувчи ҳисобидан муайян суммани утқазиб бериш
- D. Банкда қушимча ҳисоб рақам очиш

84. Молиявий менежментнинг асосий қурсатқичлари

- A. Қушилган қиймат ва бруто натижа
- B. Бруто ва нетто натижа
- *C. Қушилиган қиймат, бруто, нетто натижа ва активлар иқтисодий релтабеллиги
- D. Брутто натижа

85. Ишбилармонлик рискларининг қандай турлари бор:

- *A. Ишлаб чиқариш rischi, тижорат rischi, молиявий риск
- B. Молиявий, қредит ва ишлаб чиқариш rischi

C. Шубхали карзлар билан боғлиқ рисклар

D. Тармоқларааро риск

86. Абсолют ликвидлик тенг

A. Соф айланма капитал/Жорий мажбуриятлар

*B. Пул маблағлари+Қиска муддатли молиявий куйилмалар/Жорий мажбуриятлар

C. Активлар-Пассивлар

D. Соф активлар/Жорий мажбуриятлар.

87. Левередж 1 га тенг булади, агар

A. Корхона кредит олган булса.

*B. Корхонани қарзи булмаса.

C. Корхона заёмлари қуп булса.

D. Корхона ТМЗ га эга булса.

88. Капитал куйилмалар, бу:

*A. Асосий воситларни харид қилиш ва қенгайтиришга қетган қикимлар.

B. Хиссадорлар улушини қупайтириш

C. Фойдадан ажратилиши шарт булган сумма

D. Хаммаси тугри

89. Корхонанинг уз маблағлари таркиби.

A. Айланма маблағлар, жалб этилган маблағлар.

B. Устав капитал, қушилган капитал, резерв капитали.

C. Жамғамалар фонди, мақсадли молиявий маблағлар тушиши.

*D. B ва D жавоблар тугри

90. Корхона қарз маблағларини шаклланиши.

A. Банк кредитлари, заёмлар, тижорат кредити.

В. Пул фондлари, бюджет ва нобюджет фондлари.

С. Лизинг, бюджетга туловлар.

*D А ва Б жавоблар тугри.

91. Молиявий менежмент асосан кандай функцияларни бажаради :

*А. Такрор ишлаб чиқариш ва маблағларни баланслаштириш функцияси, маблағларни таксимлаш ва назорат ф-яси

В. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва таксимлаш ф-яси

С. Корхона ҳисоб-китоб ишларини олиб бориш

Д. Бошқарувни ташкил этиш хусусиятлари

92. Ҳосилавий қимматли қозғалар бу:

А. Давлатнинг ички ва маҳаллий заёмлари

В. Банк облигациялари

*С. Варрант, опцион, фьючерслар

Д. Акциялар

93. Банкротлик-...

А. Корхонанинг молиявий ривож

*В. Корхонанинг тулов қобилиятини йукотиши

С. Корхона молиявий стратегияси

Д. Корхонада етарли маблағларни қамайтиши

94. Санация-...

А. Молиявий стратегия

*В. Молиявий соғломлаштириш

С. Иқтисодий рентабеллик

Д. Ҳаммаси тугри

95. Санация килишнинг кандай шакли бор:

- *А. Давлат маблагларини жалб этган холда
- В. Давлат маблагларини жалб этмаган холда
- С. А ва Б
- Д. Тугридан – тугри санациялаш

96. Тулов топширикномаси – бу :

- А. Корхонанинг уз хисоб ракамини узгартириши
- *В. Корхонанинг унга хизмат курсатаётган банкка корхона хисобидан маълум маблагни тулаб бериш хақидаги топшириги
- С. Хисоб эгаси хисобидан олувчи хисобидан муайям суммани утказиб бериш
- Д. Корхонанинг мажбурийятларини банк оркали ундириб олиш

96. Кимматли коғозлар портфелини бошқариш бу:

- А. Банкда қушимча хисоб ракам очиш
- В. Хисоб эгаси хисобидан муайян суммани учуриш
- *С. Кимматли коғозлар ийгиндисини даромадини доимий равишда назорат қилиб, улардан ликвидликларни қолдириш.
- Д. Фақат бита корхона кимматли коғозларини йиғиш.

97. Аккредитивни кандай турлари очилиши мумкин

- А. Копланган ёки копланмаган
- В. Чақириб олинадиган
- С. Чақириб олинмайдиган
- *Д. А, В, С жавоб тугри

98. Жаҳон тажрибасида факторинг хизматининг қиймати икки элементан иборат:

- *А. Комиссия ва фоизлар
- В. Қиймат ва лизинг

C. Комиссия ва киймат

D. Хаммаси тугри

99. Айланма маблаглар кандай куринишда булиши мумкин?

A. Товар ва ишлаб чикариш маблаглари

B. Товар ва пул маблаглари

*C. корхона уз маблаглари ва карзий маблаглари

D. Хамма жавоблар тугри

100. Накд пулсиз хисоб-китоб шаклларига куйидагилар киради:

A. Чек, вексел, облигация, акция

B. Аккредитив, тулов топширик номалари

*C. Тулов топширикномалари, талабномалари , аккредитивлар, чеклар, векселлар

D. Вексел, аккредитив, инкасса топшириклари

Адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. - www.lex.uz
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. - www.lex.uz
4. Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” Қонуни. - www.lex.uz
5. Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги Қонуни. 24.04.2003 й. 474-II-сон - www.lex.uz.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 30.08.1996й. 279-I-сон. - www.lex.uz.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. – Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.
2. “Тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш механизмларини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. – Халқ сўзи, 2017 йил 2 февраль.
3. “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлаш, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. – Халқ сўзи, 5 октябрь 2016 йил.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини келгусида амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2017 йил 15 август.

Ш. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 28 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ҳузуридаги корхоналар иқтисодий ночорлиги ишлари бўйича қўмита фаолиятини ташкил этиш мақсадлари тўғрисида” ги 465-сонли қарори. - www.lex.uz.
2. Ўз. Р. Адлия вазирлигида 2005 йил 14 апрелда №1469-рақам билан рўйхатга олинган «Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволини мониторинг ва таҳлил қилиш мезонларини аниқлаш тартиби» тугрисидаги Йуриқномани тасдиқлаш ҳақида қарор. - www.lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2005 йил 14 апрелда №1469-рақам билан рўйхатга олинган «Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволини мониторинг ва таҳлил қилиш мезонларини аниқлаш тартиби» тугрисидаги Йуриқномани тасдиқлаш ҳақида қарор. - www.lex.uz.

IV. Дарсликлар

1. Ванхорн, Джеймс, С, Вахович, мл., Джон, М. Основы финансового менеджмента, 12-е издание: Пер. с англ. — М.: ООО "И.Д. Вильямс", 2008. — 1232 с: ил. — Парал. тит. англ. ISBN 978-5-8459-1074-5 (рус.)
2. Ковалева В. «Финансовый анализ», Москва, «Финансы и статистика», 1996г.
3. Леонтьев В.Е. Финансовый менеджмент: Учебник. – М: Элит, 2005. – 560 стр.
4. Павлова Л.Н. Финансовый менеджмент. Учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.- 269с.
5. Тошмуродова Б.Э., Элмирзаев С.Э.,Турсунова Н.Р. Молиявий менежмент. Дарслик Уз РО ва УМТВ ТМИ.- Т.: «Иқтисод- молия», 2017.- 338 бет

V. Ўқув қўлланмалар

1. Абдукаримов И.Т. Молиявий менежмент. Ўқув қўлланма. Самарканд: СамДУ, 2001. -77с.
2. Акрамов Э. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили .-Т.: Молия .2005 й.
3. Болтабоев М.Р., Қосимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж., Ғойибназаров Б.К., Самадов А.Н., Ходжаев Р. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. Ўқув қўлланма. – Т.: 2010, – 274бет.
4. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчеты. Пособие для менеджеров: Учеб пос. - М.: ИНФРА-М, 2004. – 185 с.
5. Қўчкаров ва бошқалар. Менежмент стратегияси. Ўқув қўлланма.-Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2003.- 184 бет.
6. Маликов Т., Олимжонов О. Молиявий менежмент. Ўқув қўлланма -Т.: Академия, 1999. – 193 б.
7. Миронов М.Г. Финансовый менеджмент (Справочник руководителя). - М.: ГроссМедиа, 2004. – 144 с.
8. Петросян Н. Э., Аверин А. Ю., Финансовый менеджмент. Под ред. Борисовой В.Д. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2008. -128с.
9. Ходиев Б.Ю., Самадов А., Юсупов М.С., Мелибоев Ш.А ва бош. «Кичик тадбиркорликда молиявий менежмент» (ўқув амалий қўлланма).- Тошкент: ЕҲ ТЕМПУС дастури «Матадор-2000» лойиҳаси, 2004.-144 бет
10. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. – Т.: ТДИУ, 2010.
11. Шеремет А.Д. Финансы предприятий: менеджмент и анализ. Учебное пособие. М. :ИНФРА М , 2006, 479с.
12. Юлдашев А. Сирожиддинов И. Молиявий менежмент: Ўқув қўлланма/ Наманган, 2001. -112 б.

VII. Интернет сайтлари

www.gov.uz

www.stat.uz

Мундарижа

Кириш

1-боб. Молиявий менежментнинг иқтисодий моҳияти, предмети ва функциялари

- 1.1. Молиявий менежмент фанининг шаклланиш ва ривожланиш омиллари.
- 1.2. Молиявий менежмент тушунчаси ва унга халқаро ёндашувлар.
- 1.3. Молиявий менежмент фанининг предмети ва вазифалари.
- 1.4. Молиявий менежментда қарорлар қабул қилиш.

2-боб. Молиявий менежментнинг концептуал асослари

- 2.1. Молиявий менежментни мустақил фан сифатида шаклланишида назарий билимлар ва концепцияларнинг ўрни ва аҳамияти.
- 2.2. Молиявий менежментда қўлланадиган асосий моделлар.

3-боб. Корхоналарда молиявий менежментни ташкил этиш механизми

- 3.1. Молиявий фаолиятнинг асосий йўналишлари.
- 3.2. Корхоналарда молиявий фаолиятни ташкил этиш масалалари.
- 3.3. Корхоналарда молиявий менежментни ташкил этиш механизми.
- 3.4. Молиявий менежмент механизмининг элементлари.
- 3.5. Молиявий рычаг (дастаклар). Молиявий методлар тизими. Молиявий инструментлар (воситалар).
- 3.6. Корпоратив молияни бошқариш методларининг мажмуи. Операцион левеريدж. Молиявий левеريدж. Операцион рычаг даражаси.
- 3.7. Молиявий рычаг даражаси. Зарарсизлик нуқтаси. Умумий рычаг даражаси.
- 3.8. Молиявий менежментнинг ахборот таъминот тизими.

4-боб. Молиявий менежментнинг математик асослари

4.1. Пулнинг даврий қиймати. Оддий ва мураккаб фоизлар ҳақида тушунча.

4.2. Пул оқимларининг келгуси ва жорий қийматини аниқлаш.

4.3. Аннуитетлар.

5-боб. Молиявий менежментнинг инструментлари

5.1. Корхоналар молиявий сиёсати ва уни ишлаб чиқиш босқичлари. Молиявий стратегия ва тактика.

5.2. Ҳисоб ва солиқ сиёсати.

5.3. Кредит сиёсати.

5.4. Асосий капитални бошқариш ва амортизация сиёсати.

5.5. Нарх сиёсати.

5.6. Дивиденд сиёсати.

5.7. Молиявий таҳлил - молиявий менежментнинг муҳим инструменти сифатида.

5.8. Корхоналарда молиявий назоратни ташкил қилиш мазмуни.

5.9. Корхона фаолиятида молиявий назоратни ташкил этиш.

5.10. Молиявий назоратда қўлланадиган асосий кўрсаткичлар.

6-боб. Корхона активларини бошқариш

6.1. Корхона активларининг мазмуни. Корхона активларининг туркумланиши.

6.2. Айланма капитални баҳолаш шакли ва тартиби.

6.3. Корхонанинг айланма маблағларини бошқариш.

6.4. Дебиторлик қарзлари ва уларни бошқариш

7-боб. Корхоналарда молиявий режалаштириш ва бюджетлаштириш

7.1. Молиявий ривожланиш стратегияси молиявий режалаштиришнинг асоси сифатида.

7.2. Молиявий режалаштириш - молиявий бошқаришнинг таркибий қисми. Молиявий режалаштиришнинг моҳияти, тамойиллари ва вазифалари.

7.3. Молиявий режалаштиришнинг асосий кўрсаткичлари ва усуллари.

7.4. Молиявий режалаштириш ва тахминлаштириш тизими ҳамда уларни қўллаш.

7.5. Корхона бюджетини тузиш ва бюджет режасини ишлаб чиқиш.

7.6. Молиявий ўсиш режаси.

8-боб. Корхонада пул оқимларини бошқариш

8.1. Пул оқимларни бошқаришнинг моҳияти.

8.2. Пул оқимларини прогнозлаш.

8.3. Пул маблағларининг оптимал даражасини аниқлаш.

9-боб. Капитални ва молиявий таъминот жараёнини бошқариш

9.1. Корхона фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлаш.

9.2. Ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш ва ўз-ўзини молиялаштириш.

9.3. Корхоналар фаолиятини молиялаштириш ички ва ташқи манбалари хусусиятлари.

9.4. Капитал таркиби ва уни оптималлаштириш.

9.3. Корхона жорий молиявий ресурсларининг шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари.

9.4. Кредиторлик қарзлари ва уларни бошқариш.

9.5. Факторинг ва траст операцияларини бошқариш.

9.6. Лизинг операциялари. Молиявий лизинг.

10-боб. Корхоналарда инвестицион фаолиятни бошқариш

10.1. Корхона қимматли қоғозлар портфели тушунчаси, уни бошқаришнинг мазмуни.

10.2. Инвестициянинг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг зарурлиги ва аҳамияти.

10.3. Инвестициянинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг оддий (анъанавий) усуллари.

10.4. Инвестициянинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг дисконтлашга асосланган усуллари.

11-боб. Корхоналарда молиявий риск (хатар)ларни бошқариш

11.1. Таваккалчилик (риск (хатар)) тушунчаси ва уни бошқариш.

11.2. Таваккалчиликни баҳолаш усуллари.

11.3. Таваккалчиликни камайтириш йўллари.

12-боб. Корхоналарда харажатларни бошқариш

12.1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.

12.2. Маҳсулот таннархи таркибига кирувчи харажатларнинг гуруҳланиши.

12.3. Ялпи фойдадан қопланадиган харажатлар.

12.4. Соф фойдадан қопланадиган харажатлар.

12.5. Товар моддий захираларга тегишли харажатлар.

12.6. Харажатларни режалаштириш.

12.7. Харажатларни оптималлаштиришда молиявий левериждан фойдаланиш.

13-боб. Корхонада нарх шаклланиш жараёнини бошқариш

13.1. Корхоналарда нарх сиёсатининг мақсад ва асосий йўналишлари.

13.2. Баҳоларнинг турлари ва уларни шакллантирувчи омиллар.

13.3. Баҳоларни белгилаш стратегияси.

13.4. Баҳоларни ҳисоблаш методикаси.

14-боб. Корхонада инқирозга қарши молиявий бошқарувни гашкил этиш асослари

1. Инқирозга қарши бошқариш тушунчаси ва унинг вазифалари

2. Инқирозга қарши бошқариш усуллари ва босқичлари

15-боб. Корхоналар фаолиятида банкротлик амалиёти ва унинг ташкилий хусусиятлари

15.1. Банкротлик тушунчаси ва аломатлари.

15.2. Банкротликда қўлланиладиган тушунчалар.

15.3. Банкротлик ҳолатига олиб келувчи кўрсаткичлар.

15.4. Банкротликнинг олдини олиш ва корxonани молиявий соғломлаштириш тадбирлари.

15.5. Давлат улуши мавжуд бўлган корxonаларнинг молиявий-иқтисодий аҳволини мониторинг ва таҳлил қилиш мезонларини аниқлаш тартиби.

15.6. Корxonани тугатишга доир ишни юритиш.

Адабиётлар рўйхати

Оглавление

Введение

1-глава. Экономическая сущность, предмет и функции финансового менеджмента

1.1. Факторы формирования и развития науки финансового менеджмента

1.2. Понятие финансового менеджмента и международные подходы к нему.

1.3. Предмет и задачи финансового менеджмента.

1.4. Принятие решений в финансовом менеджменте.

2-глава. Концептуальные основы финансового менеджмента

2.1. Место и значение теоретических знаний и концепций в формировании финансового менеджмента как самостоятельной науки.

2.2. Применяемые в финансовом менеджменте основные модели.

3-глава. Механизм организации финансового менеджмента на предприятии

3.1. Основные направления финансовой деятельности.

3.2. Вопросы организации финансовой деятельности на предприятиях

3.3. Механизм организации финансового менеджмента на предприятиях.

3.4. Элементы механизма финансового менеджмента.

3.5. Финансовый рычаг. Система финансовых методов. Финансовые инструменты.

3.6. Совокупность методов управления корпоративными финансами. Операционный левэридж. Финансовый левэридж. Уровень операционного рычага.

3.7. Уровень финансового рычага. Точка безубыточности. Уровень общего рычага.

3.8. Система информационного обеспечения финансового менеджмента.

4-глава. Математические основы финансового менеджмента

4.1. Временная стоимость денег. Понятие о простых и сложных процентах.

4.2. Определение будущей и текущей стоимости денег.

4.3. Аннуитеты.

5-глава. Инструменты финансового менеджмента

5.1. Финансовая политика предприятия и этапы ее разработки. Финансовая стратегия и тактика.

5.2. Учетная и налоговая политика.

5.3. Кредитная политика.

5.4. Управление основным капиталом и амортизационная политика.

5.5. Ценовая политика.

5.6. Дивидендная политика.

5.7. Финансовый анализ как важный инструмент финансового менеджмента.

5.8. Содержание организации финансового контроля на предприятиях.

5.9. Организация финансового контроля в деятельности предприятия.

5.10. Основные показатели, применяемые в финансовом контроле.

6-глава. Управление активами предприятия

6.1. Содержание активов предприятия. Классификация активов предприятия.

6.2. Форма и порядок оценки оборотного капитала.

6.3. Управление оборотными средствами предприятия.

6.4. Управление дебиторской задолженностью.

7-глава. Финансовое планирование и бюджетирование на предприятиях

7.1. Стратегия финансового развития как основа финансового планирования.

7.2. Финансовое планирование как составная часть финансового управления. Сущность, принципы и задачи финансового планирования.

- 7.3. Основные показатели и методы финансового планирования.
- 7.4. Системы финансового планирования и прогнозирования и их применение.
- 7.5. Составление бюджета предприятия и разработка бюджетного плана.
- 7.6. План финансового роста.

8-глава. Управление денежными потоками на предприятии

- 8.1. Сущность управления денежными потоками.
- 8.2. Прогнозирование денежных потоков.
- 8.3. Определение оптимального уровня денежных средств.

9-глава. Управление капиталом и процессом финансового обеспечения

- 9.1. Обеспечение деятельности предприятия финансовыми ресурсами.
- 9.2. Самообеспечение и самофинансирование.
- 9.3. Особенности внутренних и внешних источников финансирования деятельности предприятия.
- 9.4. Структура капитала и ее оптимизация.
- 9.3. Специфические особенности формирования текущих финансовых ресурсов предприятия.
- 9.4. Управление кредиторской задолженностью.
- 9.5. Управление факторингом и трастовыми операциями.
- 9.6. Лизинг. Финансовый лизинг.

10-глава. Управление инвестиционной деятельностью предприятия

- 10.1. Понятие портфеля ценных бумаг, содержание управления портфелем.
- 10.2. Необходимость и значение оценки финансовой и экономической эффективности инвестиций.
- 10.3. Простые (традиционные) методы оценки финансово-экономической эффективности инвестиций.

10.4. Методы оценки финансово-экономической эффективности инвестиций, основанные на дисконтировании.

11-глава. Управление финансовыми рисками на предприятии

11.1. Понятие риска и управление риском.

11.2. Методы оценки риска.

11.3. Пути снижения риска.

12-глава. Управление затратами на предприятии

12.1. Сущность состав и элементы производственных затрат.

12.2. Группировка затрат, входящих в себестоимость продукции.

12.3. Затраты, покрываемые из валовой прибыли.

12.4. Затраты, покрываемые из чистой прибыли.

12.5. Затраты, относящиеся к товарно-материальным запасам.

12.6. Планирование затрат.

12.7. Использование финансового леввериджа при оптимизации затрат.

13-глава. Управление процессом формирования цен на предприятии

13.1. Цели и основные направления политики цен на предприятии.

13.2. Виды цен и факторы их формирования.

13.3. Стратегия ценообразования.

13.4. Методика расчета цен.

14-глава. Основы организации антикризисного управления на предприятии

14.1. Понятие и задачи антикризисного управления.

14.2. Методы и этапы антикризисного управления.

15-глава. Банкротство в хозяйственной практике и его организационные признаки

15.1. Понятие и признаки банкротства.

15.2. Термины, применяемые в банкротстве .

15.3. Показатели банкротства.

15.4. Меры по предотвращению банкротства и финансовому оздоровлению предприятия.

15.5. Порядок определения критериев мониторинга и анализ финансово-экономического состояния предприятий с государственной долей.

15.6. Ведение дела по ликвидации предприятия.

Список литературы